

**Онлайн версія на порталі
<https://vue.gov.ua>**

ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ 1 ТОМУ ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Голова редакційної колегії — В. М. ЛОКТЄВ

П. І. АНДОН (заступник голови редакційної колегії),
А. М. КИРИДОН (заступник голови редакційної колегії),
О. М. БЕРЕЗОВСЬКИЙ (відповідальний секретар)

Члени редакційної колегії:

А. Ф. БУЛАТ, В. А. ВЕРГУНОВ, В. М. ВОРОНА, П. Ю. ГРИЦЕНКО,
В. П. ГОРБАТЕНКО, В. Т. ГРІНЧЕНКО, О. М. ГУЗЬ, М. Г. ЖЕЛЕЗНЯК,
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ, М. Т. КАРТЕЛЬ, О. В. КИРИЛЕНКО,
С. В. КОМІСАРЕНКО, Т. С. КРАЙНІКОВА, О. Н. КУБАЛЬСЬКИЙ,
Ю. І. КУНДІЄВ, Р. М. КУШНІР, В. П. КУХАР, Е. М. ЛІБАНОВА,
Л. М. ЛОБАНОВ, О. М. ЛЮБОВЕЦЬ, С. В. МЕЖЖЕРІН, В. В. МОРГУН,
І. М. МРИГЛОД, О. С. ОНИЩЕНКО, С. П. ПАВЛЮК,
О. М. ПОНОМАРЕНКО, О. О. РАФАЛЬСЬКИЙ, Л. Г. РУДЕНКО,
А. М. САМОЙЛЕНКО, В. А. СМОЛІЙ, Ю. М. СОЛОНІН, М. В. СТРИХА,
П. П. ТОЛОЧКО, Є. А. ХАРЬКОВИЩЕНКО, С. Б. ШЕХУНОВА,
М. Ф. ШУЛЬГА, Я. С. ЯЦКІВ

НАУКОВО-РЕДАКЦІЙНА РАДА ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Голова науково-редакційної ради — В. М. ЛОКТЄВ

Члени науково-редакційної ради:

Я. М. ГАДЗАЛО, Л. М. ГРИНЕВИЧ, Л. В. ГУБЕРСЬКИЙ, І. М. ДЗЮБА,
М. З. ЗГУРОВСЬКИЙ, І. М. КОВАЛЬ, В. Г. КРЕМЕНЬ, В. П. МЕЛЬНИК,
С. В. МЕЛЬНИЧУК, О. І. НАЛИВАЙКО, Б. Є. ПАТОН,
О. В. ПЕТРИШИН, М. В. ПОЛЯКОВ, В. І. ЦИМБАЛЮК, А. В. ЧЕБИКІН

Онлайн версія на порталі
<https://vue.gov.ua>

ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

Онлайн версія на порталі
<https://vue.gov.ua>

«Велика українська енциклопедія» — перше за доби незалежності універсальне багатомне енциклопедичне видання з усіх галузей знань.

У стислій і доступній формі представлено найвидатніші події та постаті світової історії, науки, культури; інтерпретовано найважливіші відкриття людського розуму і витвори людських рук, суспільні інституції та господарські структури, що вплинули на долю народів; відображено рух політичних і культурних ідей та динаміку наукових уявлень. Україна постає не лише органічною складовою частиною багатоманітного світу, а й суб'єктом його інтерпретації.

Видання призначене науковцям, студентам, школярам, а також усім, хто цікавиться енциклопедистикою.

Усі права застережено. Передрук дозволяється лише за згодою редакції.

Онлайн версія на порталі
<https://vue.gov.ua>

ВІД ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Енциклопедичні видання концентрують, систематизують й уявляють знання, систему цінностей, духовний потенціал і часово-просторовий континуум певного суспільства чи історичного періоду. Роль енциклопедій національного рівня (а з-поміж них і універсальних) актуалізується в періоди трансформаційних зламів, історичних, суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень, пошуку та утвердження нових ідентичностей. Наявність національної енциклопедії універсального типу є вагомим елементом престижу й авторитету держави, мірилом розвиненості суспільства та його культури, цивілізаційного рівня нації. У такому контексті постає **ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ (ВЕУ)** — універсальна національна енциклопедія, в центрі якої — український світ, ментально розімкнений до інокультурних надбавь.

Ідея видання універсальної енциклопедії в Україні визрівала в середовищі академічної інтелігенції ще наприкінці 1990-х років. Уперше цю ідею оприлюднено на Загальних зборах Національної академії наук України 6 квітня 2001 р. (доповідь І. Дзюби «Національна енциклопедія України — пріоритетний проект ХХІ ст.»). Однак втілення задуму затяглося.

Проект ВЕУ започатковано Указом Президента України за № 1 від 2 січня 2013 р. «Про Велику українську енциклопедію» (видання ВЕУ планувалося здійснити упродовж 2013–2020 рр.). Для реалізації проекту цим документом передбачалося створення Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво імені М. П. Бажана» шляхом реорганізації Державного підприємства «Всеукраїнське державне спеціалізоване видавництво “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана» та «Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури України при видавництві “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана». Згодом Указом Президента України від 12 січня 2015 р. за № 7 «Питання підготовки та видання Великої української енциклопедії» внесено зміни до попереднього Указу Президента України від 2 січня 2013 р. № 1, зокрема, пролонговано термін підготовки багатотомного видання до 2026 р.

Від часу виходу в світ останніх томів українських універсальних енциклопедій минули десятиліття. Йдеться про такі знакові багатотомні видання, як «Енциклопедія українознавства» (загальна частина — 1949–1952 рр.; словникова частина — 1955–1989) та багатотомну «Українську радянську енциклопедію». УРЕ видано Головною редакцією «Української радянської енциклопедії» (головний редактор — Микола Бажан): упродовж 1959–1963 вийшли тт. 1–16; в 1965 — т. 17 «Українська Радянська Соціалістична Республіка». Друге видання (в 12 т., 13 кн.) виходило друком упродовж 1976–1985 рр. Універсальні та галузеві енциклопедії, створені й видані в Україні в різний час, не лише становлять історичну та джерелознавчу цінність, а й почасти залишаються актуальними в науковому та інформаційному плані. Важко переоцінити інтелектуальну спадщину українських енциклопедистів різних поколінь: П. Беринди, М. Бажана, В. Кубійовича, М. Максимовича, В. Маркуся, Б. Патона, І. Раковського та ін.

Однак змінюється світ — змінюються й книги. За ці роки постала Українська незалежна держава, радикально змінилося суспільство — замовник енциклопедії, а отже, змінилися й вимоги до принципів укладання таких видань, передусім, до змісту певних циклів знання, їх тлумачення та подання. На початок ХХІ ст. зусиллями багатьох видавництв та

академічних установ уже підготовлено й видано низку профільних енциклопедій, що засвідчило стійкий інтерес до різноманітних видань енциклопедичного формату. Зокрема, вийшли друком спеціалізовані енциклопедії: «Географічна енциклопедія» (тт. 1–3), «Екологічна енциклопедія» (тт. 1–3), «Енциклопедія етнокulturознавства» (у 8 т.), «Українська мова», «Енциклопедія історії України» (тт. 1–10), «Музична енциклопедія» (тт. 1–3), «Юридична енциклопедія» (у 6 т.), «Енциклопедія банківської справи України» за редакцією В. С. Стельмаха (К., 2001); «Медицина енциклопедія» (К., 2001), укладена П. Червяком; «Енциклопедія водного господарства, природокористування, природовідтворення, сталого розвитку» (К., 2006) А. В. Яцика і В. Я. Шевчука; «Енциклопедія електронних мас-медіа» (К., 2006) І. Г. Машенка; «Енциклопедія законодавства» (К., 2003); двотомна «Енциклопедія мембран» (К., 2005) М. Т. Брика; науково-популярна «Енциклопедія морів» (О., 2000) Р. М. Короткого; «Енциклопедія моральності» (К., 2003) та ін. Триває видання «Енциклопедії сучасної України». Поява фундаментальних багатотомних енциклопедій значно розширила потенційний категоріально-понятійний апарат, що уможливило аналіз динаміки конкретних галузей науки, нових тенденцій та актуальних напрацювань. Новітні енциклопедії з різних наукових галузей підготували надійне підґрунтя для створення сучасної універсальної національної енциклопедії.

Енциклопедія — це коло знань; циклічне навчання, виховання. Саме так перекладається грецький етимон *ἐγκύκλιος παιδεία*, а отже, вказує на такі засадничі ознаки цих видань, як навчальний, виховний, просвітницький характер, системність (циклічність) уміщених у них знань. У межах цієї традиції книготворення «Велика українська енциклопедія» систематизує різноманітні за тематикою сучасні достовірні відомості. Вона адресує ці знання найширшому читачькому загалу в стислій і доступній формі, зручному для користування форматі, адекватному модерному розвитку інформаційних технологій. Зреалізувати це вдалося завдяки українським інтелектуалам, які долучилися до проекту ВЕУ як автори, редактори, рецензенти.

Розробка основної концепції ВЕУ ґрунтувалася на сукупності фундаментальних ідей та засад створення багатотомного універсального видання. Відомо, що концепція конкретизує типологічні параметри майбутнього видання, акумулює його задум і завдання, загальні принципи підбору й організації матеріалу. Основою концепції ВЕУ стала україноцентричність. За усталеною для універсальних енциклопедій традицією, частка власне національного матеріалу у ВЕУ становитиме не менше третини обсягу видання.

Концептуально «Велика українська енциклопедія» передбачає створення не лише сучасного компендіуму людських знань на виробленому досвідом провідних національних універсальних енциклопедій рівні, а й систематизацію та репрезентацію в зрозумілому й доступному вигляді (друкованій та електронній версіях) напрацювань попередніх поколінь. Водночас концепція «Великої української енциклопедії» зорієнтована на сучасне наукове осмислення картини світу, історії людської цивілізації, внеску в неї українського народу. У ній представлено найвидатніші події та постаті світової історії, науки, культури, мистецтва, інших сфер людської діяльності; інтерпретовано найважливіші відкриття людського розуму і витвори людських рук, суспільні інституції та господарські структури, що вплинули на долю світу і народів; відображено

рух політичних і культурних ідей та динаміку наукових уявлень. Також відображено докорінні зміни в політичній карті світу, сучасні вчення в галузі природничих наук, філософії, історії, політології, соціології, культурології, естетики тощо. Україна постає не лише як органічний складник цієї інтелектуально інтерпретованої картини світу, а й суб'єкт інтерпретації. Адже цю енциклопедію творили українські фахівці як самостійний інтелектуальний продукт, освоюючи досягнення світової науки і техніки, сучасні методології і, таким чином, репрезентуючи здатність українства запропонувати власний оригінальний внесок у спільний процес пізнання та самопізнання людства.

Робота над проектом ВУЕ розпочиналася з укладання словника «Великої української енциклопедії». Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» на початку діяльності звернулася до науковців та широкої громадськості з проханням долучитися до обговорення проекту зі створення універсальної енциклопедії. У процесі укладання словника взято до уваги досвід створення універсальних енциклопедій, зокрема «Большой советской энциклопедии», «Української радянської енциклопедії», «Енциклопедії українознавства» за редакцією В. Кубійовича, «Енциклопедії сучасної України» та інших енциклопедичних проєктів. Крім вітчизняного досвіду, предметом аналізу стала практика формування словників енциклопедій за кордоном, що, зокрема, дало змогу поповнити тематичні словники ВУЕ інформацією про світові науково-технічні, мистецькі, спортивні та інші досягнення.

Проект словника ВУЕ мав численні варіанти. Після тривалого опрацювання його було розіслано представникам усіх галузей знань. Для формування тематичних словників вироблено базові критерії відбору гасел. Редакція вважала, що універсальна енциклопедія має розкривати сутність усталених і поширених категорій і понять, тож при формуванні реєстру дотримувалася межі між спеціальними і вузькоспеціальними термінами.

До укладання словників з окремих галузей наук активно долучилися відомі дослідники, фахівці академічних установ НАН України, викладачі провідних вітчизняних вишів, а також закордонні науковці. Ознайомившись із реєстрами наукових термінів, вони пропонували критерії їх відбору та категоризації, пропонували поповнити або вилучити ті чи ті гасла. Кожен із тематичних словників ВУЕ проходив фахову експертизу, так що тривала копітка робота. Колектив ДНУ «Енциклопедичне видавництво» взяв до уваги надані пропозиції. Результатом спільної праці стало видання словника «Великої української енциклопедії»¹ — реєстру гасел (розташованих за алфавітним принципом) із дефініціями, тобто стислими визначеннями понять, які відображають істотні ознаки предметів чи явищ. Опублікований словник став важливим методичним інструментом, що дав змогу упорядкувати масив гасел, унормувати категоріально-понятійні системи, сформувати схеми статей для енциклопедії. Звісно, це пілотний проєкт. Адже, з огляду на те, що визначення понять є варіативними, як і методичні підходи до структуризації дефініцій, окремі гасла потребують подальшого доопрацювання й узгодження (передусім термінів, що мають кілька значень, а також ті, що є міждисциплінарними).

Авторський колектив усвідомлює, що укладання реєстру гасел і формування контенту томів універсальної енциклопедії повинні спиратися на досягнення різних наук, новітню методологію, широкий спектр категорій і підкатегорій різного порядку тощо. Адже будь-яка універсальна енциклопедія, також і ВУЕ, виконує функцію науково-популярного довід-

ника, тож її словник повинен бути цілісною системою понять і термінів. Принциповим при укладанні реєстру автори вважали те, що будь-який термін не існує поза цілісною системою понять, має змістову підпорядкованість відповідній науковій теорії або концепції та логічні зв'язки з іншими поняттями й термінами. Такої ж думки дотримувалася й редколегія ВУЕ.

Базовими для критеріїв відбору гасел визначено загальні принципи: «загальне — конкретне», «важливіше — менш важливе» для відповідної галузі знань і діяльності. Крім того, відбір здійснено за такими критеріями:

- поширеність і сталість уживання — відбір з огляду на частоту й тривалість використання термінів у відповідних наукових сферах;
- актуальність — відповідність терміна останнім тенденціям і новаціям розвитку того чи того наукового напрямку та потребам суспільства;
- пояснювальний потенціал — спроможність терміна до аналітичної інтерпретації, класифікації понять, явищ, подій певної галузі науки й відповідних їй сфер практичної діяльності;
- організаційний і методологічний потенціал — належність до родової чи видової категорії та кількість похідних термінів, що визначає місце терміна в межах терміносистеми;
- історичне значення — по-перше, значення терміна в становленні певної галузі науки; по-друге, роль, яку він відіграє в збереженні здобутків української енциклопедистики (у зазначеному випадку йдеться про залучення термінів, виокремлених та внесених до попередніх вітчизняних універсальних енциклопедичних видань (УРЕ, ЕСУ, УСЕ тощо) та галузевих енциклопедій).

На основі зазначених методологічних принципів у межах кожної наукової галузі розроблено родове дерево понять, до якого ввійшли такі групи термінів:

- *основні* — основоположні поняття теоретичної конструкції, які складають ядро терміносистеми;
- *базові* — загальнонаукові поняття, які використовуються і в інших галузях знання;
- *похідні* — видові чи аспектні різновиди основних і базових понять;
- *запозичені* із суміжних галузей знань, але тісно пов'язані з теоретичною конструкцією даної галузі.

Важливим складником енциклопедичного контенту є біографістика. У біографічному блоці ВУЕ подано статті про видатних українських та зарубіжних громадських, політичних, військових діячів, учених і винахідників, митців і спортсменів. Відповідні гасла відібрано за такими критеріями: місце особи в державно-політичних процесах, важливість її внеску в розвиток науки, техніки, літератури, мистецтва, суспільного життя. Взято до уваги також популярність того чи того діяча, зацікавленість його творчими досягненнями, а не лише наявність офіційних або почесних звань, премій, нагород. Критеріям відбору персоналії та особливостям редакторської підготовки біографічних статей присвячено окремих розділ методичних рекомендацій, розроблених співробітниками ДНУ «Енциклопедичне видавництво»².

«Велика українська енциклопедія» — перший в незалежній Україні універсальний звід знань. ВУЕ планується як багатотомне видання, що міститиме понад 80 тисяч гасел. Значна їх частина вводиться в енциклопедичний обіг упер-

¹ Велика українська енциклопедія. Словник. — К.: ДНУ «Енциклопедичне видавництво», 2015. — 1492 с.

² Методичні рекомендації з підготовки, редагування та оформлення статей до Великої української енциклопедії (проект) / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. — К.: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. — С. 71–84.

ше. В енциклопедії подано поняття і категорії усіх галузей знань.

Підставою при укладанні універсальної енциклопедії у друкованому та електронному варіантах є положення, що загальний реєстр гасел ВУЕ не є жорстко усталеною конструкцією. У процесі створення енциклопедії наповнення словника постійно зазнаватиме змін, зумовлених появою нових термінів і визначень та актуальної інформації. Ще більш мобільними є словник і текст портальної версії, яка уможливує максимально швидке оновлювання інформації.

Серед авторів статей першого тому ВУЕ — широке коло фахівців із різних галузей знань багатьох академічних установ, вишів, державних інституцій. Є і відомі фахівці, і нові імена. Дякуємо усім, хто не залишився байдужим і долучився спочатку до реалізації проекту.

Головна редакційна колегія, Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» глибоко вдячні державним установам, науковим колективам, окремим дослідникам, а також усім, хто долучився до обговорення словника й створення першого тому «Великої української енциклопедії».

Запрошуємо до подальшого осмислення теоретичних та концептуальних засад підготовки енциклопедичних видань, обговорення проблем категоризації, критеріїв відбору, вдосконалення інструментарію, ймовірних перспектив вітчизняної енциклопедичної традиції, інших проблем сучасної енциклопедистики. Головна редакційна колегія, Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво» будуть вдячні читачам за відгуки й побажання у зв'язку з виходом першого тому «Великої української енциклопедії», візьмуть їх до уваги при підготовці наступних томів.

ЯК КОРИСТУВАТИСЯ ВЕЛИКОЮ УКРАЇНСЬКОЮ ЕНЦИКЛОПЕДІЄЮ

Усі статті у «Великій українській енциклопедії» (ВУЕ) розміщено за алфавітом.

Назви статей (гасла) сформульовано у формі, яка стисло визначає тему, предмет конкретної статті; вони складаються зазвичай з одного, двох, трьох слів; виділені напівжирним шрифтом. Однослівні назви статей наведено переважно у формі іменника в однині, наприклад: «**Абажур**», «**Автобус**», «**Антологія**», «**Байка**», «**Басейн**». Гасла у формі множини подано в таких випадках: 1) коли це відповідає загальноживаній науковій термінології («**Абсолютні права**», «**Агранулоцити**», «**Альтаночницеви**», «**Бананові**»); 2) якщо доцільно висвітлити кілька схожих подій, що відбулися в одному місці («**Австро-італійські війни**», «**Європейські угоди**», «**Німвегенські мирні договори**»); 3) у статтях про течії, організації, групи («**Жирондисти**», «**Пресвітеріани**», «**Філострати**»), історико-етнічні поняття, назви народів («**Азербайджанці**», «**Варяги**», «**Гуни**»), династії, родини («**Аведикови**», «**Бурбони**», «**Романови**»).

У назвах статей, що складаються з кількох слів, на першому місці — головне за значенням слово. Тому звичайний порядок слів може бути змінено, щоб ключове слово, яке несе на собі логічний наголос і виражає зміст статті, стояло на першому місці. Якщо назви статей складаються з іменника і прикметника, на першому місці здебільшого — іменник («**Абсентеїзм землевласницький**», «**Авантюризм політичний**»). Прикметник на першому місці стоїть тоді, коли він разом з іменником становить єдине усталене поняття («**Абсолютна величина**», «**Аграрне право**»), усталений термін («**Австралійські морські леви**») або на прикметник падає логічний наголос, що підкреслює специфічний зміст статті («**Автомодельний спорт**», «**Без'ядерна зона**»).

При формулюванні назв багатослівних статей взято до уваги не лише те, яке із слів має головне смислове навантаження, а й те, за яким саме словом читач найімовірніше шукатиме це

поняття (термін) в енциклопедії. Так, шукаючи відомості про державні герби чи державні бюджети, читач, вірогідно, звертатиметься до слів «герб», «бюджет». Тому заголовки відповідних статей сформульовано таким чином: «**Герб державний**», «**Бюджет державний**» (а не «Державний герб», «Державний бюджет»).

Інверсію застосовано також для того, щоб уникнути збігу назв кількох статей, що починаються тим самим словом, наприклад, «гіпотеза», «закон», «договір», «угода», «прилад», «принцип». Тож звичний порядок слів змінено: «**Вартості закон**», а не «Закон вартості», «**Відносності принцип**», а не «Принцип відносності».

Якщо термін має один чи кілька синонімів, їх подано через кому після основної назви статті або після етимологічної довідки (в разі наявності). Назва статті про державу, установу, підприємство, організацію відповідає повній офіційній формі, супроводжується паралельними; першим подано варіант, що починається зі слова, за яким цю статтю шукатиме читач, наприклад: «**А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА**», Видавництво Івана Малковича «**А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА**»; **Білорусь**, Республіка Білорусь.

Знак наголосу поставлено у словах, які входять до назви статті, над наголошеними голосними (крім односкладових слів). Якщо слово вживається з двома наголосами, то зазначено обидва (наприклад, **інду́стрія**).

Етимологічні довідки подано до слів, що входять до назв статей і є безсумнівними запозиченнями з іноземних мов. Наприклад: **Аболіція** (лат. abolitio — скасування, знищення). До іноземних назв тварин і рослин, хімічних сполук, ліків, географічних назв етимологічні довідки переважно не подано.

Дати народження і смерті особи в біографічних статтях наведено після прізвища та імені в дужках. Дати подано лише за новим стилем арабськими цифрами. У всіх датах цифри, що означають рік, наведено без слова «рік» або його скорочення «р». Наприклад: **Авдієвський**, Анатолій Тимофійович (16.08.1933, с. Федвар, тепер с. Підлісне Олександрів. р-ну Кіровоград. обл., Україна — 24.03.2016, м. Київ, Україна). Ім'я та по батькові у біографічних гаслах набрано світлим шрифтом, від прізвища відділено комою. Населений пункт, що є місцем народження чи

смерті персоналії, зазначено з його адміністративним статусом (**с.** — село, **с-ще** — селище, **м.** — місто). У зоні відомостей про народження й смерть персоналії після топоніма через кому подано назву держави, до якої тепер належить цей населений пункт. У разі зміни історичної назви населеного пункту паралельно наведено назву сучасну. Після гасла перед дефініцією поняття (терміна) чи основним тлумаченням в біографічних статтях стоїть тире. У зоні тлумачення біографічних статей не зазначено національної або державної приналежності персоналії.

Щоб забезпечити внутрішній зв'язок тематично близьких статей, запобігти повторенню даних, полегшити пошук необхідних відомостей і допомогти читачеві якнайповніше ознайомитися з матеріалами енциклопедії з питань, які його зацікавили, у ВУЕ застосовано систему посилань. Назви статей, на які зроблено посилання, набрано *курсивом*. При посиланні на статтю, назви яких є загальноживаними аббревіатурами, або на терміни, що мають у своєму складі загальноживані аббревіатури, допускається скорочене написання посилань. Посилання на статті про всесвітньовідомих політиків, учених, митців, як правило, не подано, оскільки статті про них обов'язково передбачено вмістити у ВУЕ.

Для заощадження місця застосовано умовні позначення та скорочення. Крім загальноприйнятих, вжито скорочення, на які зроблені для цього видання (див. **Перелік основних скорочень**). Коли слова, що становлять назву статті, повторюються в її тексті, вони позначаються скорочено — початковими літерами, наприклад: **Абсолютизм** — А.; **Автомобільний транспорт** — А. т.

Іноземні назви подано за встановленими принципами. Якщо іноземна назва є заголовком статті, вона обов'язково дублюється мовою оригіналу. Для назв, що трапляються в тексті енциклопедичних статей, дублювання не обов'язкове. Назви наукових праць у текстах статей наведено українською мовою без перекладу. Натомість назви іноземних пісень подано мовами оригіна-

лу, а після них у дужках, в разі потреби, зазначено назви українською. Назви музично-сценічних творів (опер, балетів, мюзиклів) подано українською мовою, після них у дужках — мовою оригіналу (якщо немає повного збігу в написанні, як-от опера «Садко»). Назви симфонічних творів, фільмів, творів живопису і скульптури подано лише українською мовою. Якщо у прокаті країни-виробника фільм мав відмінну за змістом назву, то оригінальну назву наведено в дужках після української. Назви літературних творів подано українською мовою, а далі в дужках — мовою оригіналу (якщо немає повного збігу в написанні). Якщо мова назви твору не збігається з мовою твору (наприклад, «Conta spem spero» Лесі Українки), назву подано мовою оригіналу. Іноземну назву дубльовано всіма мовами лише тоді, коли ця назва є заголовком статті. Для назв, що трапляються в тексті статті, мовами дублювання є всі європейські, тюркські (ті з них, що використовують латиницю або кирилицю), вірменська, грузинська, їдиш та іврит. У біографічних статтях взято до уваги також, чи пов'язана творчість особи з Україною.

Бібліографічні списки наведено наприкінці енциклопедичних статей. Джерела подано за скороченим описом, у хронологічному порядку; подано зниженим кеглем. Бібліографія складається з кількох основних частин під заголовками: *Дж.* — джерельна база, документи; *Пр.* або *Тв.* — праці або твори, що становлять наукову або творчу спадщину особи, якій присвячено енциклопедичну статтю; *Бібліогр.* — бібліографічні покажчики праць цієї особи; *Лім.* — література, присвячена особі, про яку йдеться; *Вид.* — у статтях про народний епос, літописи тощо видання цих творів. У бібліографії до біографічних статей про письменників спочатку подано їхні твори, при цьому насамперед — твори мовою оригіналу, а потім українські переклади (якщо вони є) та переклади іншими мовами, якщо немає українських.

Ілюстрації, картографічні та довідкові матеріали (таблиці, схеми тощо) до статей подано, як правило, на тих самих сторінках, що й статті.

Онлайн версія на порталі
<https://vue.gov.ua>

Системи письма	Розвиток літери А
Давньо-єгипетська	
Сінайська	
Фінікійська	
Давньогрецька	
Візантійська	
Латинська	
Романська	
Готична	
Кирилиця	
Глаголиця	
Українська	

А — перша літера українського алфавіту. Є також в ін. алфавітах, створених на слов'янокириличній і лат. графічних основах. Назва літери вживається як іменник середнього роду: велике «А», мале «а». Походить від фінікійського знака «алеф» (бик), утвореного від первісного ідеогр. малюнка, подібного до голови бика; згодом ця літера була запозичена у давньогрец. алфавіт у формі «α» («альфа»); остання стала основою для старослов. кириличної літери «а» (аз) — прообразу рос. «а» гражданського шрифту та укр. «а». У староукр. графіці у зв'язку з наявністю різних писемних шкіл і типів письма (устав, півустав, скоропис) «А» вживалося в кількох варіантах, що допомагає визначити час і місце написання пам'яток. У 16 ст., крім рукописної, з'явилася друкована форма літери. У сучас. укр. мові цією літерою позначають нелабілізований голосний звук заднього ряду низького піднесення у позиції після твердих приголосних (багато, рана), на поч. слова у сполучниках, частках і вигуках (але, аж, ага), на поч. слів та після голосних у словах іншомовного походження (абзац, арка, вуаль, піаніно). «А» буває велике й мале, має рукописну й друковану форми. У старослов. писемності літера мала також числове значення одиниці (1). Нині також використовується у класифікації й означає «перший»: група «А», ложа «А», пункт «а» розділу 3. У цифровій нумерації застосовується як додаткова диференційна ознака, коли низка предметів має такий самий номер: 4-А клас, будинок 10-А тощо.

Г. П. Півторак

А капела (італ. a cappella — у стилі капели) — хоровий (ансамблевий) спів без інструментального супроводу, взірець хорового виконавства. У ранньому Середньовіччі «капела» — каплиця, зазвичай не облаштована органом. Пізніше так стали називати місце у католицькому соборі, де розміщувався хор, відтак і сам хор. Із часом виконання вокального твору без акомпанементу здобуло назву «А к.». В історії римо-католицької церкви розквіт поліфонічного хорового співу, як акапельного, так і у супроводі органу, припав на епоху Відродження. У правосл. богослужінні традиційно застосовується лише акапельний спів. В укр. музиці найзначніші явища А к. постали у 17–19 ст. В естет. системі бароко 17 ст. — поч. 18 ст. сформувався новий стиль церк. багатоголосся — *партесний* спів; його розвитку сприяли монастирські та церковно-приходські школи, де відбувалася підготовка регентів, композиторів і співаків. На межі 17–18 ст. виник жанр духовного концерту (Д. Бортнянський, М. Березовський, А. Ведель). Постади й камерні різновиди А к. — *канти* і *псалми*. У 19 ст. різні види акапельного співу успішно розвивали М. Лисенко, М. Леонтович, К. Стеценко, С. Людкевич та ін. Нині хорове мист-во А к. поширене у більшості країн світу як у культових відправах, так й у світському професійному й фольклорному мист-вах.

Лит.: Герасимова-Персидська Н. О. Хоровий концерт на Україні в XVII–XVIII ст. Київ, 1978; Боровик М. К. Становлення багатоголосого хорового співу. Хоровий концерт і його творці // Історія української музики : у 6 т. Київ, 1989. Т.1; Корній Л. Історія української музики : у 3 ч. Київ, Харків, Нью-Йорк, 1996. Ч. 1.

Н. М. Кушка

А капіте (лат. a capite, букв. — від голови, з голови; від розділу) — 1) Рядок, що розпочинає новий розділ або підрозділ видання. А к. візуально відокремлений від попереднього тексту і зазвичай відмежовується від нього шляхом пропуску кількох рядків або переходу на наступну сторінку. 2) Частина тексту, що починається з *абзацу*.

А ля згонд [франц. à la seconde — у другу (позицію)] — поза класичного танцю, в якій нога виконавця піднята через другу позицію убик на 90° і вище.

А..., ан... (грец. ά..., άν...) — *префікс*, що надає похідному слову значення заперечення, відсутності або недостатності означуваного явища, дії, процесу, властивості тощо. А... вживається перед коренем, що розпочинається з приголосного звука (напр., *алогізм*), ан... — перед коренем, що розпочинається з голосного звука (напр., *анаероби*).

Аав, Евальд (ест. Aav, Evald; 07.03.1900, м. Таллінн, Естонія — 21.03.1939, м. Таллінн, Естонія) — композитор і хоровий диригент, засновник естон. нац. опери. Навчався композиції в Талліннській консерваторії (1921–1926) у засновника естон. симф. музики проф. А. Каппа. Одночасно із навчанням співав у хорі театру «Естонія», з 1924 — керівник хору та оркестру у військ. уч-щі Таллінна. Ще студентом почав створювати героїко-романтичну музич. драму «Вікінги» («Vikerlased») про похід давніх естів проти скандинавів. завойовників у 1198. Оперу поставив 1928 режисер Ханно Компус у театрі «Естонія»; її схвально прийняла публіка та муз. критика. Друга постановка — в театрі «Ванемуйне», 1956. Арії, хори та ансамблі з твору і нині в репертуарі співаків. У 1929–1936 А. — керівник громад. хору при департаменті молоді Естонії. Із 1934 водночас керував заснованим ним хором співаків Естонії та викладав у муз. школі Асоціації хорів. У 1938 А. диригував хорами на Святі пісні — щорічний визначний події для культ. життя Естонії. Серед творів А.: концертний вальс для оркестру (1934); симф. поема «Життя» («Elu», 1935); симфонія ре мінор (1939). Із 1930 займався також видавничо-редакторською діяльністю. У 1943 сестра композитора Фріда запровадила стипендію його імені для найкращих студентів Талліннської консерваторії.

Лит.: Бокшанина Е. А. История музыки народов СССР до Великой Октябрьской социалистической революции. Москва, 1969; Arne Mikk. 70 aastat Evald Aava ooperi «Vikerlased» sünnist // Teater. Muusika. Kino. 1999. Januar.

Н. М. Кушка

Ааленський вік (від назви м. Аален, земля Баден — Вюртемберг, Німеччина) — ранній вік середньовіської епохи юрського періоду мезозойської ери. Тривав 4 млн років: почався 174,1±1,0 млн і закінчився 170,3±1,4 млн років тому. На поч. А. в. тер. пн.-зх. окраїни Донбасу і прилегла ділянка пд.-сх. частини Дніпровсько-Донецької западини були вкриті водами морського басейну. У 2-й пол. А. в. тер. піднялася — і море відступило. Море частково вкривало також Карпати й Крим. А. в. відкладів на тер. України підтверджується знахідками в них амонітів, двостулкових молюсків, пелеципод, форамініфер, решток рослин тощо.

Аав Евальд

Лит.: Mayer-Eymar K. D. W. Tableau synchronistique des terrains jurassiques de l'Europe: d'après les recherches récentes de mm. Buringnier, Dewalque, Escher de la Linth, Gumbel, Kredner, Martin, Moesch, Moore, Oppel, Quenstedt, Schlenbach, Stopponi, Whright et Winkler, etc. Zürich, 1864; Murawski H., Meyer W. Geologisches Wörterbuch. Stuttgart, 1998; Gradstein F., Ogg J., Smith A. A. Geologic timescale. Cambridge, 2005.

О. А. Шевчук

Ааленський ярус — перший знизу ярус середнього відділу юрської системи, відклади якого утворилися протягом *ааленського віку*. Поділяється на нижній, середній та верхній під'яруси. А. я. виділив 1864 швейц. геолог і палеонтолог К. Д. В. Майер-Еймар. В Україні відклади А. я. (глини, пісковики, вапняки, конгломерати) поширені на Прикарпатті, Закарпатті, у Причорномор'ї, Донбасі, на Крим. п-ові. Потужність ааленських відкладів становить від 5–30 м на Донбасі до 300 м у Криму. З ними пов'язані родовища мармуроподібних вапняків, мінеральних фарб, глинистих сланців, пісковиків, рудопрояви заліза тощо. Відклади А. я. представлені: темно-сірими *аргілітами* на тер. Закарпат. прогину; *алевролітами*, строкато-колірними глинами, *мергелем*, вапняками на тер. Карпат; чорними, темно-сірими, коричневими аргілітами з прошарками сірих кварцових пісковиків і темно-сірими алевролітами з тонкими прошарками вапняків і гравелітів на тер. Передкарпат. прогину; пісковиками, алевролітами, аргілітами з прошарками і лінзами вапняків на тер. Причорномор. западини; пісковиками та пісками жовтато-сірого кольору на тер. пн.-зх. окраїни Донбасу і пд.-сх. частини Дніпров.-Донец. западини; пісковиками, алевролітами, глинами з вуглистими прошарками на тер. рівнинного Криму; флішоподібним перешаруванням алевролітів, пісковиків, аргілітів у гірському Криму.

Лит.: Гожик П. Ф. та ін. Стратиграфія мезокайнозойських відкладів північно-західного шельфу Чорного моря. Київ, 2006; Модернізація стратиграфічних схем мезозойських відкладів України // Тектоніка і стратиграфія. 2014. Вип. 41.

О. А. Шевчук

Аалто, Алвар Гуго Генрік (фін. Aalto, Alvar Hugo Henrik; 03.02.1898, муніципалітет Куортане, тепер провінція Пд. Пог'янмаа, Фінляндія — 11.05.1976, м. Гельсінкі, Фінляндія) — архітектор і дизайнер, член Академії Фінляндії (1955–1968), почес. інозем. член Амер. академії мист-в і наук (з 1957), почес. доктор Норвез. ун-ту наук і технологій (з 1960), один з основоположників сучас. школи дизайну. Закінчив 1921 Фін. вищу тех. школу у м. Гельсінгфорсі (тепер Тех. ін-т Ун-ту імені А., м. Гельсінкі), де навчався в арх. А. Е. Ліндгрена і Л. Е. Сонка. Працював у Фінляндії, Швеції, США та ін. країнах. У 1923 в ательє арх. А. Бйорке займався підготовкою виставки у Гетеборгу (Швеція). Був учасником міжнар. конгресів із сучас. архітектури (1928–1956). Перший значний архіт. проект А. — будинок газети «Турун Саномат» у м. Турку (Фінляндія; 1928–1930). У 1935 А. відкрив у м. Гельсінкі власну фірму «Артек» з вир-ва предметів інтер'єру (існує досі). Викладав архітектуру в Массачусет. технолог. ін-ті Кембридж. ун-ту (США; 1946–1948). Очолював Спілку фін. архітекторів (1943–1958) та Академію Фінляндії (1963–1968). Про-

екти А. експонувалися на виставках у Мілані (Італія; 1933), Нью-Йорку (США; 1938), Цюриху (Швейцарія; 1948), Парижі (Франція; 1950), Берліні (Німеччина; 1963), Стокгольмі (Швеція; 1969), Лондоні (Велика Британія; 1978). А. також писав статті з архітектури.

У своїй творчості А. спирався на нац. традиції, принципи *функціоналізму* й органічної архітектури. Санаторій у м. Пайміо (Фінляндія; 1929–1933) витриманий у дусі функціоналізму й вирізняється чистотою архіт. форм, органічним зв'язком з рельєфом і лісистим ландшафтом місцевості. Для архітектури Будинку міської б-ки у м. Виборгу (тепер РФ; 1930) характерні продумана функціональна основа плану й емоційна виразність, у залі б-ки — дерев'яна акустична стеля криволінійного обрису, що надає інтер'єру своєрідності й нової для тих часів форми. Для кращого освітлення книг зроблено скляні стіни й вікна на стелі.

А. також був і містобудівником: споруджуючи деревообробну фабрику в м. Сунілі (1936–1939), він створив комплекс пром. об'єктів і селище для робітників, у комплексі муніцип. споруд с-ща Сяюнятсало (1949–1952) — будинок із червоної цегли з внутрішнім двориком і низку елементів громад. обслуговування.

А. виступав проти обмеженості раціоналістичної основи конструктивізму і розробляв естет. основи нового напрямку в сучас. архітектурі. Перші проекти А. (до Другої світової війни) можна віднести до інтернац. стилю в архітектурі, а повоєнні не належать до жодного напрямку чи школи, вирізняються своєрідними індивід. рішеннями щодо матеріалів, побудови та стилю. Зокрема, А. показав, що дерево може широко застосовуватися в архітектурі та в поєднанні з бетоном створювати новий естет. ефект. А. надавав важливого значення єдності архітектури та природи, споруди й довколишнього ландшафту, відповідності форми об'єкта його функц. призначенню, комфортності приміщень. Він вважав, що тех. функціоналізм не може бути єдиним напрямом у сучас. архітектурі, одне з зав-

Аалто Алвар

Аалто Алвар.
Палац «Фінляндія-хол»

дань якої полягає у вирішенні психол. проблем. А. відкидав усе заздалегідь формальне, відмовлявся від «диктатури» прямих кутів, виступав за свободу творчої думки архітектора. Завдяки новаторським працям А. збагатив мову архітектури.

А. — автор бл. 300 архіт. проектів. Серед будівель: у Фінляндії — вілла «Майреа» у муніципалітеті Нормаркку (1939); Управління пенсійного забезпечення (1952–1956), Будинок культури робітників (1955–1958), палац «Фінляндія» (1967–1971; усі три — у м. Гельсінкі); церква Трьох христів у м. Іматрі (1958); пром. споруди в м. Оулу (1930–1931; 1951–1957); у Німеччині — житлові будинки у м. Бремені (1958–1963); Опера у м. Ессені (1959), приходський центр у м. Вольфсбургу (1963); у США — виставковий павільйон у м. Нью-Йорку (1939), 6-ка абатства Моунт Енджіл у шт. Орегона (1965–1970); у Франції — павільйон Фінляндії на Всесвітній виставці в Парижі (1937), приват. будинок галериста Л. Карре у с. Базош-сюр-Гійоні (1956–1963) та ін.

А. створив предмети інтер'єру, що стали класикою сучас. дизайну: крісло, яке за формою нагадує цифру 4, виготовлене з берези і гнутої фанери (1932), табурет із ніжками Г-подібної форми (1933), вазу вигнутої форми (1936) та ін. Меблі А. вирізняються функціоналізмом, зручністю в користуванні.

У 1967 у Фінляндії засн. медаль А., яка є нагородою в галузі архітектури.

Тв.: Synopsi. Basel, 1970; Luonnoksia. Helsinki, 1972; Arkkitehtuuria Suomessa. Helsinki, 1989.

Лім.: Fleig K., Aalto E. Alvar Aalto. Bd. 1–3. Zurich, 1963–1978; Гозак А. П. Алвар Аалто. Москва, 1976; Porphyrios D. Sources of Modern Eclectism Studies on Alvar Aalto. London, 1982; Alvar Aalto designer. Paris, 2003; Володин Б. Ф. Явление Аалто в России: Выборгская библиотека в контексте библиотечной архитектуры // Библиотечное дело. 2003. № 11; Weston R. Alvar Aalto. London, 2006; Alvar Aalto Architect. Maison Louis Carré, 1956–63. Helsinki, 2008.

С. В. Глухова

Ааправасі-ґхат.
Фрагмент комплексу

Ааправасі-ґхат (гінді आप्रवासी घाट, англ. і франц. Aapravasi Ghat) — комплекс споруд імміграційного терміналу, розташований у столиці Маврикія — м. Порт-Луї, об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО (з 2006). Є залишками накопичувального імміграційного порту (руїни трьох

кам'яних споруд, що збереглися на площі 1640 м²), який брит. влада використовувала як дослідний полігон для експерименту із заміни рабів у колоніях вільними робітниками. Через А.-Г. упродовж 1834–1920 пройшло понад 500 тис. вихідців із Індії, яких звідти відправляли на роботи по всій Брит. імперії, що значно змінило етнічний пейзаж земної кулі. А.-Г., як пам'ятка однієї з найбільших міграцій в історії людства, нині перебуває під управлінням спеціального цільового фонду, на тер. проводять роботи з відновлення напівзруйнованих споруд та надання їм первісного вигляду.

Аарау (нім., франц., італ., ретороман. Aarau), Арау — місто на півночі Швейцарії, адм. ц. однойменного округу і кантону Aargau. На Зх. межує із кантоном Золотурн. Тер. — 12,34 км². Нас. — бл. 20 тис. осіб (2014, оцінка), густота нас. — 1633 осіб/км². Частка іноземців становить бл. 20% (більшість — громадяни Німеччини, Італії, Косово, Туреччини та Сербії) і має тенденцію до зростання. Понад 50% осіб, які працюють в А., мешкають за межами міста, що зумовлює інтенсивну маятникову міграцію.

Висота над рів. м. — 381 м. Розташоване на р. Ааре, яка, прорізаючи вапнякові відклади, формує вузьку долину із крутими схилами і поділяє місто на дві частини. Річка править за межу між двома різними ландшафтами Швейцар.

Аарау — столиця кантону Aargau

плато та гірського масиву Юра. А. лежить у помірному клімат. поясі. Середньорічна т-ра — бл. +8° С, найхолодніший місяць — січень (–0,3° С), найтепліший — липень (+18,2° С), річна кількість опадів — бл. 1060 мм, більша частина яких випадає влітку.

На тер. А. знайдено сліди поселень неоліт. та бронзової доби, а також кількох сіл 7 ст. н. е. Відомо про існування у 1 ст. н. е. мосту для переходу через р. Ааре. А. заснували між 1240 і 1250 графи Кібурґ Гартманн IV і Гартманн V, а перша письмова згадка про А. датується 1248. Міські права надав 1283 Рудольф I фон Габсбург, якому А. належало з 1273. Місто залишалося у володінні Габсбургів до руйнування 1415 жителями Берна. У серпні 1712 в А. укладено мир, що поклав кінець Тоггенбурзькій війні між протестант. та католицькими кантонами Швейцарії. У березні 1798 А. зайняли франц. війська. 12.04.1798 депутати від 10 кантонів зібралися в А. та проголосили Гельветичну республіку, столицею якої (тобто першою столицею об'єднаної Швейцарії) стало А. З 1803 — адм. ц. розширеного кантону Aargau.

А. — важливий індустр. центр, де з 2-ї пол. 20 ст. домінує сфера послуг. Розвиваються електро-тех., поліграф., взут. галузі пром-сті. Залізнична станція. Туристичні об'єкти: Музей мист-в кантону Ааргау (засн. 1959; колекція нового швейц. мист-ва), фортеця з вежею 12 ст., церква (1471–1478), будинок муніципалітету (1515), Фонтан правосуддя (Gerechtigkeitsbrunnen; 1634), Стародавня школа кантону (Alte Kantonsschule; 1802, перша світська школа Швейцарії), середньовічні будинки центр. частини міста.

О. Г. Голубцов

Ааргау (нім. Aargau, Aargou, франц. Argovie, італ. Argovia, ретороман. Argovia), Аргау — кантон на півночі Швейцарії. Адм. ц. — м. Аарау. Тер. — 403,8 км². Нас. — бл. 636 тис. осіб (2014, оцінка), частка іноземців — 23,3 % (більшість — громадяни Німеччини, Італії та Сербії), міського нас. — 66 %; густина нас. — 456,1 осіб/км². Переважають малі міста, найважливіші — Веттінген і Баден.

А. розташований на Швейцар. плато і сх. відрігах гір Юри. Межує на Пн. по р. Рейн із землею Баден — Вюртемберг (Німеччина), на Сх. — з кантоном Цюрих, на Пд. — з кантонами Люцерн і Цуг, на Зх. — з кантонами Берн, Золотурн і Базель-Ланд (усі — Швейцарія). Найвища точка — г. Гайсфлюграт гірського масиву Юра (908 м над рів. м.). Для А. характерна ландшафтна різноманітність: на Пн. — ландшафти, сформовані в результаті горотворення Юри; ландшафти Пд. частини, розміщеної на Швейцар. плато, утворені рухом льодовика.

Тер., де тепер розташований А., у 5 ст. заселяли алемани, у 6 ст. вона належала Франції. У Середньовіччі А. належав послідовно графам Ленцбургам, Кібургам та Габсбургам. У 1415 частина тер. А. відійшла до швейцар. кантону Берн. У 1798 тер. А. захопили французи. Сучасний кантон утворився 1803 на основі Акту посередництва шляхом об'єднання раніше утв. кантонів Ааргау (утв. 1798 Конституцією Гельветичної республіки, включав лише територію Нижнього А.), Баден і Фрикталь.

А. — найбільший індустр. кантон Швейцарії. 34 % зайнятого населення працює у пром-сті. Провідні галузі: хімічна, вир-во електроніки і точних інструментів, приладів, синтетич. матеріалів, машинобудування, розробка фарм., біо- і мед. технологій; енергетика (три блока атомних електростанцій, гідроелектростанцій). Розвинутий туристичний сектор. Економіка орієнтована на експорт, бл. 25 % якого припадає на Німеччину. А. має розвинуте с. г., орієнтоване як на традиційні галузі, так і на вирощування еколог. продуктів. На тер. А. розміщуються офіси Швейцар. спілки фермерів (м. Бругг), НДІ біол. розвитку тер. (м. Фрик). Ун-тів немає, професійну освіту різних напрямів надають вищі прикладні школи. Багато старовинних замків, музеїв: Іст. музей, Музей поліції, Музей електрики (усі — м. Аарау) та ін.

Лит.: Rinker K. Adventure guide to Switzerland. Alameda, 2015.

О. Г. Голубцов

Ааре (нім. Aare, франц. Aar), Аре, Ар — найдовша річка Швейцарії, ліва притока Рейну, яка протікає лише у межах цієї країни через кантони Берн, Золотурн і Ааргау. Довжина — 288 км, пе-

репад висот — 1 565 м, пл. басейну — 17 620 км², витрати води — 560 м³/с. Витоки — льодовики Обераар і Унтераар у районі гірського перевалу

Ааре. Залізничний міст над річкою в Базелі

Грімзель (на межі кантонів Берн і Вале). Впадає в Рейн між місцевістю Фельсенау на тер. комуни Лойггерн і комуною Кобленц (обидві — Швейцарія). Притоки — Кандер, Заане, Емме, Ройсс, Лімнат. Живлення — льодовикове. На А. спостерігаються повені у весняно-літній та зимовий періоди. На берегах А. розташовані міста: Берн, Тун, Біль, Мюнзінгер, Золотурн, Ольтен, Аарау, Бругг. Споруджено кілька високонапірних ГЕС. Активно використовується для туризму та відпочинку. У частині від Нідау до Золотурна — судноплавна. На багатьох ділянках русло річки змінено. Інженерно-меліор. заходи здійснювалися з 18 ст. для запобігання ерозії берегів, заболочення заплави та підтоплення.

О. Г. Голубцов

Аарне, Антті А́матус (фін. Aarne, Antti Amatus; 05.12.1867, м. Б'єрнеборг, тепер м. Порі, мааунта Сатакунта, Фінляндія — 05.02.1925, м. Гельсінкі, Фінляндія) — філолог, фольклорист, систематизатор фольклорн. сюжетів. 1893 закінчив Гельсінгфорський ун-т (тепер Ун-т Гельсінкі). 1893–1898 стажувався в Москві й Санкт-Петербурзі, збираючи матеріали для докторської дис. 1907 у Гельсінгфор. ун-ті здобув ступінь доктора філософії за дис. на тему «Порівняльні дослідження казок» («Vergleichende Märchenforschungen», опубл. 1908). У 1911–1922 — доцент, із 1922 — екстраординар. професор Гельсінгфор. ун-ту. Найвідоміша праця — «Показчик казкових типів» (1910). Викладена в ній класифікація казкових сюжетів після доповнення амер. фольклористом С. Томпсоном отримала назву «класифікація А. — Томпсона». Як і класифікація В. Протпа, розробка А. — Томпсона часто застосовується в сучас. дослідженнях із фольклористики. А. широко залучав до своїх розвідок укр. фольклорн. матеріал. У статті «Кілька паралелей фінських казок з російськими та іншими слов'янськими» (1898) цитовано укр. казки, зібрані Б. Грінченком, М. Драгомановим, І. Рудченком, П. Чубинським, О. Кольбергом, В. Ястребовим. Листував-

Аарне Антті А́матус

ся з В. Гнатюком, сприяв його вступові у Між-нар. федерації фольклористів.

Пр.: Vergleichende Märchenforschungen. Helsingfors: Druckerei der Finnischen Literaturgesellschaft, 1908; Die Zaubergaben: eine vergleichende Märchenuntersuchung. Helsingfors: Société Finno-ougrienne, 1909; Verzeichnis der Märchentypen mit Hilfe von Fachgenossen ausgearbeitet. Helsinki, 1910; Leitfaden der vergleichenden Märchenforschung. Hamina, 1913; Vergleichende Rätselforschungen. Helsinki, 1918–1920. Bdn. 1–3.

Лит.: Krohn K. Antti Aarne. Helsinki, 1926 (окр. вип. збірника Folklore Fellows' Communication); Ashliman, D. L. A Guide to Folktales in the English Language: Based on the Aarne–Thompson Classification System. New York, 1987; Гнатюк В. [Рец. на:] Verzeichnis der Märchentypen mit Hilfe von Fachgenossen ausgearbeitet von Antti Aarne // Записки НТШ. 1912. Т. 109; Мушинка М. Володимир Гнатюк // Записки НТШ. Праці філол. секції. 1987.

Аарон (івр. אהרן; бл. 1574 до н. е., Єгипет — бл. 1451 до н. е., г. Гор, Палестина), Арон — біблійний персонаж, старший брат пророка і законодавця *Мойсея*, з роду Левитів. Шанований *авраамічними релігіями* як іст. ізраїл. лідер. Відомий як «вуста» *Мойсея*, його речник, який від імені пророка звертався до ізраїл. народу та

«Мойсей та **Аарон** перед фараоном». Ілюстрація Гюстава Доре до Біблії, 1864—1866

представляв його інтереси перед фараоном Єгипту. А. допомагав *Мойсею* виводити ізраїльтян з «єгипетського полону», під час подорожі через пустелю Синай до Землі Обітованої; виконував різні функції (військ.-політ., суддівську, пророчу, чудодійну, священицьку тощо). Після зведення та освячення *Скинії* (похідного храму) А. та його сини були обрані для офіц. священства. А. вважається першим первосвященником єврейського народу, що започаткував священицьку династію. Ім'я А. пов'язують із виготовленням на прохання народу ідола золотого тільця як фізичного образу Бога, що в старозавіт. традиції розцінюється як зрада довіри до Ягве. Помер у віці 123 років, так і не увійшовши, як і *Мойсей*, до Святої землі. Життєпис А. подає П'ятикнижжя (Тора).

У *Корані* виступає під іменем Гарун як один із пророків Аллаха, старший брат і помічник пророка *Муси* (*Мойсея*).

Укр. мовою у поет. формі життя та діяння А. описав християн. письменник-богослов В. Кредо у «Віршованій Біблії» (1994).

Лит.: Fraser J. Folklore in the Old Testament: Studies in Comparative Religion, Legend, and Law. London. 1919. Vol. 2; Aberbach M., Smolar L. Aaron, Jeroboam and the Golden Calves // Journal of Biblical Literature. 1967. Vol. 86. № 2.

Л. О. Филипович

Ааронове священство — нижчий рівень священства у *мормонізмі* (Церкві Ісуса Христа Святих останніх днів). Свою назву веде від імені біблійного персонажа *Аарона*. Це підготовче священство для молоді, що складається з нижчих чинів: диякона (12–14), вчителя (14–16) та священника (16–18 років). На відміну від вищого *Мелхіседекова священства* (з 18 років), А. с.— це своєрідний духовний тренінг мормонів у євангельському дусі перед дорослим життям, який формує реліг. і церк. досвід. Молодь готується до виконання певної місії та служіння. За віровченням Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів, саме це священство містить у собі ключі служіння янголів, євангелії каяття та хрещення, даровані у 1829 Іоанном Хрестителем засновникам мормонізму Дж. Сміту та О. Каудері.

Лит.: Антоненко С. Мормоны в России. Путь длиной в столетие. Москва, 2007; Колодний А. М. Церква Ісуса Христа Святих останніх днів: Церква мормонів у світі і Україні. Київ, 2010.

Л. О. Филипович

Аахен (нім. Aachen, франц. Aix-la-Chapelle), Ахен — місто в Німеччині, земля Північний Рейн — Вестфалія, адм. округ Кельн. Розташоване на кордонах трьох країн: Німеччини, Бельгії

Аахен. Краєвид міста

та Нідерландів. Тер. — 160,83 км². Нас. — бл. 250 тис. осіб (2013), з них іноземців — бл. 37 тис., більшість яких — із країн Європи; густота нас. — 1513 осіб/км². А. знаходиться на пн. окраїні ланцюгу середньовисоких гір Айфеля. Найвищий пункт у районі міста — 410 м над рів. м. (на пд.-сх. околиці), найнижчий — 125 м (на пн. околиці). А. розташований у зоні актив-

них тектонічних розломів, де часто відбуваються землетруси (найбільші — у 823, 1756, 1992). А. й околиці належать до помірної клімат. зони, але внаслідок океаніч. впливу переважають волога погода, м'яка зима та помірна т-ра (макс. +14,2 °С, мін. +5,3 °С); середньорічна кількість опадів — 793,2 мм.

А. засновано в епоху панування римлян, які в 124 н. е. заклали поселення неподалік знайдених тут мінер. джерел. На поч. Середньовіччя А. — резиденція франц. королів, а у 807 Карл Великий зробив його столицею Франкс. д-ви. У 1306 А. отримав статус «вільного міста Святого Римського престолу». Тут коронували імператорів (востанє — у 1520 імператора Священної Римської імперії Карла V), відбувалися імператор. сейми. Перенесення коронування у Франкфурт, реліг. чвари 16–17 ст., велика пожежа 1656 призвели до занепаду міста. 1793 під час війни часів Франц. революції А. був зайнятий французами і, за умовами мирних угод у Кампо-Форміо 1797 та Люневіль 1801, приєднаний до Франції; у 1797–1814 — головне місто деп. Рур. 1815 А. перейшов до Пруссії.

Основні галузі пром-сті: машинобудування, автоматизація, інформ., лазерна та екологічні технології, вир-во шин, кондитерська пром-сть. Рейн-Вестфальський тех. ун-т А. — один із провідних навчальних закладів Європи. У місті розташовані НДІ, лабораторії та конструктор. бюро, що спеціалізуються на розробках автом. моторів, електротехніки, програмного забезпечення, мед., військ., авіац. та космічної техніки. Центр розвитку мед. науки — багатопрофільна Університетська клініка А. Місто відоме багатою культ., археол. й архіт. спадщиною. Символ міста — *Аахенський собор* — у 1978 внесений до переліку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО першим серед пам'яток Німеччини. Див. також *Аахенська мирна угода*, *Аахенський конгрес*.

О. Г. Голубцов

Аахенська мирна угода — 1) Мирна угода, укладена 02.05.1668 між Францією та Іспанією, яка засвідчила завершення *Деволуційної війни* (1667–1668). Франц. король Людовик XIV, одружений з Марією-Терезією — донькою від першого шлюбу іспан. короля Філіпа IV, після смерті тестя (1667) висунув претензії на більшу частину Іспанських Нідерландів і розпочав воєнні дії проти Іспанії. При цьому покликався на право дітей від першого шлюбу успадковувати володіння (т. з. деволуційне право). Війна розпочалася успішно для Франції. Її хід переломив ультиматум Англії, Голландії та Швеції. Троїстий союз погрожував війною будь-якій із воюючих сторін, якщо Франція не припинить агресію, а Іспанія не віддасть Людовику XIV Франш-Конте або вже завойовану ним частину Фландрії. Франція та Іспанія пішли на поступки — 02.05.1668 уклали мирну угоду в м. *Аахен* (Німеччина). Франція повернула іспан. короні Франш-Конте, проте залишала за собою 11 уже зайнятих в Іспанських Нідерландах міст. 1669 був підписаний ще один договір, що закріплював положення А. м. у.

2) Мирний договір, укладений 18.10.1748 між Англією, Нідерландами та Францією, який завершив Війну за австр. спадщину (1740–1748). До нього долучилася Австрія (28.10.1748), зго-

дом Іспанія та Сардинія. Договір підтвердив попередні угоди з цього питання, зокрема Прагматичну санкцію (1713), згідно з якою за Марією-Терезією, донькою Карла VI, визнавалося право на австр. престол. Франція повернула захоплені у Нідерландах території, погодилася на зруйнування укріплень Дюнкерка, віддала Англії Мадрас (в Індії) і частину земель в Америці. Англія завершила тривалу війну 1739–1748 з Іспанією і продовжила на 4 роки термін дії договору про «асієнто» (право англ. компаній на ввезення рабів до іспан. колоній в Америці). Іспанія та Сардинія отримали території в Італії, серед них австр. володіння. До Пруссії відійшла Сілезія, що призвело до загострення австро-пруського суперництва і сформувало передумови Семилітньої війни 1756–1763 між провідними європ. д-вами.

Лит.: История дипломатии: В 5 т. Москва, 1959–1979; Аркажанян М. Ц., Ревякин А. В., Уваров П. Ю. История Франции. Москва, 2007; Кузьмін О. С. Нова історія країн Західної Європи та Північної Америки. Житомир, 2011.

С. С. Троян

Аахенський конгрес — перший дипломатичний конгрес провідних європ. д-в — Австрії, Англії, Пруссії, Росії та Франції. Відбувся 30.09–21.11.1818 в м. *Аахен*. Представниками держав-учасниць були: Австрії — імператор Франц I, князь К. Меттерніх, Англії — лорд Р. Каслрі, герцог А. Веллінгтон, Пруссії — король Фрідріх Вільгельм III, князь К. Гарденберг, граф К. Бернсторфф, Росії — імператор Олександр I, граф І. Каподистрія, граф К. Нессельроде, Франції — герцог А. де Рішельє. У ході 47 засідань прийнято рішення: про збереження в Європі кордонів, визначених *Віденським конгресом 1814–1815*; про підтримку абсолютистських режимів і боротьбу проти лібералізму та вільнодумства; про зміцнення позицій д-в — переможців Наполеонівських воєн і характер їхніх відносин із Францією; про розробку та укладання заг. гарантійного договору; про доповнення до Віденського регламенту про ранги дипломатичних представників.

На основі конвенції від 01.11.1818 відновлено Четверний союз Австрії, Пруссії, Англії та Росії, розроблено план спільних військ. операцій на випадок нової війни з Францією. Одне з гол. питань А. к. — дострокове виведення союзних військ із Франції після сплати нею залишку контрибуції в сумі 265 млн франків. Водночас конгрес визнав повернення Франції до п'ятірки тогочасних великих європ. д-в, оскільки вона сплатила більшу частину накладеної на неї контрибуції і зобов'язалася дотримуватися трактатів Віденського конгресу 1814–1815.

Спеціальна постанова А. к. від 21.11.1818, яка доповнила постанову Віденського конгресу від 19.03.1815, була покладена в основу міжнар. протокольної практики і залишалася чинною до 1961. Загалом А. к. своїми рішеннями підтвердив курс на розбудову системи міжнар. відносин в інтересах Священного союзу європ. монархів.

Лит.: Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами: В 15 т. Санкт-Петербург, 1885. Т. 7: Трактаты с Германией. 1811–1824; История дипломатии: В 5 т. Москва, 1959–1979; Маныкин А. С. Новая и новейшая история стран Западной Европы

и Америки. Москва, 2004; Арказанян М. Ц., Ревякин А. В., Уваров П. Ю. История Франции. Москва, 2007; Кузьмін О. С. Нова історія країн Західної Європи та Північної Америки. Житомир, 2011.

С. С. Троян

Аахенський собор (нім. Aachener Dom, Aachener Münster) — кафедральний собор у м. Аахені, Німеччина, об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО (з 1978). Частина комплексу кам'яних споруд, за-

Аахенський собор

кладених напр. 8 ст. у місті-резиденції Карла I Великого (імператорський палац, б-ка та ін. не збереглися). А. с. освячений у 805.

Відомий як місце коронації герман. монархів: у 936–1531 в А. с. короновано 35 королів і 14 королів. Також А. с. — усипальня: в 814 тут поховано імператора Карла I Великого, а в 1002 — імператора Оттона III.

А. с. нині складається з трьох основних частин: палацової імператорської капели, монументальної вежі із шпилем і готичного хору, які побудовані в різні епохи. Центральна і найдавніша частина архіт. ансамблю А. с. — палацова імператорська капела («Pfalzkapelle»). Це класичний зразок мист-ва Каролінгського Відродження. Взірцем для арх. Одона Мецького були візантійська та італ. культові споруди, зокрема церква Юстиніана I та гробниця Теодоріха у м. Равенні. Капела А. с. у плані восьмикутна (октагон символізує досконалість), заввишки 31 м, завширшки 32 м. Її оповиває двох'ярусна галерея; увінчує 8-гранний купол, підтримуваний колонами. Капела пишно оздоблена мозаїкою, позолотою, мармуровими плитами тощо. Посередині храму розміщено камінь із написом «Carolo Magno» (з лат. — Карл Великий). Саме тут спочатку знаходилася могила імператора, згодом його останки перенесли до ризниці. На вході до капели — масивні бронзові т. з. Вовчі ворота.

Із плином часу А. с. зазнавав істотних змін. У 12 ст. Фрідріх I Барбаросса облаштував велику люстру, зруйнувавши значну частину мозаїки склепінь. У 1353–1414 додано готичний хор і малі капели. Бл. 1500 перебудовано галерею, яка з'єднується пізньоготичним порталом із монас-

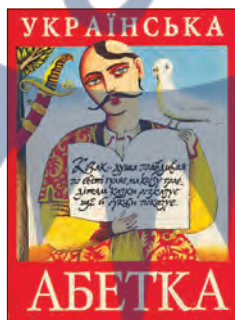
тир. подвір'ям. У 18 ст. до зх. стіни капели прибудовано вежу, шатрову стелю замінено купольною. У 2-й пол. 19 ст. за фінансової підтримки Фрідріха Вільгельма IV та Вільгельма I відновлено елементи внутрішнього убрання, реставровано мозаїку (1881).

Усередині А. с. головне значення мають: центральна частина з вівтарем, мармуровий трон і рака з останками імператора Карла I Великого, рака зі спіднім убранням Діви Марії та іншими христ. реліквіями. А. с. сьогодні — символ Аахена, який приваблює численних паломників і туристів.

Лит: Erich Stephany. Aachen Cathedral. Aachen, 1983; Herbert Bremm, Patricia Arin. Der Aachener Dom und seine Umgebung. Meyer & Meyer Verlag, Aachen, 2009; Der Aachener Dom — 26 / Schnell & Steiner; Auflage: 1 (November 2012. 26).

«А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», Видавництво Івана Малковича «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА» — перше в Україні приватне книжкове видавництво л-ри для дітей. Засн. 1992 у Києві. Засновник, директор і гол. редактор — поет І. Малкович. Назва (дитячою мовою — абетка) — з оповідання «Грицева шкільна наука» І. Франка. Перша видана «А.» книжка — «Українська абетка» (1992). З 2008 «А.» видає також книги для ін. вікових груп. На 2016 вид-во «А.» загалом опублікувало бл. 300 назв книг — нар. казок і ориг. творів укр. і заруб. письменників. Особливістю «А.» є видання кольорових ілюстрованих книжок (укр. художники-графіки К. Лавро, В. Єрко, К. Штанко, С. Ус, І. Сулима, Є. Ганчинська, В. Ковальчук, В. Харченко, В. Голозубів та ін.), їх високий художній рівень і поліграфічна якість.

Серед видань «А.» для дітей: «Улюблені вірші» (1994), «Снігова королева» Г. Х. Андерсена (2000),

«А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА». Обкладинка першої книжки видавництва «Українська абетка», 1992

«А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА». Перший ескіз

«Аліса в Країні див» Л. Керрола (2001), «100 казок» (т. 1–3; 2005–2012), «Дитяча Євангелія» (2009), «Маленький принц» А. де Сент-Екзюпері (2015); твори сучас. укр. дитячих письменників — нова автор. редакція роману «Тореадори в Васюківці» В. Нестайка (2004), іст.-пригодницька тетралогія «Джури» В. Рутківського (2007–2015; за 3 перші книги автор отримав Нац. премію України ім. Т. Шевченка, 2012) та ін. Значні досягнення «А.» у виданні сучас. зарубіж. дитячої л-ри — переклад кн. «Гаррі Поттер» Дж. К. Ролінг (т. 1–8; 2002–2016; перекладач В. Морозов) підготовлено й видано першими на території СНД, а 5–7-й т. — першими в Європі.

У вид-ві виходять також аудіокнижки для дітей («Улюблені вірші»; 1995) та інтерактивні книги для iPad («Снігова королева»; 2012).

Серед видань для дорослих: серія «Перлини сучасної літератури» (з 2010; твори Л. Костенко, В. Шевчука, К. Москальця, Г. Пагутяк та ін.), серія «Українська поетична антологія» (з 2012; вірші Л. Костенко, Т. Мельничука, М. Вінграновського, Ю. Андруховича, С. Жадана, «Антологія української поезії ХХ ст.» та ін.). Уперше у світі вид-во «А.» опублікувало «Антологію молодшої поезії США» (2016; упоряд. Т. Малкович). Права на свої видання вид-во продає на чотири континенти світу (зокрема, 1995 продано права на кн. «Котик та Півник» амер. вид-ву «Альфред А. Кнопф» — перша в історії незалежної України книжка, яку придбало вид-во зі світовим ім'ям; виходила також у Норвегії, Росії, Швейцарії, Японії). Виставки ілюстрацій вид-ва експонувалися в багатьох країнах світу. Книги вид-ва відзначено найвищими нагородами укр. і міжнар. книжкових виставок і конкурсів.

Бібл.: «АБАБАГАЛАМАГІЯ» Івана Малковича: Бібліографічний покажчик до 55-річчя директора вид-ва «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА» Івана Антоновича Малковича. Київ, 2016.

Лит.: Олійник В. А. Сучасний погляд українського художника-ілюстратора на оформлення дитячої книги (творчість К. Лавра) // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв // Мистецтвознавство. Архітектура. 2011. №7; Бойчук А. Р. Еволюція вітчизняної літератури для дітей // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. Сухомлинського. Філологічні науки. 2013. Вип. 4.12; Федіна Ю. Освітньо-виховний потенціал ілюстрації дитячої книги // Вісник Інституту розвитку дитини. Філософія, педагогіка, психологія. 2014. Вип. 35.

А. М. Зубар

Абаддон (івр. אבaddon — знищення, винищення), Аваддон — у *Старому Заповіті* та юдейській реліг. традиції — частина пекла або місце перебування померлих узагалі (у цих значеннях слово А. вжито у Книзі Йова, Книзі приповістей Соломонових і Книзі Псалмів). Крім того, в одному з віршів Книги Йова А. виступає також в уособленій формі поряд зі смертю, однак контекст спонукає сприймати цю персоніфікацію алегорично: «Аваддон той і смерть промовляють: Ушима своїми ми чули про неї лиш чутку!» (перекл. І. Огієнка). У *Новому Заповіті* (Об'явлення Івана Богослова) А. згаданий одного разу як володар бездонної криниці, з якої виходить демоноподібна сарана. При цьому іврит. слово А. передано в грец. транскрипції (Αβaddon), а за ним наведено грец. відповідник «Аполліон» (Απολλων — винищувач, губитель): «І мала вона над собою царя, ангола безодні; йому поєврейському ім'я Аваддон, а по-грецькому звався він Аполліон!» (перекл. І. Огієнка). Образ демона А. поширений у європ. середньовічній і ранньомодерній л-рі реліг. змісту, магичних трактатах; епізодично згадується в романтичній поезії 19 ст. У 20–21 ст. він уживається в творах масової л-ри, текстах пісень, кінематографії й комп'ютерних іграх.

С. І. Гірик

Абаджян, Гаррій Артушевич (19.11.1939, м. Запоріжжя, Україна) — музикант (фаготист), мистецтвознавець, викладач, засл. діяч мис-тв України (з 1993), нар. арт. України (з 2010), канд. мистецтвознавства (з 1982). Закінчив 1968 Харків. ін-т (тепер — нац. ун-т) мис-тв (клас К. Білоцерківського), з 1979 — його викладач, з 1983 —

професор і зав. каф. духових та ударних інструментів і оперно-симф. диригування, з 2005 — проректор з навч. роботи. У 1969–1983 — в оркестрі Харків. академ. театру опери і балету ім. М. Лисенка (1969–1979 — соліст). Засновник і керівник (з 1992) Молодіжного академ. симф. оркестру «Слобожанщини» (відомий також як «Віртуози Слобожанщини»). Винайшов і 1980 впровадив у навч. процес акустичний пристрій для контролю звучання муз. інструмента (індикатор, осцилограф), завдяки якому характеристики звуків перетворюються на лінії на екрані телевізора чи монітора. Працюючи з цим пристроєм, учень муз. класу бачить на екрані недоліки свого виконання та намагається наблизитися до характеристик еталона. На основі винаходу А. було виготовлено пристрій «Октава» для контролю атаки, ведення і закінчення звука, динаміки, інтонацій, вібрата, фразування. Автор праць: «Нова методика викладання гри на духових інструментах» (1981), «Вібрато на фаготі» (1983) та ін. Власні наук. розробки та наук.-метод. установки А. успішно застосовує на практиці. Виховав понад 20 лауреатів міжнар. та нац. конкурсів.

Пр.: Новая методика обучения игры на духовых инструментах. Харьков, 1981; Методика развития исполнительских приемов на духовых инструментах с помощью визуального индикатора // Вопросы музыкальной педагогики. 1983. Вып. 4; Развитие рациональных способов создания вибрата на язычковых инструментах. Харьков, 1984; Новое в вибрато на фаготі. Харків, 1984.

Лит.: Маилян Г. Фагот в Армении. Ереван, 2009.

Абаді́, Поль (франц. Abadie, Paul; 09.11.1812, м. Париж — 03.08.1884, м. Шату, тепер рег. Ильде-Франс, Франція) — архітектор, реставратор, член Академії красних мист-в (з 1875). Навчався у колежах міст Бордо і Ангюлема, з 1832 — у майстерні А. Леклера, у 1835–1839 — у Школі красних мист-в (обидві — м. Париж). З 1844 працював у Комісії іст. пам'ятників, водночас брав участь у проєктах з реставрації, зокрема, під керівництвом Ж.-Б.-А. Лассю і Е. Віолле-ле-Дюка Собору Паризької Богоматері (Notre-Dame de Paris; 1845–1848). У 1849 А. призначено архітектором єпархій міст Періге, Ангюлема і Каора, 1862 — м. Бордо, а 1874 — м. Парижа. В Ангюлемі А. збудував церкву Сен-Марсаль (Saint-Martial; 1849–1856), міську ратушу (Hôtel de Ville; 1858–1865), реконструював церкву Сент-Озон (Saint-Ausone; 1864–1866), собор Сен-П'єр (Saint-Pierre; 1866–1885). У Бордо збудував церкви Сент-Мари-де-ла-Бастід (Sainte-Marie-de-la-Bastide; 1860–1886) і Сен-Фердинанд (Saint-Ferdinand; 1862–1866), реставрував дзвіницю базиліки Сен-Мішель (Saint-Michel; 1857–1869), фасад церкви абатства Сен-Круа (Sainte-Croix; 1859–1865). У м. Періге А. реставрував собор Сен-Фрон (Saint-Front; 1849–1899), цілком перебудувавши його, доповнивши його архіт. форму куполами у візантійському стилі.

Вершина творчості А. — проєкт збудованої у м. Парижі у романо-візантійському стилі базиліки Сакре-Кер (Sacré-Cœur; 1875–1919). У 1874 проєкт А. переміг на публ. конкурсі серед 78 проєктів. На його створення А. надихнули монументи Шаранти та Перігора, які він реставрував. Храм, розташований на високому Монмартр. пагорбі, — типовий приклад еклектичного наслідування середньовічної архітектури, що було

Абаджян Гаррій

Абаді Поль

поширено в церк. архітектурі кін. 19 ст. Водночас у цьому синтезі виявляється оригінальність та уява автора. Після смерті А. роботу продовжили 5 архітекторів, які трохи відійшли від його первісного задуму.

Загалом А. спроектував і збудував бл. 50 споруд, переважно церков, але серед них також і житлові будинки, і громадські споруди. Доробок А. як реставратора — понад 40 середньовічних, насамперед романських, храмів у франц. деп. Дордонь, Жиронда, Шаранта.

Нагороджений орденом Почесного легіону: кавалер (з 1866), офіцер (з 1869).

Абаді Поль. Базилика Сакре-Кер, м. Париж

Лім.: Entre archéologie et modernité, Paul Abadie, 1812–1884. Angoulême, 1984; Loyer F. Histoire de l'architecture française de la Révolution à nos jours. Paris, 1999; Bosse-Platière R. Paul Abadie: l'architecte du Sacré-Cœur aurait eu 200 ans // Le Figaro. 2012. 9 novembre.

С. В. Глухова

Аба́єв, Олександр Володимирович (англ. Abayev, Alexander; 26.09.1967, м. Львів, Україна) — музикант (скрипаль), педагог. Закінчив Київ. держ. консерваторію (тепер — Нац. муз. академія України) ім. П. Чайковського (1993; клас О. Панова) і аспірантуру (клас проф. Б. Котаровича). З 1997 — у США. Один із засновників (1998) та концертмейстерів «Струнного квартету форте» (Forte String Quartet; м. Нью-Йорк), у складі якого також скрипаль М. Кучук (Україна), альтистка і композитор Р. Петрова та віолончеліст К. Іванов (обидва — Болгарія). Квартет успішно гастролював в Австрії, Болгарії, Великій Британії, Греції, Франції. А. виступав як соліст і камерний виконавець-ансамбліст у багатьох концертних залах США, зокрема разом із Вестчестерським симф. оркестром і ансамблем «Bachanalia Soloists» (США). Брав участь у муз. фестивалях, поміж яких Орlando-фестиваль камерної музики (м. Керкраде, Нідерланди) та ін., у культ. заходах укр. громади США. У репертуарі А. — західноєвроп. музика і твори укр. композиторів (М. Скорика, Б. Фільца та ін.). З 2004 — професор клас. скрипки Адельфійського ун-ту (м. Гарден Сіті, шт. Нью-Йорк). Лауреат Міжнар. радіоконкурсу молодих виконавців «Концертіно-Прага»

в Празі (1993), Фестивалю фортеп. і камерної музики пам'яті В. та Р. Горовиців «In Memoriam» у Києві (1994), VII Міжнар. конкурсу виконавців П. Лантьє в Парижі (1994) та XI Міжнар. конкурсу камерної музики в провінції Кальтанісетті (1994; Італія).

Лім.: Степаненко Н. Композитора Богдану Фільца вітали в США // Свобода (Нью-Йорк). 2005. 25 лют.; Bryant A. Concert Notes: Works by Bohdana Filts Performed at Ukrainian Institute of America // The Ukrainian Weekly. 2005. 23 jan.; Скорик М. Бриллианти України // Всеукр. ведомости. 1996. 30 мая.

Г. В. Карась

Абажур (франц. abat-jour, від abattre — збивати, ослаблювати і jour — світло) — 1) Дашок, ковпак різної форми на лампі. Захищає очі від яскравого світла, спрямовуючи його у певному напрямі. А. виготовляють із тканини, скла, пластмаси, металу тощо. Засоби для відбиття світла ліхтарів у вигляді металічних конусів з'явилися у Франції наприкінці 18 ст. Після винаходу 1879 лампи розжарювання поширилися класичні А. з тканини, що стали символом домашнього затишку. А. прикрашають вишивкою, бісероплетінням тощо. 2) Вікно, прорізане горизонтально чи навскіс, або щиток на вікнах, що закриває огляд предметів, розташованих зовні (напр., у в'язницях, підвалах). 3) Заст. Козирок, що одягали на чоло для захисту очей від світла.

Абаза́, Аркадій Максимович (рос. Абаза, Аркадий Максимович; 12.08.1843, с. Свердликовщина, тепер с. Свердликове Суджан. р-ну Курської обл., РФ — 16.01.1915, м. Курськ, РФ) — піаніст, композитор, педагог, муз.-громад. діяч. Походив із давнього молдав. дворян. роду, чоловіки якого за часів Петра I відзначилися у битвах зі шведами і були нагороджені маєтностями в Україні та на Курщині. Батько А. — полковник артилерії, учасник війни з Наполеоном (1812), мати — дочка сумського поміщика, здобула приватну освіту. Саме вона й виявила в сина муз. здібності та ініціювала його навчання. А. закінчив Харків. муз. уч-ще Рос. муз. т-ва, згодом — Петербур. консерваторію (ф-но — клас О. Дрейшока, вокал — клас К. Еверарді), стажувався в Німеччині у Г. фон Бюлова. У середині 1870-х заснував муз. школу в Сумах, у 1877–1881 працював її директором і викладачем. У 1882 переїхав до Курська, де в муз. класах Рос. муз. т-ва організував навчання гри на ф-но та струнних інструментах, вокалу, а також студії з теоретичних дисциплін. Ці муз. класи А. закінчили 1,5 тис. музикантів, серед яких скрипаль М. Ерденко. А. був членом Курс. губерн. вченої архів. комісії, редактором і автором рецензій у газеті «Курські губернські відомості» («Курские губернские ведомости»; 1889–1908), сприяв розвитку концертного життя в Курську. Перед концертами часто виступав з освітніми лекціями про творчість відомих композиторів і роль нар. пісні, обстоював необхідність її збереження і вивчення. Редагував записи нар. пісень Курс. губ. На його пропозицію у Курс. губерн. музеї відкрився муз. відділ, де зберігалася колекція нар. (зокрема укр.) муз. інструментів. Прагнувши залучити до муз. творчості широкі нар. маси, створив унікальний хор робітників, яким сам керував. Автор понад 20 романсів, серед яких: «Ранок туманний...» («Утро туманное...», слова І. Турге-

нева), «То не вітер гілку хилить...» («То не ветер ветку клонит», слова С. Стромілова), «Пісня старого» («Песня старика»), «Згубили мене твої чорні очі...» («Погубили меня твои черны глаза...», обидва — слова О. Кольцова); бл. 30 фортеп. п'єс; хорів, статей з питань освіти та про творчість видатних композиторів.

Тв.: О музыкальном образовании в точном смысле // Баян. 1889. № 10.

Лит.: Шафер Н. Незабываемое «утро» // Музыкальная жизнь. 1977. № 23; Брежнева Т. А., Горлинская С. Е. Музыкально-общественная деятельность Аркадия Максимо-вича Абазы. Курск, 2004.

Н. М. Кушка

Абаза, Олександр Агейович (24.07.1821, с. Винокурний Завод, тепер с. Боровно Окулов. р-ну Новгород. обл., РФ — 24.01.1895, м. Ніцца, тепер рег. Прованс — Альпи — Лазуровий берег, Франція, похов. у м. Санкт-Петербурзі, тепер РФ) — держ., політ., громад. і культ. діяч Рос. імперії, економіст, юрист, почес. член Петербур. АН (з 1876). Походив із сім'ї поміщика і цукрозаводника з молдав. дворян. роду. Закінчив 1839 юрид. ф-т Санкт-Петербур. ун-ту. У 1839–1847 перебував на військ. службі в рос. армії, учасник бойових дій на Кавказі (1843). У 1847–1857 мешкав у власному маєтку, де займався с. г. і студіював фін. право. З 1857 на службі при дворі вел. кн. Олени Павлівни на посаді церемоніймейстера, з 1867 — гофмейстера. Водночас, як прихильник реформ, А. долучився до гуртка «ліберальних бюрократів» (М. Мілютін, Д. Мілютін, М. Х. Рейтерн та ін.). Також був членом рад: Гол. т-ва рос. з-ц (з 1857; зокрема, брав участь у буд-ві Харків.-Кременчуц. з-ці), держ. кредит. установ (1865), міністра фінансів (1865–1868). У 1871–1874 — держ. контролер Рос. імперії, на цій посаді проводив курс, спрямований на посилення фін. дисципліни. З 1874 — дійсний таємний радник. У 1874–1880 — голова Департаменту держ. економії Держ. ради. 27.10.1880–06.05.1881 — міністр фінансів Рос. імперії. За його керівництва скасовано соляний податок, підвищено ввізне мито для товарів з Європи, започатковано підготовку податкової реформи, зменшено викупні платежі. У 1881 запропонував повернутися до держ. буд-ва з-ць та викупу їх у приват. компаній. Був одним із розробників програми соц.-екон. перетворень у сфері фінансів, податків, грошового обігу, залізнич. буд-ва. А. пішов у відставку після виходу маніфесту «Про непопушність самодержавства», яким імп. Олександр III згорнув політику реформ і повернув Росію до консерват. цінностей. З 1884 А. повернувся на держ. службу — очолив Департамент держ. економії Держ. ради; з 1890 — голова Комітету фінансів. У 1892, скориставшись конфіденц. інформацією, провів біржову операцію на пониження курсу рос. рубля і заробив на цьому бл. 1 млн рублів; після розгососу подав у відставку — 10.03.1893 звільнений з усіх держ. посад, крім почес. членства у Держ. ради.

А. був власником земель, маєтків і підприємств в Україні. У 1858 неподалік м-ка Шполи (тепер місто Черкас. обл.) заклав садibu: дендропарк і кам'яно-цегляний двоповерховий палац у стилі класицизму з елементами модернізму (тепер приміщення Шполян. спец. загальноосвіт. школи-інтернату). У Шполі А. власним коштом збудував кам'яну церкву (зруйнована у 1930-х) і

відкрив першу в м-ку поч. школу. У м. Одесі А. збудував палац у стилі еклектики (1856–1857, арх. Л. Оттон), нині у ньому діє Музей зх. і сх. мист-ва. Цукровий завод А. у Шполі наприкінці 19 ст. був одним із провідних підприємств галузі в Рос. імперії. А. також зробив внесок у розвиток цегляної, борошномельної галузі, машинобудування в Україні.

Лит.: Клименко А. В., Савельев А. Б. Оборотистый Абаза // Былое. 1993. № 9; Шилов Д. Н. Государственные деятели Российской империи: главы высших и центральных учреждений: 1802–1917. Санкт-Петербург, 2002; Федорченко В. И. Императорский дом. Выдающиеся сановники. Красноярск, 2003.

А. М. Онищенко

Абазин, Андрій (Абазинець; бл. 1655 — лютий 1703, Шаргород, тепер — місто, районний центр Вінницької обл., Україна) — військ. і політ. діяч, брацлавський полковник Правобережного Війська Запорозького в 1690–1703. Очевидно, походив з Кавказу (Абазини). З 1670-х перебував на Запорозькій (Чортомлицькій) Січі. Восени 1683 взяв участь у Віденській битві у складі об'єднаного польсько-австрійсько-німецького війська, що протистояло війську Османської імперії; відзначився в боях за фортеці Естергом в Угорщині та Сецени у Словаччині. У 1685 — учасник Буковинського походу великого коронного гетьмана С. Яблоновського. Після цього отримав універсал короля Речі Посполитої Яна III Собеського на формування окремого козацького полку та розпочав колонізаційну діяльність на Правобережній Україні. Протягом 1688–1698 у чині брацлавського (подільського) полковника Війська Запорозького брав участь у походах правобережного козацтва на тур.-татарські володіння в Пн. Причорномор'ї (Буджак, Кизикермен, Очаків, Хаджибей та ін.). Відзначився під час походу війська Речі Посполитої на Молдавське князівство 1691, а також у багатьох битвах з турецько-татарськими загонами на Зх. Поділлі. Частина козаків із полку А. протягом 1694–1695 входила до компутів (реєстрів) Правобережного Війська Запорозького, що фінансувалися *Варшавою* та *Римом*. Разом із фастівським полковником С. Палієм очолив нац.-визвольне повстання проти влади Корони Польської у 1702–1704, яке сучасники називали «другою Хмельниччиною». Наприкінці жовтня 1702 полки А. спільно з підрозділами С. Самуся здобули Немирів. У лютому 1703 під час бою з коронними військами під Ладжином на Вінничині А. був важко поранений, потрапив до полону і був страчений поляками.

Лит.: Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. Київ, 1963; Чухліб Т. В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). Київ, 1996; Чухліб Т. В. Документи про фінансування козацьких полків Річчю Посполитою та Ватиканом у 80–90-х рр. XVII ст. // Український археографічний щорічник. Київ, Нью-Йорк, 2002. Вип. 7.; Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). Київ, 2004; Чухліб Т. В. Самійло Іванович (Самусь) полковник та наказний гетьман правобережної частини Українського гетьманату // Істину встановлює суд історії: 36. на пошану Ф. П. Шевченка. Київ, 2004. Т. 2; Андрій Абазин // Чухліб Т. В. Відень 1683: Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. Київ, 2013.

Т. В. Чухліб

Абаза Олександр Агейович

Абазин у традиційному одязі

Абазини (самоназва — абазы) — корінний народ Кавказу. Загальна чисельність бл. 55 тис. чол. (2014, оцінка). Найбільше А. проживає на тер. РФ (переважно в Карачаєво-Черкесії та Адигеї) — 43 тис. осіб (2010, перепис); у Туреччині, Сирії, Йордані, Лівані — бл. 11–12 тис. (2014, оцінка). За даними перепису 2001, в Україні проживало 128 А. Належать до балкано-кавказької підраси великої європеїдної раси. За реліг. поглядами — мусульмани-суніти, до 17 ст. — православні християни та язичники. До 14 ст. жили на пн.-зх. узбережжі Чорного моря між річками Туапсе і Бзіб. У 14–17 ст. переселилися на Північний Кавказ. У 1-й пол. 19 ст. тер. Карачаєво-Черкесії було приєднано до Росії. До переселення рос. урядом у 1860-х на рівнину головним заняттям А. було відгінне скотарство. З 2-ї пол. 19 ст. стало переважати землеробство (зернові, садівництво, овочівництво).

Див. також *Абазинська мова*.

Лит.: Лавров Л. И. Абазини (Историко-этнографический очерк) // Кавказский этнографический сборник. Москва, 1955. Т. 36; Данилова Е. Н. Абазини. Историко-этнографическое исследование хозяйства и общинной организации. XIX век. Москва, 1984; Гусейнова И. История народов Кавказа (новый и новейший периоды). Баку, 2006; Камбачокова М. Ю. К вопросу об этническом состоянии абазин в XIX веке // Вестник Карачаево-Черкесского государственного университета. Карачаевск, 2007. № 21; Абдулатипов Р. Г. и др. Кавказ: история, народы, культура, религии. Москва, 2007; Камбачокова М. Ю. Обычаи избегания у абазин // Вестник Карачаево-Черкесского государственного университета. Карачаевск, 2009. № 27.

Р. М. Конта

Абазинська мова (абаз. абазы бызшва) — мова абазинів, належить до абхазо-абазинської (за ін. класифікацією — абхазо-адигської) підгрупи західнокавказької групи північнокавказької мовної родини. Поширена в РФ (Карачаєво-Черкесія та Ставропол. край) і Туреччині. Має бл. 47 тис. носіїв (2014, оцінка), з них бл. 37 тис. у РФ (2010, переписом) й бл. 10 тис. у Туреччині (2014, оцінка). Поділяється на два діалекти: ашкарський (ашкарауа) і тапантський (тапанта), кожен з яких включає дві говірки. А. м. має два варіанти писемності: на основі кирилиці (з 1938, поширена в РФ) й латиниці (з 1932, використовується в Туреччині); у 19 ст. існував варіант на основі араб. писемної графіки.

Лит.: Bouda K. Das Abasinische, eine unbekannte abchasische Mundart // ZDMG, Bd. 94, № 2 (Neue Folge, Bd. 19). Berlin, Leipzig, 1940; Ломтатидзе К. В. Тапантский диалект абхазского языка. Тбилиси, 1944; Ломтатидзе К. В. Ашкарский диалект и его место среди других абхазско-абазинских диалектов. Тбилиси, 1954; Генко А. Н. Абазинский язык: Грамматический очерк наречия Тапанта. Москва, Ленинград, 1955; Allen W. S. Structure and system in the Abaza verbal complex // Transactions of the Philological Society (Hertford). Oxford, 1956; Мальбахова-Табулова Н. Т. Грамматика абазинского языка: Фонетика и морфология. Черкесск, 1976; Чирикба В. А. Абазинский язык. Языки Российской Федерации и соседних государств: В 3 т. Москва, 1997. Т. 1. А–И.

Абазівське газоконденсатне родовище — родовище в Полтав. обл. України, яке належить до Глинсько-Солохів. газонафтонос. р-ну Сх. нафтогазонос. регіону. Розташоване в приосьовій зоні Дніпров.-Донецьк. западини в межах Се-

менцівсько-Мачуської групи піднять. Структура виявлена в 1959. Уперше промисловий приплив газу із серпуків. утворень отримано в 1977. Експлуатується з 1979. Режим покладів газовий. Запаси початкові видобувні: газу — 32985 млн. м³; конденсату — 2250 тис. т. Продуктивними є горизонти верхньосерпуків. під'ярусу, що залягають у вигляді структур. носа (20 % продуктив. площі). Решта цієї площі — монокліналь, обмежена з усіх боків тектоніч. порушеннями з амплітудою 70–200 м. На А. г. р. осадовий чохол вивчений свердловинами до продуктив. горизонту С-9 (С₉). Газоконденсатні поклади приурочені до пісковиків верхньосерпуків. відкладів нижнього карбону — горизонти С-2-3, С-5, С-6, С-9. Висота поверху газонасиченості становить бл. 1 тис. м, але в кожному із розвіданих блоків товщина продуктив. частини розрізу не перевищує 275 м. Відклади продуктив. горизонтів фаціально мінливі за площею і заміщуються на ділянках структури в межах контурів газонасиченості непроникиними породами. Характерна особливість геол. будови продуктив. горизонтів родовища — багатопластовість, суттєва неоднорідність фільтраційно-ємнісних властивостей кожного з продуктив. горизонтів, що призводить до розбіжностей між проникними ділянками за розрізом, а також тектоніч. порушень. Колекторами газу є піщано-алевролітові породи. Продуктивні пласти мають ефективну газонасичену товщину від 1,4 до 25,6 м. Фільтраційно-ємнісні властивості порід-колекторів низькі: пористість становить 8–15 %, проникність — 0,54–15·10⁻¹⁵ м². Після 1988 на родовищі пробурено 9 експлуатац. свердловин — ооконтурено поклади горизонтів башкир. (Б-13), серпуків. (горизонти С-2-3, С-5а, С-5б, С-6) ярусів і встановлено продуктивність горизонтів С-9, С-6 (блок св. 24, 26) серпуків. ярусу. У 2008 уточнено проект розробки А. г. р. з огляду на останні геолого-пром. дані, зокрема, складну геол. будову родовища: розміри, характер (тектоніку, літологію) границь покладів та їх розташування за площею, обсяги запасів вуглеводнів, значне коливання глибин залягання поверху газонасиченості в сусідніх тектонічних блоках. На 2016 в експлуатац. фонді А. г. р. 14 свердловин завглибшки 4265–4810 м зі штучними вибоями 4234–4695 м. Більшість із них експлуатується понад 16 років. А. г. р. перебуває на завершальній стадії розробки. Перспективи полягають у розробці більш глибоких його покладів (5–7 км).

Лит.: Уточнення проекту розробки Абазівського ГКР. Харків, 2009; Лещенко Л. З., Бура А. О., Письменний І. В. Особливості видобутку вуглеводнів з Абазівського газоконденсатного родовища, яке перебуває на завершальній стадії розробки // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Геологія — Географія — Екологія». 2010. № 924. Вип. 33

Н. В. Вергельська

Абазія (від *a...* — заперечний префікс і грец. βάσις — ходіння) — психічно зумовлена втрата здатності ходити при збереженні в ногах м'язової сили й можливості в повному обсязі здійснювати відповідні рухи в положенні лежачи. Буває повною і частковою. Часто супроводжується *астазією*.

Спричинюється захворюванням або процесом, який порушує структуру або функціональність (без органічних змін) лобних доль кори головно-

го мозку, підкіркових мигдалин (розташ. у глибині мозку), мозочка, мозолистого тіла, а також провідних шляхів, що з'єднують ці ділянки мозку. А. може бути одним із симптомів пухлини головного мозку, в т. ч. мозочка; гострого або хронічного порушення мозкового кровообігу; крововиливу в головний мозок; черепно-мозкової травми та її наслідків; абсцесу головного мозку; демієлінізуючого (як-от розсіяний склероз) або нейродегенеративного (*Альцгеймера хвороба, Піка хвороба*) захворювання. Найчастіше А. виникає в межах гістріорних (різновид невротичних) розладів.

А. має різні етіопатогенетичні форми. Лобова А. характерна для станів, що супроводжуються ураженням лобної долі кори головного мозку. Симптоми лобової А. такі: неможливість ходити, стояти, а інколи й сидіти, порушення мовлення та оральні автоматизми. Підкіркова А. розвивається внаслідок ураження підкіркових центрів, зокрема таламуса: пацієнт втрачає здатність ходити без опори. Психогенна А. розвивається як один із конверсійних механізмів захисту під час гістріорних розладів. Симптоматика психогенної А.: порушення координації, зміни м'язового тону, які виникають під впливом травматичної для пацієнта ситуації і зазвичай зникають після її завершення.

Лікування А. полягає в подоланні основного захворювання, що її спричинює. Психогенна А. лікується за допомогою психотерапії (аналітичної, *гештальт-терапії*, тілесно-орієнтованої, клієнт-центрованої та ін.).

Літ.: Брильман Дж., Коэн С. Неврология. Москва, 2007; Бразис П. У., Месдю Дж. К., Биллер Х. Топическая диагностика в клинической неврологии. Москва, 2009; Дюкова Г. М. Конверсионные и соматоформные расстройства в общей медицинской практике // Медицинский совет. 2013. № 2; Мументалер М. Дифференциальный диагноз в неврологии. Москва, 2014.

О. С. Чабан, Б. С. Божук

Абазопуло Володимир
Костянтинович

Абазопуло. Володимир Костянтинович (02.09.1951, с. Зарожани Хотин. р-ну Чернів. обл., Україна) — актор театру та кіно, нар. арт. України (з 2009). Народився у сім'ї педагогів. Закінчив 1977 Київ. ін-т театр. мист-ва ім. І. Карпенка-Карого (курс В. Зимньої). З 1977 — актор Нац. академ. драм. театру ім. І. Франка. А. власний широкий виконавський діапазон — від ролей героїчних (Турн в «Енеїді» І. Котляревського) до характерних (Менахем у «Тев'є-Тевелі» Г. Горіна). Після хвороби втратив голос, проте повернувся на сцену, грає ролі без тексту: Привид чумака («Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького), Гімнаст («Едіт Піаф. Життя в кредит» Ю. Рибчинського та В. Васалатій). Знімався в кіно, зокрема, зіграв заголовну роль у фільмі «Богдан-Зиновій Хмельницький» (2006). Ставив батальні сцени у театрах України і Польщі. Викладає сцен. рух у Київ. нац. ун-ті культури і мист-ва (з 2010).

Літ.: Гусар Ю. «Богдан Хмельницький» із Зарожан // Буковинське віче. 2015. 27 серпня.

В. І. Заболотна

Абай Кунанбаєв (казах. Абай Құнанбайұлы; справж. ім'я — Ібрагім; 10.08.1845, кочовище в Чингіз. горах, тепер с. Караул Абайського р-ну Сх.-Казахстан. обл., Казахстан — 06.07.1904, там само) — поет, основоположник казахської пи-

Абай Кунанбаєв. Абилян Кастеев. Портрет Абая, 1954

сменної літератури, реформатор нац. казахської культури на основі просвіт. ліберал. ісламу, композитор. Народився в сім'ї феодала Кунанбая Ускенбаєва. Навчався в *медресе* та рос. школі у м. Семіпалатинську (тепер Казахстан). Батько бажав, щоб син обрав кар'єру чиновника імпер. адм. системи. Працюючи у волосній управі, А. К. збагнув тяжке й безправне становище казах. народу. На формування світогляду А. К. вплинули твори та праці поетів і мислителів Сходу: Фірдусі, Ібн Сіні, А. Навої, Фізулі, а також класиків зх.-європ. та рос. л-ри.

Творчість А. К. почав у 35 років за умов скасування незалежності казах. ханств і впровадження волосного управління, узвичаєного в Рос. імперії. Його вірші тривалий час поширювалися усно. Перша поет. збірка А. К. казах. мовою «Вірші казахського поета Ібрагіма Кунанбаєва» (назву подано рос. мовою — «Стихи казахского поэта Ибрагима Кунанбаева») вийшла 1909. Оsn. ідеєю творів А. К. була боротьба з традиціями патріархальщини, рабською невибагливістю народу. Шлях до самоідентифікації та сусп. розвитку казах. етносу поет-гуманіст вбачав у поширенні освіти, знань, культури. Написав 170 віршів, кілька поем. У соц.-філос. ліриці А. К. відмовився від традиц. описовості й панегіризму. Ніжність, мелодійність, чуттєвість східної поезії він гармонійно поєднав з психологізмом європ. л-ри, підняв імпровізаційну поезію казахів до рівня писемної л-ри, розширив її тематику, впровадив нові для неї жанри та форми (шести-вірш та восьмивірш). Поряд з віршами на соц. тематику («Нарешті волосним я став», «О казаху, мій бідний народ», «Не для вітхи я складаю вірші»), А. К. створив зворушливу любовну лірику («Ти — зіниці моїх очей», «Мов човен, місяць на воді», «І блідніти, й червоніти...»). Багато своїх віршів А. К. поклав на музику. Найвідоміша з поем А. К. — «Чорне слово» («Кара сөз») порушує проблеми історії, моралі, права. А. К. також переклав казах. мовою твори Дж. Байрона, Й. Гете, Ф. Шіллера, А. Міцкевича, О. Пушкіна, І. Тургенєва.

Творчість А. К. вплинула на еволюц. процеси культурно-духовного життя народів Центр. Азії, сприяла самоусвідомленню казах. нації. А. К. за-

клав основи писемної казах. л-ри поч. 20 ст. з новим глибоко нац. етико-естетич. критерієм оцінки дійсності, з її громад. звучанням, стильовим розмаїттям, гострим соц. спрямуванням, яскравою худ. палітрою. На підґрунті творчості й громад. діяльності А. К. постала перша казах. політ. партія «Алаш» і розвинувся нац.-визвольний рух. А. К. виховав племянника-сироту, згодом письменника і філософа Ш. Кудайбердієва. Образ А. К. створив у романі «Шлях Абая» М. Ауєзов. Композитори А. Жубанов та Л. Хаміді написали оперу «Абай» (1944, лібрето М. Ауєзова). Ім'ям А. К. названо Держ. премію Казахстану в галузі л-ри. За постановою ЮНЕСКО 1995 було оголошено «Роком А. К.». На честь А. названо астероїд 4466 Абай (відкрито 1971).

Твори А. К. перекладено укр., нім., рос. та ін. мовами світу. Укр. мовою окремі твори А. К. переклали О. Жолдак, В. Забаштанський, С. Йовенко, В. Коломієць, О. Лупій, П. Мовчан, Б. Степанюк, С. Тельнюк. У 2007, проголошеному «Роком Республіки Казахстан в Україні», здійснено великоформатне ілюстроване видання поезії А. К. укр. та казах. мовами.

Тв.: Абай Құнанбайұлы топық жинақ. Кызыл-Орда, 1933; Абай Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы (екі томдық). Алматы, 2002; Укр. перекл. — Поезії. Київ, 1974; Вибране. Дніпропетровськ, 2007.

Лит.: Ауєзов М. Шлях Абая. В 2 т. Київ, 1972; Дюсенбаев І. Велич Абая // Абай Құнанбаев. Поезії. Київ, 1974; Мирзахметов М. Абаеведение. Алма-Ата, 1988; Назарбаев К. Абай туралы сөз. Word on Abay. Алматы, 1995; Дзюба І. «Духовне око» казахського народу // Творець вічних цінностей. Київ, 1997.

Г. І. Халимоненко

Аба́к (грец. ἄβαξ, ἄβάκιον, лат. abacus — дошка), абака — 1) У давніх греків і римлян — лічильна дошка, яку застосовували для арифмет. обчислень. А. поділялася на смуги, по яких пересували камінці, монети тощо. Серед антич. А. розрізняють грец. (саламіс, названо за місцем першої знахідки зразка А. на о. Саламін) і рим. (калькуля та ручний А.) різновиди. Найдавніший збережений давньогрец. А. датується бл. 300 до н. е. У 3х. Європі А. використовувалася до 18 ст. Рахівниці 19–20 ст. за зовнішнім виглядом і будовою є близьким аналогом А. У Китаї та ін. країнах Дал. Сходу до 20 ст. використовувався схожий на А. пристрій — суань-пань, який, ймовірно, було запозичено у римлян у 1–2 ст. н. е. В Японії з 16 ст. використовують аналог А. сорбан.

2) У архітектурі — верхня плита капітелі колони, напівколони, пілястри, підкладка під архітрів. Має просту чотирикутну форму (доричний, іонічний, тосканський ордери) або форму чотирикутника з усіченими кутами та увігнутими всередину боками (коринфський та композитний ордери).

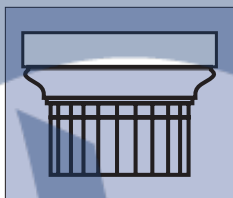
3) У номографії — особливе креслення (т. з. сітчаста номограма): графічне подання функціональної залежності з багатьма змінними, яке дає змогу користувачеві без обчислень (за допомогою порівняння та ін. простих операцій) отримувати кількісні та якісні характеристики цієї залежності. До початку ери загального використання комп'ютерів сітчасті номограми широко застосовувалися для розв'язання громіздких інженерних задач, пов'язаних із необхідністю на-

ближеного розв'язання рівнянь, пошуку екстремумів тощо.

Лит.: Pullan J. M. The History of the Abacus. New York, 1968; A History of Computing technology. Los Alamitos, 1997.

Абак. Сучасний вигляд рахівниці

Абак. Верхня плита капітелі колони, напівколони, пілястри

Абака

Абака́, текстильний банан (*Musa textilis*) — багаторічна трав'яниста рослина родини бананових. Тепло- і вологолюбна тропічна рослина бл. 6 м заввишки. Має добре розвинене кореневище, яке може утворити 10–12 і більше надземних пагонів. Квітконос циліндричний, світло-зелений, суцвіття — повисла китиця. Плід 3-гранний, зігнутий, 5–8 см, спочатку зелений, потім жовтіє, містить велику кількість чорних насінин, неїстівний.

Батьківщина А. — Філіппінські острови. А. культивують на Філіппінах, в Індонезії, країнах Африки і Центр. Америки (Коста-Рика, Гондурас) для отримання з піхов листя міцного волокна, що також називається А. (ін. назва — «манільське прядиво») і використовується для вир-ва корабельних снастей, тросів, канатів, мотузок, рибальських сіток. Волокниста частина рослини дозріває за 1,5–2 роки, після чого волокно очищають, висушують на сонці; воно може бути використане у вир-ві без додаткової обробки, навіть без прядіння. Волокно А. містить до 30 % лігніну, воно найміцніше серед рослинних волокон, дуже еластичне, легке, добре фарбується, погано вбирає вологу, не схильне до гниття ні в морській, ні в прісній воді.

В останні роки вироби з манільського прядива, щільні, гладкі, жовтуваті, з характерним маслянистим блиском, увійшли в моду, зокрема, волокно А. використовується для створення дизайнерських плетених меблів.

Лит.: Вульф Е. В., Малеева О. Ф. Мировые ресурсы полезных растений. Ленинград, 1969; Wood F. A., Roberts G. A. F. The Cultural History of Plants. New York, 2005.

Я. О. Мелжжеріна

Абака́н (хак. Аҕбан, рос. Абакан) — річка у Хакасії (РФ), ліва притока Єнісею. У верхній течії має назву Великий Абакан. Утворюється внаслідок злиття річок Великого і Малого Абакану, які беруть початок на пн. схилах Алтай-

Абакан

ських гір і 3х. Саяну. Довж. А. — 327 км (з Великим Абаканом — 514 км), пл. басейну — 32 тис. км². Впадає у Краснояр. водосховище

біля підніжжя г. Самохвалу. У верхній течії має вузьку долину. Від витoku впродовж бл. 150 км А. — типова гірська річка. Після виходу з гір, біля села Великий Монок, долина різко розширюється; в межах Мінусинської улоговини русло розгалужується на численні рукави. Живлення снігове й дощове. Льодостав починається з 2-ї пол. листопада й триває до кінця квітня. Стік річки формується на відрогах Кузнецького нагір'я (ліві притоки) та Зх. Саяну (праві притоки). Серед. багаторічна витрата води — 381 м³/с, в районі м. Абази — 308 м³/с. На А. розташовані міста Абакан, Абаза, Аскіз, Білий Яр. Використовується для сплаву лісу, а в межах Мінусинської улоговини — для зрошення.

О. Г. Голубцов

Абаке́лія, Тама́ра Григо́рівна (груз. თამარ გრიგოლის ასული აბაქელი; 1.09.1905, с. Хоні, тепер місто в рег. Імеретія, Грузія — 14.05.1953, м. Тбілісі, Грузія) — скульптор, графік і театр. художник, засл. діяч мист-в Грузії (з 1941). У 1923–1929 навч. у Тбіліс. академії мист-в (у Я. Ніколадзе), спеціалізувалася на скульптурі; 1938–1953 викладала в цьому закладі. Для скульп. творів А. характерні динамізм композиції, романтична піднесеність, монументальність. Осн. твори у скульптурі: фриз на фасаді будинку кол. Груз. філіалу Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у Тбілісі (1936–1937); після реконструкції у 2009–2016 — частина готелю), пам'ятник Лесі Українці у м. Сурамі (1952); у графіці: іл. до поеми Ш. Руставелі «Вітязь в тигровій шкурі» (1936–1937, уперше опубл. 1937 у виданні укр. перекладу М. Бажана), іл. до вірмен. епосу «Давид Сасунський» (уперше опубл. 1939 у виданні укр. перекл. за ред. П. Тичини), портрет Д. Гурамішвілі (до його вибр. творів укр. мовою, 1949); у сценографії: оформлення фільмів «Арсен» (1937), «Георгій Саакадзе» (1942), «Давид Гурамішвілі» (1945). Образ А. відтворив М. Бажан у спогадах «Мужність і ніжність».

Лит.: Падалка М. Скульптор Тамара Абаке́лія // Україна. 1950. № 2; ფიზიკური თ. თამარ აბაქელი: მონოგრაფია. თბილისი, 1956; Пиралишвили О. Д. Абаке́лія. Москва, 1957; Тамара Абаке́лія. Скульптура. Графика. Декоративная живопись: Каталог. Тбилиси, 1963.

Абаку́мов, Ві́ктор Се́менович (рос. Абакумов, Виктор Семёнович; 24.04.1908, Москва, РФ — 19.12.1954, Ленінград, тепер Санкт-Петербург, РФ) — представник рад. спецслужб, міністр держ. безпеки СРСР (1946–1951), генерал-полковник (1945). Освіта — чотири класи міськ. уч-ща. У 1920-х на господарській та комсомольській роботі. У системі ОДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ СРСР із 1932. У лютому 1941 призначений заст. наркома внутрішніх справ СРСР, відповідальним за роботу Головного управління міліції, Головного управління пожежної охорони і 3-го відділу (оперативно-чекістське обслуговування прикордонних і внутрішніх військ). Із липня 1941 — начальник Управління особливих відділів НКВС СРСР (військ. контррозвідки), яке 19.04.1943 реорганізоване в Головне управління контррозвідки «Смерш» (від рос. «Смерть шпионам» — «Смерть шпигунам») Наркомату оборони СРСР. Очолюючи «Смерш», А. водночас займав посаду заст. наркома оборони СРСР Й. Сталіна. У 1944 брав участь у депортації на-

родів Пн. Кавказу. Був членом спец. комісії з підготовки обвинувальних матеріалів Міжнар. військ. трибуналу в справі головних нім. нацист. злочинців у Нюрнберзі. 07.05.1946 призначений міністром держбезпеки СРСР. Під керівництвом А. у 1946 було сфальсифіковано справу командного складу рад. ВПС та авіаційної промисловості, а також справу на маршала артилерії М. Яковлева і співробітників Головного артилерійського управління ЗС СРСР. За безпосередньої участі А. у 1948–1951 сфабриковано Ленінградську справу та справу Єврейського антифашист. комітету, фізично знищено голову цього комітету — худ. керівника Держ. єврейського театру С. Міхеєва. 19.02.1951 надіслав Й. Сталіну цілком таємну доповідну записку «Про необхідність виселення із західних областей України і Білорусії, Молдавської, Латвійської, Литовської і Естонської РСР учасників антирадянської секти єговістів та членів їхніх сімей», на підставі якої МДБ та МВС СРСР 01–02.04.1951 провели операцію «Північ» з виселення у пн. райони Радянського Союзу членів протестантських та реформаторських христ. деномінацій (всього було вислано бл. 8,6 тис. осіб, у т. ч. майже 6,2 тис. з України). 04.07.1951 А. усунутий із посади під формальним приводом «гальмування слідства у справі «лікарів-шкідників». Справжня причина — тісні контакти з Л. Берією, що викликало підозру Й. Сталіна у ймовірній змові керівників силових структур проти нього. 12.07.1951 А. заарештований, звинувачений у сionіст. змові і свідомій підтримці «шкідницької роботи лікарів», після чого засуджений до тюрем. ув'язнення. Через 1,5 року після смерті Й. Сталіна, 19.12.1954, Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила А. до вищої міри покарання як одного з керівників фальсифікації Ленінградської справи; того ж дня вирок виконано. У 1997 Військовою колегією Верховного суду РФ частково реабілітований.

Лит.: Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД. 1934–1941. Справочник. Москва, 1999; Мелчин Л. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. Москва, 2001; Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930–1950 годы. Москва, 2003.

Ю. І. Шаповал

Титульна сторінка першого видання українського перекладу «Вітязь в тигровій шкурі» (1937) у виконанні Тамари Абаке́лії

Абаку́мов Глі́б Арсе́нтійович

Абаку́мов, Глі́б Арсе́нтійович (рос. Абакумов, Глеб Арсентьевич; 30.09.1937, м. Ядрін, Чувашія, РФ) — хімік, академік РАН (з 2000). Закінчив 1962 хім. ф-т Горьків. (тепер Нижньогород.) держ. ун-ту ім. М. І. Лобачевського, по закінченні працював там асистентом каф. неорган. хімії. У 1964–1968 — мол. наук. співробітник Лабораторії стабілізації полімерів АН СРСР у м. Горькому. З 1969 працював в Ін-ті хімії АН СРСР (м. Горький): 1969–1974 — ст. наук. співробітник; 1974–1986 — зав. лаб.; 1984–1988 — зам. директора з науки; 1988–1991 — директор. У 1991–2015 — директор Ін-ту металоорганіч. хімії ім. Г. О. Разуваєва РАН. Як учений-експериментатор був учнем Г. Разуваєва. Осн. дослідження — з хімії комплексів металів зі стабільними радикалами. Відкрив фототермомеханічний ефект — оборотне вигинання ниткоподібного кристалу вільнорадикального комплексу під дією світла і тепла (1982). Це явище — фундаментальний результат, важливий для спінової хімії, також наочний, макроскопічний прояв

конформаційних змін (які мають квантову природу) в молекулі комплексу. Створив антифрикційні та світлочутливі композиції (у т. ч. для запису інформації) на основі таких комплексів. Автор понад 500 наук. публікацій у рос. і міжнар. наук. виданнях. Держ. премія СРСР (1985; за працю «Синтез, реакційна здатність і застосування осеміхінонових комплексів перехідних та неперехідних елементів»).

Пр.: Оптические квантовые генераторы ультрафиолетового диапазона на молекулах органических сцинтилляторов // Письма в Журнал экспериментальной и теоретической физики. 1969. Т. 9. Вып. 1; One-electron transfer in reactions of organomercury compounds with di-tert-butyl-substituted quinone // Journal of Organometallic Chemistry. 1974. Vol. 64. Iss. 3; ESR investigation of the substitution reactions in rhodium(I) complexes with spin-labeled ligands // Ibid. 1981. Vol. 214. Iss. 1; Palladium and platinum paramagnetic complexes formed by oxidation of catecholate derivatives of these elements // Inorganica Chimica Acta. 1981. Vol. 53; Комплексы металлов со свободнорадикальными лигандами // Металлоорганические соединения и радикалы. Москва, 1985; Photomechanical properties of rhodium(I)-semiquinone complexes. The structure, spectroscopy, and magnetism of (3,6-di-tert-butyl-1,2-semiquinonato) dicarbonylrhodium(I) // Journal of the American Chemical Society. 1992. Vol. 114, No. 11; Synthesis and molecular structure of indium complexes based on 3,6-di-tert-butyl-o-benzoquinone. Looking for indium(I) osemiquinolate // Dalton Transactions. 2011. Vol. 40.

Лит.: Видные ученые России (Нижегород). Вып. 3. Нижний Новгород, 2009; Литвак А. Г. Всемирно известный ученый и организатор науки // Нижегородский потенциал. 2012. № 3.

Абалакін, Віктор Кузьмич (рос. Абалакин, Виктор Кузьмич; 27.08.1930, м. Одеса, Україна) — астроном, член Міжнар. астр. союзу з 1970, чл.-кор. АН СРСР (1987), радник РАН (2006). У 1948–1953 навчався на астр. від-ні фіз.-мат. ф-ту Одеськ. держ. ун-ту ім. І. І. Мечникова (ОДУ). На посаді молод. наук. співробітника в 1953–1955 працював у Геофіз. ін-ті АН СРСР (Москва), 1955–1957 — у відділі «Астрономічного щорічника СРСР» («Астрономический ежегодник СССР») в Ін-ті теор. астрономії в м. Ленінграді. 1956–1960 навчався в аспірантурі ОДУ за спеціальністю «астрономія» під наук. керівництвом проф. К. М. Савченка і проф. В. П. Цесевича. У 1961 захистив канд. дис. Працював (1961–1964) в ОДУ старш. наук. співробітником астр. обсерваторії та обіймав посаду доцента на кафедрі астрономії фіз.-мат. ф-ту. У 1976 здобув ступінь д-ра фіз.-мат. наук. Дис. «Методи побудови астр. ефемерид для косм. досліджень» захистив на засіданні вченої ради Гол. (Пулківської) астр. обсерваторії АН СРСР. У 1983–2000 обіймав посаду директора цієї установи.

Опублікував понад 250 наук. праць (із них 7 монографій) з різних проблем небесної механіки, астродинаміки, теор. астрономії, зоряної динаміки й історії астрономії. У монографії А. «Основи ефемеридної астрономії», а також у низці написаних ним розділів «Довідковий посібник з небесної механіки й астродинаміки» ефемеридна астрономія остаточно сформувалася як самостійна область науки.

Нагороджений Держ. премією СРСР за працю «Релятивістська теорія руху чотирьох внутрішніх планет Сонячної системи» (1984, у співав-

торстві), медаллю ордена «За заслуги перед Вітчизною» II ст. (2006). Почесний громадянин м. Тусон, штат Аризона, США (1990). На його честь мала планета 2722 названа Abalakin.

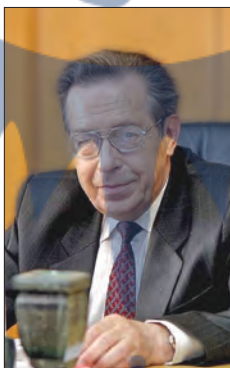
Пр.: Справочное руководство по небесной механике и астродинамике. Москва, 1976; Основы эфемеридной астрономии. Москва, 1979; Астрономический календарь. Постоянная часть. Москва, 1981; Астрономический ежегодник. 1971–1998; Seidelmann P. K., Abalakin V. K., Bursa M., Davies M. E., de Bergh C., Lieske J. H., Oberst J., Simon J. L., Standish E. M., Stooke P., Thomas P. C. Celestial Mechanics and Dynamical Astronomy. 2002. Vol. 82. Issue 1.

Лит.: Колчинский И. Г., Корсунь А. А., Родригес М. Г. Астрономы: Биограф. справочник. 2-е изд. Киев, 1986.

І. Л. Андронов

Абалакін Віктор Кузьмич

Абалкін Леонід Іванович

Абалкін, Леонід Іванович (рос. Абалкин Леонид Иванович; 05.05.1930, м. Москва, тепер РФ — 02.05.2011, РФ) — економіст, один із фундаторів рос. школи соц.-економ. думки, розробник теорії госп. механізму централізовано керованої економіки рад. типу, академік АН СРСР (1987).

Закінчив обліко-екон. ф-т Моск. ін-ту нар. госп-ва ім. Г. В. Плеханова (1952). Працював на виклад. роботі та обіймав посаду заст. директора С.-г. технікуму в м. Гусев Калінінградської обл. (РФ). Із 1958 навчався в аспірантурі Моск. держ. економ. ін-ту. Пройшов шлях від асистента до зав. кафедри політ. економії Моск. ін-ту нар. госп-ва ім. Г. В. Плеханова. У 1976–1985 — зав. кафедри політ. економії Академії сусп. наук при ЦК КПРС. 1984 — чл.-кор. АН СРСР. У 1986–1989 та 1991–2005 — директор Ін-ту економіки АН СРСР і РАН.

Спеціалізувався на політ. економії, історії екон. думки, взаємодії економіки, політики та управління, теор., методолог. і практ. проблемах вибору та розроблення стратегії розвитку РФ кін. 20 — поч. 21 ст. Прихильник структурних реформ, автор однієї з програм переходу СРСР до економіки ринкової. В останні роки життя досліджував шляхи цивілізаційних перспектив екон. реформи, обстоював необхідність інноваційного напрямку розвитку економіки РФ. Автор понад 800 друк. праць, зокрема 24 одноосібних монографій, поміж них — «Росія: пошук самовизначення» (за яку А. Президією РАН присуджено премію ім. М. Д. Кондратьєва), «Росія: усвідомлювання долі».

Тв.: Политическая экономия и экономическая политика. Москва, 1970; Новый тип экономического мышления. Москва, 1987; Неиспользованный шанс: Полтора года в правительстве. Москва, 1991; Экономические воззрения и государственная деятельность Сергея Юльевича Витте. РАН. Ин-т экономики. Москва, 1999; Россия: поиск самоопределения. Очерки. Москва, 2002; Россия: осмысление судьбы. Москва, 2012.

Лит.: Левченко В. И. Абалкин Леонид Иванович.

С. С. Ніколенко

Абандон (франц. abandon — відмова) — відмова страхувальника від своїх прав на все застрах. майно (судно, вантаж) на користь страховика в разі виплати останнім повн. страх. суми. Термін А. є традиц. для відносин, пов'яз. із мор. перевезеннями. А. може заявлятися у випадках пропажі судна безвісти; екон. недоцільності відбудування або ремонту застрах. судна, ліквідації пошкоджень або доставки застрах. вантажу до

місця призначення; захоплення судна або вантажу, застрах. від такої небезпеки, якщо захоплення триває понад 2 місяці.

Кодекс торг. мореплавства України передбачає, що заява про А. має бути безумовною, безповоротною, поширюватися на все застрах. майно та зроблену страховику протягом 6 місяців з моменту закінчення термінів (настання обставин). По завершенні шестимісячного терміну страхувальник утрачає право на А., але може вимагати відшкодування збитків на заг. підставах. Якщо після отримання від страховика відшкодування з'ясується, що судно не загинуло, або захоплене судно чи вантаж будуть звільнені, страховик може вимагати, щоб страхувальник, залишивши собі майно, повернув страх. відшкодування. Винятком є відшкодування частк. збитку, якщо його зазнав страхувальник.

До страховика, який сплатив страх. відшкодування, переходить у межах сплач. суми право вимоги, яке страхувальник (або інша особа, що отримала страх. відшкодування) має до особи, відповід. за заподіяну шкоду. Страховик може скористатися своїм правом з дотриманням порядку, устан. для особи, яка отримала відшкодування. Якщо страхувальник відмовився від свого права вимоги до особи, відповід. за заподіяну шкоду, або здійснення цього права стало неможливим з його вини, страховик звільняється від сплати страх. відшкодування повністю або у відпов. частині. Якщо страхувальник отримав відшкодування збитків від третіх осіб, страховик сплачує лише різницю між сумою, належ. для сплати за умовами договору морськ. страхування, і сумою, отрим. від третіх осіб.

Лит.: Ефимов С. А. Морское страхование: теория и практика. Москва, 2001; Шутенко В. В. Морское страхование. Москва, 2010; Кузнецов С. О., Аверочкин Т. В. Морське право. Одеса, 2011.

А. Ю. Бабаскін

Аба́т [пізньолат. abbas (abbatis), з грец. ἀββᾱ́, від арамейського ābbā — батько] — людина, яка очолює *абатство*. Назва з'явилася в середньовічній Зх. Європі для позначення сану настоятелів христ. (католицьких та англіканських) монастирів або згромаджень. А. керують духов. і господар. життям чолов. монастирів; абатиси служать як духовні матері в жін. монастирях. Високий статус А. робить його впливовою особою в житті церкви: він бере участь у церков. *соборах*, прийнятті важливих рішень тощо. А. багатьох найвищих монастирів добилися незалежності від *єпископів* і підпорядковуються безпосередньо Папі Римському. Однак право рукопокладання А. обмежене: він може висвячувати в нижчі церк. чини. Звання А. прийнято в *чернецьких орденах* бенедиктинців, клунійців і цистерціанців; у домініканському і картезіанському орденах *настоятель* зветься *пріором*.

Л. О. Филипович

Аба́тство [пізньолат. abbacia, від abbas (abbatis) — абат] — західнохристиянський чернечий чоловічий або жіночий монастир із належними йому володіннями, який об'єднує *монахів* у самостійну церк.-адм. одиницю на чолі з абатом чи абатисою. Для створення А. не потрібна

згода місцевого *єпископа*, це ініціатива керівників відповідних монаших орденів. Перші А. з'явилися в 4 ст., переважно з ініціативи світської влади. Із часом вони поширилися в Європі. З 11 ст. перейшли під опіку *Ватикану*. Найбільш відомими є Сен-Галлен (нім. Fürstabtei St. Gallen, франц. Abbaye de Saint-Gall) у Швейцарії, Шрусбері (англ. Shrewsbury Abbey), *Вестмінстерське абатство* (англ. Westminster Abbey), Абатство Святої Марії (англ. St. Mary's Abbey) в Англії, Клюні (франц. Abbaye de Cluny) у Франції, Фоссанова (італ. Abbazia di Fossanova) в Італії та ін. А. традиційно відігравали роль осередків духовного життя: збирали б-ки, видавали книжки, розвивали церк. мист-во. Вони й досі є скарбницями картин, *вітражів*, стародруків, взірцем високої архітектури, привабливими центрами для паломництва християн і туризму.

Абатства існували також на укр. землях, що входили до складу католицької Польщі. Одне з таких — львівське бенедиктинське абатство, засноване в 16 ст.; останні монахи покинули монастир у 1946. Нині в м. Львові ведеться буд-во нових приміщень для сестер-бенедиктинок.

Після тривалої перерви в 2014 у м. Житомирі на базі бенедиктинського жіночого монастиря Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії відновлено єдине в Україні абатство. Апостольська Столиця своїм Декретом надала монастирю статус абатства, чим підтвердила високий духовний та інтелектуальний рівень цієї монашої спільноти. Життєве кредо монашок — «ora et labora» («моліться і працюйте»). Очолює абатство матір-абатиса (настоятелька) Клара.

Лит.: Боднарюк Б. М. Харизма пустелі. Витоки, становлення, духовно-аскетична і місіонерська практика християнського чернецтва III–XI ст. Чернівці, 2012.

Л. О. Филипович

Аба́шев, Дмитро́ Микола́йович (рос. Абашев, Дмитрий Николаевич; 1829, побл. м. Смоленська, тепер РФ — 23.01.1880, м. Одеса, тепер Україна) — хімік і агроном, один із перших дослідників взаємного розчинення рідин і термохімії неводних розчинів. Випускник природн. відділення фіз.-мат. ф-ту Санкт-Петербур. ун-ту (1851). Ад'юнкт каф. хімії (1858–1859) і зав. каф. хімії (1860–1862) Ун-ту св. Володимира в Києві (тепер Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка), доцент агрономії (1865–1869) та професор агроном. хімії (1869–1879) Новорос. ун-ту (тепер Одес. нац. ун-т ім. І. Мечникова). У 1878 захистив у Харків. ун-ті докторську дис. «Про теплові явища, що виникають за сполучення рідин», яку М. Беке-тов назвав «класичною працею в галузі експериментальних наук». Розглядав розчини як молекулярні сполуки, виявив обмеженість взаємної розчинності рідин та існування критичної температури розчинення. Автор низки публікацій із проблематики вдосконалення ведення с. г., а саме агрохімії, ґрунтознавства, розведення лісів у степах України.

Пр.: Исследования о явлениях взаимного растворения жидкостей. Москва, 1858; Агрономическое учение Либиха. Москва, 1864; О земледелии в Англии // Русский вестник. 1865. № 4; О тепловых явлениях, обнаруживающихся при соединении жидкостей // Записки Новороссийского университета. 1868. Т. 1. Вып. 6.

М. В. Капитик

Абат

Абатиса

Абашев-Константиновський, Авраам Львович (27.12.1900, м. Біла Церква Київської обл., Україна — 26.08.1977, м. Київ, Україна) — лікар-психіатр. Вищу освіту здобув у Київ. мед. ін-ті (1927; нині Національний медичний університет імені О. О. Богомольця). Зав. каф. психіатрії санітарно-гігієнічного ф-ту Київ. мед. ін-ту (1934–1939), а також зав. клініки межових станів Київ. психоневрологічного ін-ту (1934–1941; нині Ін-т нейрохірургії ім. акад. А. П. Ромоданова НАМН України). У період Другої світової війни — головний психіатр Брянського та 2-го Прибалтійського фронтів. Після демобілізації керував клінікою Київ. психоневролог. ін-ту (1945–1950), а згодом відділенням органіч. психопатології Київ. НДІ нейрохірургії (1950–1977). У 1938 захистив докт. дис. «Моторні розлади при шизофренії», 1939 здобув вчене звання професора. А.-К. — автор понад 100 наук. публікацій, зокрема 5 монографій: «Повітряна контузія мозку», «Психічні порушення при органічних захворюваннях головного мозку» та ін. Осн. напрями наук. діяльності: вивчення клініки шизофренії, дослідження розладів свідомості внаслідок органічних захворювань з осередковими ураженнями головного мозку (пухлин, черепно-мозкових травм, нейроінфекцій). Описав синдром стійкої лакунарної розумової слабкості, що в гострій формі виникає після інсульту в хворих, які до того не демонстрували симптомів деменції; у л-рі відомий як синдром Абашева-Константиновського (1966).

Пр.: Моторные нарушения при шизофрении. Москва, 1939; Воздушная контузия мозга. Рига, 1945; За здоровый побит молоді. Київ, 1954; Психічні порушення при органічних захворюваннях головного мозку. Київ, 1959; Психопатология при опухолях головного мозга. Москва, 1973.

Лит.: Памяти А. Л. Абашева-Константиновского // Журнал невропатологии и психиатрии им. С. С. Корсакова. 1978. Т. 78. Вып. 9; Институт нейрохірургії ім. акад. А. П. Ромоданова АМН України. Історія та особистості / Під ред. Ю. П. Зозулі, В. І. Цимбалюка. Київ, 2006.

Абашидзе, Васо (Василь Олексійович; груз. ვასო აბაშიძე; 04.12.1854, м. Душеті, тепер край Мхета-Мтіанеті, Грузія — 09.10.1926, м. Тбілісі, Грузія, похований у Пантеоні письменників і громад. діячів Грузії Мтацмінда) — актор, режисер і театр. педагог, нар. арт. Груз. РСР (з 1922); один з основоположників реалізму в груз. театр. мист-ві. Народився в родині грузина А. Абашидзе та українки А. Шатковської. В юності працював учителем. Театр. кар'єру розпочав на аматорській сцені. З 1879 — у професійному театрі (Груз. драм. труп в Тбілісі), де виконував переважно комедійні ролі, надаючи великого значення сатиричному висміюванню хабарництва, лицедейства та інших вад суспільства (Городничий у «Ревізорі» М. Гоголя, Фамусов у «Лихові з розуму» О. Грибоєдова, Фігаро у «Севільському цирюльнику» П. О. Бомарше). Переклав та адаптував для груз. театру кілька десятків п'єс зарубіжних авторів. У 1885 заснував перший груз. професійний журн. із театрального мист-ва «Театрі». Автор низки п'єс. Знімався в перших груз. німих фільмах. Іменем А. названо Тбіліський театр музики і драми.

Лит.: Баканідзе О. Грузинсько-українські літературно-мистецькі взаємини. Київ, 1984; Шалуташвили Н. Грузинсько-українські театральні зв'язи. Тбілісі,

Абашев-Константиновський
Авраам Львович

Абашидзе Васо

Абашидзе Григол Григорович

Абашидзе
Іраклі Віссаріонович

1984; Рат'яни І. У истоков грузинского кино: взаимосвязь литературы, театра и кино в культуре Грузии. Москва, 2003.

Абашидзе, Григол Григорович (груз. გრიგოლ გრიგოლის ძე აბაშიძე; 01.08.1914, с. Зеда Ргні, тепер у межах м. Чіатура, край Імеретія, Грузія — 29.08.1994, м. Тбілісі, Грузія) — прозаїк і поет, академік НАН Грузії (1979). Писав груз. мовою. Закінчив філол. ф-т Тбіліс. ун-ту (1936). Перший секретар (голова) правління Спілки письменників Грузії (1967–1994). Автор поем і романів, зокрема іст. трилогії «Лашарела» (1967), «Довга ніч» (1963), «Цотне, або Падіння й піднесення картвелів» (1975) про визвольну боротьбу груз. народу в добу Середньовіччя. Співавтор тексту гімну Груз. РСР (1944). У своїй творчості дотримувався канонів соціалістич. реалізму й партійності літератури. У ліричній поезії та оповіданнях прагнув зазирнути в складний світ людських взаємин, порушити проблеми сподіваної рівноваги громадянського й особистісного. Активно підтримував співпрацю груз. та укр. діячів культури. Автор віршів «Україна», «Україна Давида Гурамішвілі»; переклав низку віршів М. Бажана, П. Тичини, Лесі Українки, І. Франка. Укр. мовою окремі твори А. переклали В. Базилевський, А. Глушак, А. Малишко, Д. Павличко, Г. Халимоненко, Р. Чілачава. Герой Соціалістичної Праці (1974); Сталінська премія (1951; за цикли віршів «На південному кордоні», «Ленін в Самгорі»); Держ. премія Грузії (1994).

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші] // Поезія грузинського народу. Київ, 1961. Т. 2; [Вірші] // Трон. Київ, 1968; Восени, коли достиг виноград // Грузинське радянське оповідання. Київ, 1986; Поезії. Київ, 1987.

Лит.: Грицик Л. Світ високої радості. Київ, 1975; Олійник Б. Передмова // Абашидзе Г. Поезії. Київ, 1987.

Г. І. Халимоненко

Абашидзе, Іраклі Віссаріонович (груз. ირაკლი ვისსარიონის ძე აბაშიძე; 23.11.1909, м. Хоні, тепер Імеретія, Грузія — 14.01.1992, м. Тбілісі, Грузія) — поет і держ. діяч, академік (1960) та віце-президент НАН Грузії (1970–1992). Почав друкуватися з 1928, навчаючись на філол. ф-ті Тбіліс. ун-ту. Дебютна книжка «Кілька віршів» (1931), а також інші твори 1930–1960-х позначені громад. звучанням. Вірш «Я, капітан Бухаїдзе» (1942), написаний на честь воїна-фронтовика, став народною піснею. У певних творах цього періоду («Жовтневий рапорт», «Відкритий лист американському письменникові», «Грузія квітує», «На ХХ з'їзді») свідомо йшов на компроміс з комуністичною владою. У 1960 організував експедицію груз. вчених і літераторів до Палестини, де в монастирі Св. Хреста було віднайдено гаданий портрет Шота Руставелі (є версія, що це останній притулок поета). Написана під враженням від поїздки поет. збірка «Слідами Руставелі» (1972) здобула велику популярність у Грузії та за її межами. У збірках «Наближення» (1966), «Вітри в долині Ріоні» (1979), «Чи справжній ти» (1984) розкрився ліричний талант А. Книга спогадів «Дзвін з тридцятих років» (1992) доповнила його грані як публіциста й громадянина. А. плекав традиції груз.-укр. літ. взаємин. Написав вірш «В Україні». Шанував укр. класику: виступав зі статтями про Т. Шевченка («Великий Кобзар», 1961), Лесю Українку. У 1964 зробив доповідь на урочистому засіданні Спілки письмен-

ників Грузії, присвяченому 100-річчю від дня народження Т. Шевченка. Переклав твори Т. Шевченка («Заповіт», «Лілея», «Москалева криниця»), *Лесі Українки* («Конвалія», «Коли втомлюся я життям щоденним», «Поет під час облоги»), *І. Франка* («Гімн», поезії з циклу «Веснянки»). Вірш «Знов кличе Алазані» присвятив *М. Бажану*: поетів єднала довголітня творча дружба; навзаєм М. Бажан присвятив А. вірш «Сходження на Зедазені» (груз. переклад — Н. Абесадзе) та переклав низку його поезій. Окремі вірші А. перекладали *М. Рильський*, *Д. Павличко*, *І. Драч*, *Б. Олійник*, *С. Жолоб*, *Р. Чілачава*.

А. — голова Верховної Ради Груз. РСР (1971–1990), перший секретар (голова) правління Спільноти письменників Грузії (1953–1967), засновник і гол. редактор Груз. рад. енциклопедії (з 1966). Усвідомлюючи становище рідного народу в політ., екон., культ. умовах Радянського Союзу, намагався всебічно сприяти прогресу Груз. РСР. На шляху до груз. незалежності підтримував *З. Гамсахурдіа*. А. — Герой Соціалістичної Праці (1979); лауреат Держ. премії Грузії (1966); Міжнар. премії ім. Дж. Неру (1972).

Тв.: Укр. перекл. — Палестино, Палестино! Київ, 1966; День Грузії. Київ, 1968; Вітри в долині Ріони. Київ, 1982; Поезії. Київ, 1987; Ти докоряєш мені; Вгамуйся // Бажан М. Вибрані твори у 2 т. Київ, 2004. Т. 2: Переклади.

Лит.: Грицик Л. В. Іраклій Абашідзе. Київ, 1979; ირაკლი აბაშიძე — 90 (ძეგლები და პრეზიუმები). თბილისი [Іраклію Абашідзе — 90 (Збірник спогадів)]. Тбілісі, 1999.

Г. І. Халимоненко

АББА (ABBA) — шведська поп-група. Засн. 1972 у м. Стокгольмі профес. музикантами. Назва музичного колективу є акронімом — утворена з перших літер імен учасників квартету: Анні-Фрід, Бенні, Б'єрн, Агнета. *Л ю н г с т а д*, Анні-Фрід (Фріда) Сінні [Lyngstad, Anni-Frid (Frida) Sinni; 15.11.1945, с. Балланген, фюльке Нурланн, Норвегія] — співачка. З 13 років виступала як

АББА на популярному голландському ТВ-шоу «ТорПор», 1974

вокалістка в різних ансамблях, на телебаченні. 1967 перемогла на конкурсі талантів у м. Стокгольмі. *А н д е р с с о н*, Еран Брур Бенні (Andersson, Göran Bror Benny; 16.12.1946, м. Стокгольм, Швеція) — співак, музикант (клавішні інструменти), автор пісень. З 1964 виступав у поп-групі «Геп Старз». *У л ь в е у с*, Б'єрн Крістіан (Ulvæus, Björn Kristian; 25.04.1945) м. Гетеборг, Швеція) — гітарист, співак, автор пісень.

У середині 1950-х грав у самодіяльному ансамблі. З 1961 виступав у популярній тоді в Швеції фолькгрупі «Вест Бей Сінгерс» (з 1963 називалася «Гутененні Сінгерс»). *Ф е л ь т с к у г*, Агнета Осе (Fältskog, Agnetha Åse; 05.04.1950, м. Енчепінг, Швеція) — співачка, автор пісень. Першу пісню написала в 6-річному віці. З 16 років співала в танц. оркестрі Б. Енггардта. Історія квартету почалася в червні 1966: Б. Андерссон і Б. Ульвеус, на той час уже відомі в світі виконавці, вирішили писати пісні разом. Згодом до них долучилися співачки. Перший успіх квартету — пісня «People Need Love» («Людам потрібне кохання»; 1972). У 1973 група з піснею «Ring Ring» («Дзень-дзелень») представляла Швецію на конкурсі «Євробачення»; композиція не перемогла, але увійшла до хіт-парадів не лише скандинав., а й ін. європ. країн. Тоді ж квартет отримав назву-акронім. 1974 А. вдруге взяла участь у «Євробаченні» — й триумфувала з піснею «Waterloo» («Ватерлоо»). За її виступом стежили 500 млн телеглядачів. Того ж року вийшов альбом «Ватерлоо», з творами якого квартет здійснив турне Європою та США. Відтоді група стала однією з найпопулярніших у світі, а її композиції — світовими хітами. Серед найвідоміших пісень А.: «Mamma Mia» (1975), «Fernando», «Dancing Queen» («Королева, що танцює»), «Money, Money, Money» («Гроші, гроші, гроші»; усі три — 1976), «Thank You for the Music» («Дякуємо за музику»; 1977), «Voulez-vous» («Чи ви бажаєте»), «I Have a Dream» («У мене є мрія»; обидві — 1979), «Happy New Year» («З Новим роком»; 1980). У репертуарі А. чергувалися поп-балади й пісні в стилі диско. За час існування А. група випустила 8 альбомів (1973–1981); усі вони ставали лідерами топ-десятки різних країн. Крім цього, випускалися тоді й випускаються після припинення існування групи збірки, в яких вміщені найкращі хіти групи з різних альбомів. На 2015 за кількістю проданих дисків (370 млн) група посідає 3 місце в світі (після Е. Преслі та групи «Бітлз»). А. гастролювала в багатьох країнах світу, зокрема 1977 в Австралії, де виникла справжня «аббаманія»; тоді ж був знятий фільм «АББА: кінофільм» (демонструвався в кол. СРСР, у т. ч. і в Україні). 1980 А. виступала в Японії. Останній концерт групи відбувся 1982 у м. Стокгольмі. Відтак співаки стали працювати над своїми окр. проектами, а група припинила існування без офіц. оголошення про це. 1986 вона один раз виступила в повному складі на швед. телебаченні. У червні 2008 учасники А. вперше за багато років з'явилися разом на публіці з нагоди прем'єри фільму «Мамма міа!», знятого на основі муз. комедії з використанням пісень квартету. Цей спектакль був поставлений 1999 у Лондоні; йшов на різних світових сценах, зібрав 25 тис. глядачів. 2010 А. включено до Зали слави рок-н-ролу. 2013 у м. Стокгольмі відкрито музей групи. Темі пісень А. звучать у першому укр. мультсеріалі «Лис Микита» (2007).

Лит.: Пальм К. М. Яркий свет, черные тени: Подлинная история группы ABBA. Санкт-Петербург, 2009; Potiez J. M. Abba. Une légende nordique. Paris, 2010.

С. В. Глухова

Аббаді (Abbadie) д', брати: Аббаді д'Арраст, Антуан-Томсон д' (Abbadie d'Arrast, Antoine-Thomson d'; 03.01.1810, м. Дублін, Ірландія — 19.03.1897, м. Париж, Франція) і Аббаді д'Арраст,

Арно-Мішель д' (Abbadie d'Arrast, Arnaud-Michel d'; 24.07.1815, м. Дублін, Ірландія — 08.11.1893, м. Юррюнь, тепер рег. Нова Аквітанія, Франція) — географи та мандрівники, дослідники Ефіопії (Абіссинії). Походили з родини баска (емігрував із Франції після Вел. франц. революції) та ірландки. У 1820 переїхали до Франції, навчалися в Париз. ун-ті (1828–1835). Арно в 1833 вирушив із військ. місією до Алжиру. Антуан за дорученням франц. Академії наук із 1836 виконував наукову місію в Бразилії — дослідження земного магнетизму в Пд. півкулі. Згодом брати разом досліджували Ефіопію (1837–1848, 1853–1854), де відшукали джерела р. Нілу, а також вивчали географію, мови, геологію, археологію, природу та етнографію країни. За ці дослідження 1850 вони удостоєні великої медалі Париз. географ. т-ва та нагороджені орденом Почес. легіону. У 1867 Антуан обраний до франц. Академії наук, з 1892 — її президент. Він опублікував список та опис 234 ефіопських рукописів (1859), топографічні дані, першу карту Ефіопії (1860–1873), перший «Словник амхарської мови» (1881; 15 тис. слів), частину географії Ефіопії (1890) та результати власної наук. місії в Бразилії (1873). Він також займався дослідженнями з астрономії, геодезії. Арно опублікував працю «Дванадцять років перебування у Верхній Ефіопії» (1868) — систематичний опис географії, геології, археології та етнографії країни (4 неопубл. томи з'явилися лише 1980–1999). Із 30 укладених ним абіссин. словників вийшли друком невеликі уривки. Обидва брати вивчали мову басків, організовували конкурси поезії.

Лит.: Кублицький Г. И. По материкам и океанам: Рассказы о путешествиях и открытиях. Москва, 1957; Poirier J. P. Antoine d'Abbadie, voyageur et physicien du globe. Paris, 2009; Pérès J. N. Arnault d'Abbadie d'Arrast et le voyage aux source du Nil // Transversalités. 2012. № 122.

А. С. Івченко

Аббаді, Жак [франц. Abbadie, Jacques; 1654, м. Не, тепер рег. Нова Аквітанія, Франція — 25.09 (за ін. даними — 06.11) 1727, м. Лондон, Велика Британія] — протестант. теолог. Навчався у мораліста Ж. Ла Пласетта, який був пастором м. Не, відтак у містах Пуїлорані, Сомюрі й Седані (усі — Франція), у 17-річному віці здобув ступінь доктора теології. Згодом навчався у м. Парижі у проповідників Клода та Алікса. Через утиски протестант. священиків і парафіян у Франції був змушений виїхати за кордон, 1680 став пастором франц. церкви у м. Берліні (Німеччина), де оселилися і знайшли притулок франц. протестанти. А. й надалі керував франц. протестант. громадами. 1689–1699 був пастором Савойської церкви у м. Лондоні (Велика Британія), 1690–1717 — деканом церкви в м. Кілало (Ірландія), з 1717 — пастором у передмісті Лондона Мерілебоні. Автор численних праць, зокрема «Тракату про істину християнської релігії» (1684), доповненого розділом «Тракта про божественність Ісуса Христа» (1689). Ця найвідоміша праця А. багаторазово перевидавалася, отримала схвальні відгуки як протестантів, так і католиків. У ній стверджується, що релігія — це природне одкровення, відкриття Бога. Природна релігія збігається з тим, що ми зазвичай називаємо природним законом. Релігія є природ-

ною, бо людина може досягнути її лише розумом. Але людина розбещена, перебуває у полоні пристрастей, що заважає їй бачити світло. Отже, крім природного, потрібне ще й інше одкровення. Справжня релігія — та, що дотримується вимог розуму та віри. За А. християнство навіртає людину до тієї релігії, від якої вона віддалася, але основні принципи якої вона досягає розумом. Серед праць також «Проповіді» (1680), «Мистецтво самопізнання, або Пошук джерел моралі» (1692), «Історія великої англійської змови» (1696), «Істина реформованої християнської релігії» (2 т., 1718).

Тв.: Quatre lettres sur la transsubstantiation. Toulouse, 1835; L'Art de se connaître soi-même. Paris, 2003.

Лит.: Boudrin J.-U. Etude sur le Traité de la vérité de la religion chrétienne d'Abbadie. Montauban, 1862; Chaudie P. Etude moral sur l'art de se connaître soi-même par Abbadie. Montauban, 1862; Beaudoin A. Jacques Abbadie. Prediger der französischen Gemeinde zu Berlin, in der Geschichte der französischen Literatur. Berlin, 1939.

С. В. Глухова.

Абба́до, Кла́удіо (італ. Abbado, Claudio; 26.06.1933, м. Мілан, обл. Ломбардія, Італія — 20.01.2014, м. Болонья, обл. Емілія-Романья, Італія) — диригент, педагог, муз. і громад. діяч, почес. доктор ун-тів Кембриджа, Феррари, Абердина, Гавани. Народився в сім'ї музикантів. Закінчив Мілан. консерваторію ім. Дж. Верді (1953, клас ф-но

Аббадо Клаудіо

В. Калаче; 1955, клас композиції Б. Баттініеллі). Стажувався у Віден. академії музики і сценіч. мист-ва (1956–1958, клас оркестр. диригування Г. Сваровські). Переможець міжнар. конкурсу диригентів ім. С. Куссевицького (1958, маестро Тенгльвуд неподалік м. Ленокс, шт. Массачусетс, США). У 1961–1963 викладав у Парм. консерваторії (клас камерного ансамблю). Кар'єру оперного диригента розпочав 1962 з прем'єри опери «Любов до трьох апельсинів» С. Прокоф'єва (м. Трієст, Італія). У 1963 став лауреатом конкурсу ім. Д. Митропулоса (м. Нью-Йорк, США). У 1965 Г. фон Караян запросив А. диригувати Віден. філармон. оркестром на Зальцбург. фестивалі. Період 1970-х — початок 2000-х для А. — час активної творчої діяльності в найкращих театрах, концертних залах світу: гол. диригент і муз. директор (1971–1977), худ. керівник (1977–1986) театру «Ла Скала» (м. Мілан); муз. директор Віден. держ. опери (1987–1991); гол. диригент Лондон. симф. (1979–1987) та Берлін. філармон. (1989–2002) оркестрів; гол. запрошений диригент Віден. філармон. (1971) та Чиказького симф. (1982–1986) оркестрів. Диригент низки оперних постановок у «Ковент-Гардені», «Метрополітен-опера», театрах Барселони, Мюнхена, Единбурга.

А. співпрацював з режисерами П. Штайном, А. Тарковським, Ю. Любимовим та ін. А. диригував операми композиторів-класиків: у театрі «Ла Скала» — «Капулеті та Монтеккі» (італ. «I Capuleti e i Montecchi») В. Белліні, «Симон Бокканегра» (італ. «Simon Boccanegra») і «Дон Карлос» (італ. «Don Carlos») Дж. Верді, «Італійка в Алжирі» (італ. «L'italiana in Algeri») Дж. Россіні; у Віден. держ. опері — «Хованщина» і «Борис Годунов» М. Мусоргського (за участю укр. співака А. Кочерги) та ін.

Утверджував новітню музику, прагнув до оновлення сценічних рішень оперних вистав. Збагачив репертуар театру «Ла Скала» операми композиторів-авангардистів: «Великий мрець» (франц. «Le Grand Macabre») Д. Ш. Лірети, «Воцтек» (нім. «Wozzeck») А. Берга, «Під несамовитим сонцем кохання» (італ. «Al gran sole carico d'amore») Л. Ноно, «Загублений рай» (англ. «Paradise Lost», польськ. «Raj utracony») К. Пендерецького, «Четвер» з оперного циклу «Світло» (нім. «Donnerstag aus „Licht“») К. Штокгаузена.

Диригент. манері А. притаманні пластичність, чіткість, стриманість жесту (диригував напам'ять); вимогливість і принциповість поєднувались із демократичним і толерантним ставленням до музикантів.

Фундатор низки оркестрів: Молодіжного оркестру Європ. Союзу (1978), Камерного оркестру Ла Скала (1982), Молодіжного оркестру ім. Г. Малера (1986), Люцерн. фестивального оркестру (2003). Організував і очолив фестивалі «Малер, Відень і 20 ст.» (Лондон; 1985), заснував Фестиваль мист. «Wien Modern» (1988) та Міжнар. конкурс молодих композиторів (1991; обидва — Відень), Фестиваль камерної музики «Берлінські зустрічі» (1992; разом із віолончелісткою Н. Гутман); був худ. керівником Зальцбур. Великоднього фестивалю (з 1994). Лауреат премій Е. фон Сіменса (2004), Р. Вольфа (2012) та ін.

Лит.: Яковлев М. Наследник Караяна // Музыкальная жизнь. 1993. № 11–12; Зейфас Н. Клаудио Аббадо — еще 8 лет спустя // Музыкальная академия. 2001. № 1; Бялик М. Для всех я — Клаудио. Памяти великого маэстро // Музыкальная жизнь. 2014. № 2.

Т. В. Сітенко

Абб'ай (амхар. ተፈሪ አባይ, букв. — чорний) — назва р. Блакитний Ніл на території Ефіопії.

Аббаку́мов, Степа́н (Стефа́н) Тимофі́йович (05.12.1870, м. Київ, Україна — 1919, м. Київ, Україна) — диригент, композитор, педагог, один із фундаторів заочної муз. освіти на тер. України та Росії. Закін. 1890 Київ. муз. уч-ще (клас ф-но Г. Ходоровського-Мороза і М. Лістовничого, клас віолончелі Ф. Мулерта), 1898 — Петерб. консерваторію (клас композиції М. Соловйова). Диригував виставами укр. муз. гуртка в Петербурзі (1897). У 1899–1902 працював директором Томськ. відділу Рос. муз. т-ва, де також викладав гру на фортепіано. У 1903 удосконалювався у мистецтві диригування у А. Нікіша в м. Лейпцигу (Німеччина). Заснував у Петербурзі «Заочні курси музики» (1904). Диригент Павлів. (1904–1905) та Ялтин. (1907) симф. оркестрів. У 1907–1910 працював у муз. журналі «Баян» (м. Тамбов, Росія). З 1913 у Києві диригував симф. концертами Київ. відділення Рос. муз. т-ва, літніми концертами у Купецьк. саду. З 1916 — диригент

Абб'яно Нікола

Київ. пересувного оперного театру, з 1918 — симф. оркестру «Союзу оркестрантів» (з 1919 — ім. М. В. Лисенка). Автор низки вокальних та інструментальних творів (не збереглися), а також муз.-теорет. праць («Популярні лекції з теорії музики», 1904 та ін.).

Та.: Гимн свободы! «Братья сойдемся и песню споем...». Киев, [1917].

Лит.: Современные деятели. Стефан Тимофеевич Аббакумов // Музыка и пение. 1906. № 8.

Абб'яно, Ні́кола (італ. Abbagnano, Nicola; 15.07.1901, м. Салерно, обл. Кампанія, Італія — 09.10.1990, м. Мілан, обл. Ломбардія, Італія) — філософ-екзистенціаліст та історик філософії, основоположник концепції позитивного екзистенціалізму. Народився в сім'ї адвоката. Закінчив 1922 Неаполітан. ун-т. Викладав філософію й історію у лиці Умберто I, у 1927–1936 — професор філософії та педагогіки католич. ун-ту «Сестра Орсола Бенінкаса» (обидва — м. Неаполь). У 1936–1971 — професор історії філософії Турин. ун-ту. Один з ініціаторів створення Центру методол. досліджень у Турині (1947). Виступаючи проти негативних імплікацій *екзистенції* у вченнях М. Гайдеггера, К. Ясперса, Ж.-П. Сартра, які він називав «негативним екзистенціалізмом», А. обґрунтував концепцію «позитивного екзистенціалізму». Фундаментальною характеристикою людського існування вважав категорію можливості. Залежно від тлумачення «можливого», А. виокремив в екзистенціалізмі три напрями: «неможливість можливого», «необхідність можливого», «можливість можливого». Власне вчення визначив як «філософію можливості можливого»: людина має можливість обирати; приймаючи певне рішення, вона несе за нього відповідальність; критерій і норма будь-якої можливості — можливість можливості, або трансцендентальна можливість, завдяки якій відбувається рух від можливості до можливості цієї можливості, в результаті чого формується достеменне існування людини.

Після Другої світової війни А. звернувся до філософії науки, *неопозитивізму* та амер. прагматизму; працював над програмою філософії, яка отримала назву «методологічний емпіризм», а також досліджував проблеми соціології, історії філософії, працював над розробкою концепції філософії як мудрості.

Пр.: Il principio della metafisica. Napoli, 1936; La struttura dell'esistenza. Torino, 1939; Introduzione all'esistenzialismo. Milano, 1942; Storia della filosofia. Torino, 1946–1950; Filosofia religione scienza. Torino, 1947; L'esistenzialismo positivo. Torino, 1948; Possibilità e libertà. Torino, 1956; Problemi di sociologia. Torino, 1959; Storia del pensiero scientifico. Vol. 1–3. Torino, 1951–1953; Dizionario di filosofia. Torino, 1961; Мудрость философии и проблемы нашей жизни. Санкт-Петербург, 1998.

Лит.: Langiulli N. Possibility, necessity and existence. Philadelphia, 1992; Зорин А. Л. Экзистенциализм и позитивный экзистенциализм // Абб'яно Н. Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм и другие работы. Санкт-Петербург, 1998; Maiorca B. Nicola Abbagnano. Esistenza, ricerca, saggezza. Roma, 2003; Старокожева М. С. Природа и мистецтво як достемена реалізація людини (за Н. Абб'яно) // Мультиверсум: Філософський альманах. 2009. Вип. 83; Шевченко С. Л. Автентичність людського буття у філософії екзистенціалізму. Київ, 2012.

О. П. Варениця

Аббас I Великий (перс. گرزب سابع هاشم; 27.01.1571, м. Герат, Афганістан — 19.01.1629, м. Казвін, Іран, похований у м. Кашані, Іран) — *шах* Ірану (1587–1629), представник *династії Сефевідів*. Вступив на престол у 16-річному віці у період внутр. чвар між феодалами та племенами кизилбашів (кочівників-турків, що сповідували шиїзм і відігравали важливу роль в управлінні Семфевід, д-вою), повстань нар. мас, захоплення зах. земель Ірану турками-османами, а сх. (майже весь Хорасан) — узбецькими ханами. А. I В. у 1590 уклав з *Османською імперією* Стамбульську мирну угоду, за якою підвладні Ірану тер. Грузії, Вірменії, Ширвану, частина Азербайджану та Лурістану відійшли до *османів*. Скориставшись відносною стабільністю в міжнар. ситуації, А. I В. приборкав феодалів, нар. бунтарів, розбійників, відтак здійснив адм., подат., військ. реформи, налагодив торгов. зв'язки між регіонами — і зміцнив країну. Розпочалося екон. зростання. У 1598 переніс столицю д-ви з м. Казвіна до Ісфагана, який став одним з найбільших політ. і культ. центрів тогочас. світу. А. I В. створив 120-тисячну регулярну армію, що складалася з піхотинців-мушкетерів (туфенгчів), гарматників і кіннотників (гулямів), які набиралися з юнаків-вірмен і грузинів. У 1603 розпочав війну проти Османської імперії, до 1607 відвоював усі втрачені раніше тер., що було закріплено новим Стамбульським мирним договором (1612). У 1616–1618 османи намагалися взяти реванш у Сх. Закавказзі, проте знову зазнали поразки від іран. військ. На Сх., досягнувши миру з узбеками, А. I В. здійснив похід проти Імперії *Великих Моголів* та 1621 вибив її війська з Кандагару. У 1622 за допомогою флоту Британської остріндської компанії звільнив від португальців портове м. Ормуз на пн. узбережжі однойм. острова в Ормузькій протоці, а поруч із ним, на континентальному узбережжі, заснував новий порт — Бендер-Аббас, через який пролягли шляхи торгівлі шовком із Зх. Європою. У 1623 розпочав нову війну з турками, яка тривала зі змінним успіхом і закінчилася у 1639, вже після його смерті. Встановив і розвивав дипломат. відносини з багатьма европ. країнами та Росією, надав підтримку християнам Ірану, зокрема вірменам — торговцям і духовенству, оскільки вони сприяли налагодженню зв'язків з Європою. Помер у своєму палаці Фарахабад, згодом перевезений до м. Кашан, де донині зберігся *мавзолей* із *гробницею*.

Лит.: Grantovski E., Dandamaev M. et al. Tarikh-e Iran az zaman-e bastan ta emruz [Історія Ірану з найдавніших часів до сьогодення (мовою фарсі)]. Tehran, 1359 [1980]; Кримський А. Історія Персії та її письменства. Як Персія, завойована арабами, народилася політично; Перський театр, звідки він узявся і як розвивався; Хафиз та його пісні в його рідній Персії XIV в. та в новій Європі // Вибрані сходинки праці. Київ, 2010. Т. V.

В. А. Храновський

Аббас, Махмуд [араб. محمود عباس; партійне прізвище Абу Мазен (араб. ابو مازن); 26.03.1935, м. Цфат, тепер Ізраїль] — палестин. громад.-політ. і держ. діяч. Під час арабо-ізраїл. війни 1948–1949 разом із родиною втік до Сирії. Закінчив юрид. ф-т Дамаського ун-ту й аспірантуру Ун-ту дружби народів ім. Патріса Лумумби (Москва). У 1982 в Ін-ті сходинки АН СРСР захистив канд. дис. на тему «Зв'язок між

нацистами й лідерами сіоністського руху», в якій стверджував наявність зазнач. таємних контактів у 1933–1939, заперечував існування газових камер у концтаборах, ставив під сумнів загально визнану кількість жертв Голокосту. Спільно з Ясіром Арафатом взяв участь у створенні Руху за нац. визволення Палестини (ФАТХ) — ядро Організації визволення Палестини (ОВП), підготував низку терактів, у т. ч. захоплення в заручники 11-ти ізраїл. атлетів на мюнхен. Олімпіаді 1972. У 1981 обраний членом виконкому ОВП, очолив департамент араб. та міжнар. зв'язків. Підтримував тісні контакти з рад. керівництвом і КДБ (агент Кротов). У січні 1989 став співголовою рад.-палестин. (потім — рос.-палестин.) Робочого комітету з Близького Сходу, згодом — почес. головою Товариства палестино-рос. дружби. Як лідер помірков. крила керівництва ОВП, дистанціювався від підтримки Я. Арафатом С. Хусейна й став співтворцем мирних домовленостей між ОВП та Ізраїлем: 13.09.1993 підписав ізраїл.-палестин. «Декларацію про принципи», очолив палестин. частину Комітету зі зв'язку й відіграв ключову роль у виробленні угоди про впровадження тимчасового палестин. самоврядування в секторі Газа та м. Єрихоні. 28.09.1995 від імені ОВП підписав у м. Вашингтоні угоду з Ізраїлем про перехідний період, але внаслідок розбіжностей з Арафатом не увійшов до керівництва Палестин. нац. автономії (ПНА). У травні 1996 обраний секретарем виконкому ОВП. 19.03.2003–06.09.2003 — прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ ПНА. Після смерті Я. Арафата 11.11.2004 очолив виконком ОВП, з 15.01.2005 — голова Палестин. нац. адміністрації. На виборах у січні 2006 ФАТХ зазнав поразки від Ісламського руху опору (ХАМАС), внаслідок чого втратив контроль над сектором Газа, проте *Західний берег річки Йордан* залишився під владою А. У вересні 2011 А. ініціював розгляд питання про статус Палестини в ООН, наступного місяця домігся прийняття її до ЮНЕСКО як повноправ. члена. 05.01.2013 підписав указ про перейменування ПНА на Державу Палестина, а посади голови ПНА — на Президента Держави Палестина.

Лит.: Litvak M., Webman E. From Empathy to Denial: Arab Responses to the Holocaust. London, 2012; Schanzer J. State of Failure: Yasser Arafat, Mahmoud Abbas, and the Unmaking of the Palestinian State. New York, 2013.

В. І. Головаченко

Аббас, Саххат (Abbas, Səhhət; справжні прізвище та ім'я — Abbasqulu Molla Əlabbas oğlu Mehdi-zadə; 1874, м. Шемаха, Азербайджан — 11.07.1918, м. Гянджа, Азербайджан) — поет, драматург, перекладач, педагог, журналіст. Нар. у родині шемах. *мулли*, який став першим вчителем А. Продовжив навчання в *медресе* в Ірані, закінчив курс мед. освіти в тегеран. школі «Музафферіє». Повернувшись 1901 до м. Шемахи, надає перевагу літ. творчості та пед. діяльності. Твори друкував під псевдонімом (тахаллус) Саххат («Здоров'я»), віддаючи належне своїй мед. освіті. Тривалий час А. викладав у школах азерб. мову. Вільно володіючи перс., араб., франц. і рос. мовами, А. один із перших заклав основи школи худ. перекладу. На його творчість мала вплив поезія геніїв л-ри Сходу: *Нізамі, Гафіза*, Сааді, але як прогресивний представник ліберальної

Аббас I Великий

Аббас Махмуд

Аббас Саххат

тюрк. буржуазії тієї доби А. у своїх творах пропагував мотиви «мусульманського західництва». 1903 А. друкувався у тбіліс. газ. «Шергі-Русі» («Російський Схід»). 1905 виступив із програмною ст. «Яка має бути нова поезія?» («Yeni poeziya nesə olmalıdır?»), пізніше підтвердив свої ідейно-естет. переконання публікацією віршів «Ода прекрасній свободі», «Голос пробудження», «Поетична мова». А. — палкий прибічник руху за «новометодну школу». Автор підручників «Нова школа» (у співавт. з А. Махмудбековим; 1909) і «Перший крок до тюркської літератури» (1914). Як поет-романтик приєднався до літ. групи, яка гуртувалася довкола часопису «Фйюзат» («Füyüzat»; 1906–1907), що його в добу СРСР наз. «буржуазно-націоналістичним» через провідне гасло гол. редактора та ідеолога видання Алібека Гусейнзаде (1864–1940): «Тюркїзуватися, ісламізуватися, модернізуватися!». А. друкувався у майже всіх газетах і журналах м. Баку, публікував переклади творів рос. і франц. поетів. 1912 видав зб. перекладів «Сонце Заходу» («Qerb günəşi»), кн. власних віршів «Розбитий саз» («Sinq saz»), поему «Мужність Ахмеда», а також комедії «Нафтовий водограй» і «Бідність не гандж» («Kasiblıq eyib deyil») (за мотивами п'єси О. М. Островського). 1916 опублікував поему «Поет, муза й громадянин», яка потверджує його славу поета-романтика. 1918 змушений утікати з окупованого більшовиками м. Шемахи. У 21 ст. А. — улюблений поет азерб. дітей, його вірші не сходять зі сторінок шкільних підручників та хрестоматій.

Тв.: Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005; Р о с . п е р е к л . — [Стихи] // Антология азербайджанской поэзии. Москва, 1939; [Стихи] // Антология азербайджанской поэзии. Баку, 2009. Т. 2.

Лит.: Анаг. Odlar yurdu Azərbaycan, The Land of Fire. Azərbaycan — страна огня. Bakı, 2009.

Г. І. Халимоненко

Аббас Ферхат

Аббас, Ферхат (араб. فخرات عباس; 24.08.1899, м. Тахер, пров. Джиджел, тепер Алжир — 24.12.1985, м. Алжир, Алжир) — алжирський громад.-політ. і держ. діяч. Народився в сім'ї каді, закінчив мед. ф-т Ун-ту Алжира (1933), під час навчання очолював Асоціацію студентів-мусульман Пн. Африки. Працював фармацевтом у м. Сетифі, де обирався до муніципальної ради, згодом до генеральної ради м. Константини. Спершу дотримувався поміркованих про-франц. поглядів. Зі створенням у 1938 Алжирського народ. союзу, який вимагав рівноправної держ. асоціації Алжиру з Францією, переконання А. поступово стали радикальнішими. З початком Другої світової війни вступив добровольцем до франц. армії. 26.05.1943, як лідер лібералів-автономістів, А. влучив генерал-губернаторові Алжиру Ж. Катру «Проект реформ» щодо звільнення всіх політв'язнів, надання населенню громад. і політ. свобод та проведення по завершенні війни виборів до Установчих зборів, які мали розробити конституцію автономного Алжиру, але ці пропозиції були відкинуті. 14.03.1944 заснував асоціацію «Друзі маніфесту та свободи», що домагалася федерації автономного Алжиру з «оновленою й антиколоніальною Францією», проте влада 15.05.1945 розпустила асоціацію, звинувативши її в орг-ції народного повстання в Кабїлії;

А. був ув'язнений. Після звільнення в березні 1946 створив «Демократичний союз алжирського маніфесту», в червні обраний до Установчих зборів Франції, де виніс на обговорення власний проект конституції автономної Алжир. Республіки, але той був відхилений зібранням. З початком війни за незалежність Алжиру 1954–1962 продовжив пошуки шляхів до діалогу з франц. урядом. Однак 25.04.1956 на прес-конференції в Каїрі заявив про приєднання до збройної боротьби Фронту нац. визволення (ФНВ), згодом увійшов до його керівництва й зосередився на дипломат. забезпеченні перемоги алжир. революції. 19.09.1958–27.08.1961 — Голова Ради міністрів Тимчас. уряду Алжирської Республіки в еміграції (Каїр), звільнений за готовність йти на політичні поступки Франції. 20.09.1962 обраний Головою Нац. установчих зборів Алжиру. 25.09.1962 проголосив незалежну Алжир. Нар. Демократичну Республіку і того ж дня був обраний Головою її Нац. зборів. Через незгоду із запропонованим керівництвом ФНВ проектом конституції, що передбачав запровадження однопартійної системи, 14.08.1963 демонстративно подав у відставку. Був виключений із ФНВ і в липні 1964 посаджений під домашній арешт; звільнений у травні 1965. Після військ. перевороту 19.06.1965 відкинув пропозиції щодо співпраці з владою й не повернувся до активної політ. діяльності. За критику режиму одноосібної влади Голови Революційної ради Алжиру Х. Бумедьєна в 1976–1978 вдруге зазнав домашнього арешту.

Тв.: Le Jeune Algérien: de la colonie vers la province. Paris, 1931; Guerre et révolution d'Algérie: la nuit coloniale. Paris, 1962; L'indépendance confisquée, 1962–1978. Paris, 1984; Le Manifest du peuple algérien: Suivi du Rappel au peuple algérien. Paris, 2014.

Лит.: Новейшая история арабских стран Африки: 1917–1985. Москва, 1990; Political Leaders of the Contemporary Middle East and North Africa : A Biographical Dictionary. New York, 1990; Stora B., Daoud Z. Ferhat Abbas: Une utopie algérienne. Paris, 1995; Ruedy J. Chérif Benhabylès and Ferhat Abbas: Case Studies in the Contradictions of the «Mission civilisatrice» // Historical Reflections / Réflexions Historiques. 2002. Vol. 28. No. 2: France and Algeria: From Colonial Conflicts to Postcolonial Memories (Summer 2002).

В. І. Головаченко

Аббас, Ходжа́ (Кхвadžа́) Ахма́д (урду احمد عباس خواجہ, англ. Khwaja Ahmad Abbas, гінді ख़्वाजा अहमद अब्बास; 07.06.1914, м. Паніпат, тепер штат Хар'яна, Індія — 31.05.1987, м. Бомбей, тепер Мумбай, штат Магараштра, Індія) — письменник, журналіст, сценарист, режисер, громад. діяч. Навчався в Алігархському мусульманс. ун-ті. Писав мовами урду, гінді та англ. Починав творчу кар'єру як журналіст, але й згодом, досягнувши значних успіхів у красному письменстві та кінематографі, не залишав журналістської та публіцистичної праці (зокрема, 1960 опублікував книжку про М. Хрущова). Написав бл. 200 оповідань мовою урду, які ввійшли до збірок «Дівчина» (1942), «Квіти шафрану» (1948), «Червоне і жовте» (1953), «Пшениця й троянда» (1955), «Вечір в Аудху» (1956), «Новий світ — нові люди» (1977) та ін. Не менш відомими є його англomовні романи й повісті: дилогія «Революція» (1954) та «Світ — моє село» (1973); «Чотири друга» (1977), «Скляні

стіни» (1977), «Я не острів» (1977; експериментальна автобіографічна повість) та ін. Писав також п'єси. Укр. мовою перекладено романи «Син Індії» і «Завтра належить нам», новелу «Пан поліцейський інспектор»; перекладачі — В. Митрофанов, В. Андрушко, Е. Ржевуцька. Започаткував неореаліст. напрям в інд. кіно. У сценаріях та фільмах звертався до важливих сусп.-політ. тем. Водночас фільми соц. тематики А. зберігають традиційну стилістику інд. кіномистецтва: музикальність, піснєнність, численні танцювальні сцени тощо. А. розглядав пісню як культ. та естет. особливість інд. кіно, яка надає йому нац. самобутності. Володів студією «Найя сансар» у м. Бомбей, яка займалася виробництвом та прокатом фільмів. Як сценарист дебютував фільмом «Новий світ» (1941, реж. Н. Р. Ачар'я); як режисер і продюсер — стрічкою «Діти землі» (1946). Найвідоміші фільми А.: «Бродяга» (1951, номінант на «Гран-прі» Каннського фестивалю) та «Пан 420» (1955), які є найкасовішими в історії інд. кіно; «Не спить!» (1956), «Тисячі ночей на ложі з каменю» (1964), «Семеро індійців» та «Мое ім'я — клоун» (обидва — 1970), «Боббі» (1973) та ін. 1958 здійснив спільну інд.-рад. постановку фільму «Ходіння за три моря» («Афанасій Нікітін», перший інд. широкоекранний фільм, співрежисер — В. Пронін, співсценарист — М. Смирнова; номінований на «Золоту пальмову гілку» Каннського фестивалю). Працював також у документальному кіно. У фільмах А. грали «зірки» інд. кіно: Р. Капур, його батько П. Капур і брат Ш. Капур, Наргіс та ін., а також брала участь визначна виконавиця пісень Л. Мангешкар. Учасник інд. нац.-визвольного руху. Член Всесвітньої Ради Миру. Нагороджений однією з найвищих урядових нагород Індії — Падма Шрі (1969).

Тв.: Син Індії. Київ, 1958 (перевид. 1974); Завтра належить нам. Київ, 1959; Пан поліцейський інспектор // Оповідання письменників Індії. Київ, 1981.

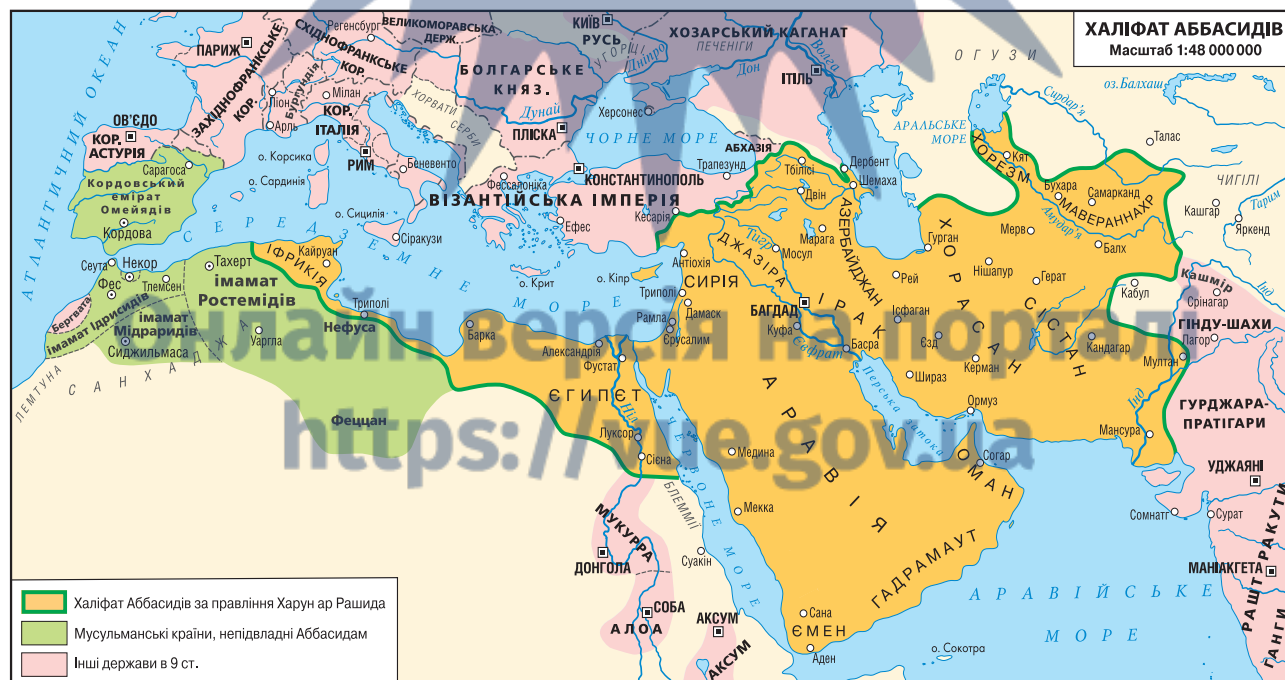

Аббас Ходжа Ахмат

Лит.: Інтерв'ю з Х. А. Аббасом: «Пишу книгу про М. С. Хрущова» // Всесвіт. 1960. № 4; Архипов У. М., Исмаилова Н. Р. Ходжа Ахмад Аббас. Ташкент, 1983; Рангунвалла Ф. Кино Индии: прошлое и настоящее. Панорама индийского кино / Пер. с англ. Москва, 1987.

Т. Д. Мороз, С. В. Камішан

Аббасиди (араб. العباسيون) — династія арабських халіфів (750–1258). Засновник династії — нащадок наймолодшого дядька пророка Магомета — Аббаса ібн Абд аль-Мутталіба (567–653) — Абуль-Аббас ас-Саффах (722–754; халіф у 750–754) прийшов до влади шляхом перевороту, скинувши останнього правителя з династії Омейядів — Марвана II (688–750; халіф у 744–750). Переворот готувався протягом кількох років: у 747–748 А. взяли під контроль більшу частину Хорасану, у 749 — Іран, а в січні 750 у битві біля р. Великий Заб (тер. сучасного Іраку) розгромили армію Марвана II. Омейяди зберегли владу тільки в Іспанії (Андалусії), створивши Кордовський емірат (згодом халіфат). Політ. центр Арабського халіфату перемістився із Сирії до Іраку. На відміну від Омейядів, А. відмовилися від збереження привілейованого становища арабів у своїй д-ві, прагнучи балансу між ними й ін. народами, що прийняли іслам. Основним наслідком цього кроку стало зростання культ. впливу персів на арабів і загалом на іслам. культуру, а також прискорення темпів поширення ісламу в Азії. За А. завершився процес створення Арабського халіфату. З 9 ст. вплив центр. влади суттєво зменшився, на окраїнах поступово набрали сили місцеві династії: Аглабіди — в Тунісі, Ідрісиди — в Марокко, Іхшидіди і Тулуїди — в Єгипті, Тахїрїди — у Хорасані, Саманїди — у Мавераннахрі. У 10 ст. реальна влада від А. переходить спочатку до Буїдів (шиїтська династія, яка позбавила А. світської влади), а згодом — до Сельджуків. Найвизначнішим представником А. вважається халіф Гарун ар-Рашид (763 або 766–809; халіф у 786–809), герой багатьох оповідок і казок у збірці «Тисячі й одна

ніч». Останній халіф династії А. — аль-Мустасим Біллах (1213–1258; халіф у 1242–1258) — був убитий монголами у 1258 під час взяття ними Багдаду. Вцілілі А. знайшли прихисток у мамлюцьких султанів Єгипту та Сирії. Остаточно династія урвалася в 1368. Часи правління А. вирізнялися бурхливим розвитком араб. архітектури, л-ри, мист-ва *каліграфії*. Пожвавилися торгов. відносини Арабського халіфату із землями Сх. Європи, зокрема *Київською Руссю*, про що свідчать численні знахідки араб. срібних монет (*дирхемів*) та їхніх фракцій у скарбах, знайдених на тер. сучас. України.

Лит.: Мюллер Ф. А. История ислама с основания до новейших времен. Санкт-Петербург, 1895. Т. II; Marçais G. L'art musulman. Paris. 1962; Мец А. Мусульманский Ренессанс. Москва, 1973; Kennedy H. The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the 6th to the 11th Century. Harlow, 2004.

Г. М. Стариков

Аббе, Ернст Карл (нім. Abbe, Ernst Karl; 23.01.1840, м. Айзенах, Німеччина — 14.01.1905, м. Єна, Німеччина) — фізик-оптик та астроном, розробник технології важливих складників оптико-механ. пром-сті. У 1857 вступив до Єнського ун-ту, з 1859 продовжив навчання в Геттінген. ун-ті. Із 1870 працював у Єнському ун-ті (з 1879 — професор, у 1877–1901 — директор обсерваторії). Автор дифракц. теорії мікроскопа, згідно з якою зображення предметів формується в два етапи: 1) утворення дифракц. картини методом *Фраунгофера* у фок. площині опт. системи; 2) створення в її супряженій площині опт. зображення з дифрагованих пучків променів. А. відкрив закон синусів, увів термін *хромат. аберация* та визначив шляхи її подолання. Виявив функцію *діафрагм оптичних*; розробив обладнання для вимірювання параметрів опт. приладів і прозорих рідких і твердих середовищ: *рефрактометр* — вимірювач заломлення показника; *фокометр* — вимірювач фокусних відстаней; *апертометр* — вимірювач діючого отвору оптичної системи, який обмежує світловий потік і визначається розмірами лінз або діафрагм; *конденсор*, *ахромат* тощо. Удосконалив інтерференц. метод *Фізо*. У 1884 спільно з Ф. О. Шоттмом і К. Цайсом заснував склохім. лабораторію, створив низку нових марок опт. скла. З 1888 — керівник опт. з-дів фірми К. Цайса. Удостоєний численних титулів і почесних ступенів: А. — член Академії натуралістів у Галле (1873), почесний член Королівського т-ва мікроскопістів у Лондоні (1878). У 1896 обраний чл.-кор. АН у Берліні по відділенню фізики й математики. На честь А. названо астероїд 5224 і кратер на Місяці.

Пр.: Beiträge zur Theorie d. Mikroskops und mikroskopischer Wahrnehmungen // Arch. Mikrosk. Anatomie. 1873. 9; Neue Beleuchtungs Apparate (ib., 1873. 9). Neue Apparate zur Bestimmung d. Brechungs und Zerstreuungsvermögens fester und flüssiger Körper (8, Jena, 1874; Relations of aperture and power in the microscope // Microscop. Journal. 1882 and 1883.

Лит.: Гуриков В. А. Эрнст Аббе. Москва, 1985; Храмов Ю. А. История физики. Киев, 2006.

Аббуд, Марун (араб. مارون عبود; 09.02.1886, с. Ейн Кіфаа, тепер Ліван — 03.06.1962, Ліван) — письменник, літературознавець та журналіст. Нар. в сім'ї християн-маронітів. У дитинстві змінив кілька шкіл, у яких вивчав араб., сирійську та франц. мови. У 1900 вступив до школи св. Іоан-

Аббе Ернст Карл

Аббуд Марун

на Марона, де, як сподівалися його батьки, хлопчика мали підготувати до священницького служіння. Проте А. відмовився від цього шляху і натомість почав публікувати свої вірші у газ. «Ар-Равда», а на останньому році навчання в школі видавати літ.-критичний журн. «Ас-Саїка». У 1906 закінчив Ін-т права у м. Бейруті, а 1907 почав викладати араб. л-ру в Ун-ті святого Йосипа. Працював у газ. «Ар-Равда», «Ан-Насир» та «Аль-Хікма». Під час Першої світової війни призначений мером м. Гарзуз. Протягом 1923–1959 викладав араб. л-ру в Нац. ун-ті (м. Алеї). 1959 залишив ун-т через хворобу й оселився в м. Джунія, де провів решту життя, редагуючи твори, які не вийшли друком. А. — передусім автор коротких новел, у яких змальовує побут та звичаї ліван. села. Перший прозовий твір «Вдова Маріка» опубл. 1953. У наступних зб. «Сторінки та оповідання» (1945) та «Карлики-богатири» (1948) змальовує життя ліван. селян, які залишаються чесними та працелюбними попри їхню бідність, щиро симпатизує їм, часом децю ідеалізує сільську дійсність. Виступає проти феод. гніту й темних забобонів, що існують у середовищі фелаків, та проти духу зх. цивілізації, що, на думку письменника, є чужою для його батьківщини і змушує її відходити від своїх традицій. 1954 написав іст. роман «Червоний емір». Твір охоплює період правління еміра Башира (1788—1840). Офіц. іст. джерела зображали правителя справжнім героєм та великим реформатором, який прагнув подолати феод. роздробленість у Лівані, але автор показує його кривавим і жорстоким тираном, який руйнує ліван. село і проти якого зрештою повстають фелахи. Стилю письменника притаманні легкість, гумор та іронія, яскраві порівняння й точні описи. Автор будує глибокі психол. образи. У своїх творах використовує як літ. араб. мову, так і розмовну її форму, часто вдаючись до нар. приказок і прислів'їв для індивідуалізації мовлення персонажів. А. відомий своїми публіцист. працями, серед яких виокремлюють збірки ст. «Із торби» (1953) та «Чорнила на папері» (1957), у яких автор торкається проблем сусп. життя в Лівані, зокрема важкого становища селян, труднощів на шляху молодого покоління. Досліджував араб. л-ру, є автором монографій про Абу аль-Аля аль-Маарі та А. *Рейхані*, а також ст. із історії середньовічної та сучас. араб. л-ри («В лабораторії», 1952; «Нове й старе»). 1960 нагороджений Премією президента Ліванської республіки, яку присуджують ліван. письменникам за найкращий літ. доробок. Був почес. членом араб. та європ. науково-освітніх установ (серед них Араб. наук. т-во в Дамаску та Академія В. Гюго у Франції). Оповідання та новели А. перекладено рос. та франц. мовами. Серед відомих творів письменника зб. оповідань та спогадів «Сільські історії» (1957), літ.-критичні праці «Піонери сучасного Відродження» (1952), «Баді аз-Заман аль-Гамзані» (1954), твір на сусп.-політ. тематику «Перед виверженням вулкану» (1958).

Лит.: Оде-Васильєва К. Рассказы писателей Ливана. Москва, 1958; Соловьев В. Арабская литература: краткий очерк. Москва, 1964.

О. І. Кирпаль

Абвер (нім. Abwehr — оборона, відсіч, захист) — орган військ. розвідки і контррозвідки Німеччини (1919–1944). Від 1919 до 1938 офіційно підпо-

рядковувався військ. міністерству. У 1938, після ліквідації військ. міністерства, А. реорганізовано в управління розвідки і контррозвідки при штабі *вермахту*. У 1935–1944 А. очолював нім. адмірал, розвідник В. Ф. Канаріс. У центр. апараті А. діяли 5 головних підрозділів: «Абвер-І» — розвідка; «Абвер-ІІ» — організація саботажу, диверсій, терору й повстань на тер. противника, деморалізація його військ і тилу; «Абвер-ІІІ» — контррозвідка; «Абвер-аусланд (закордон)» — вивчення потенціалу інозем. держав; «Абвер-центр» — загальноорганізац. відділ. Із поч. Другої світової війни вздовж нового кордону з СРСР було розгорнуто мережу спец. периферійних підрозділів — т. з. абверштелле (АСТ) і підпорядкованих їм абвернебенштелле (АНСТ), які вели розвідку, діяльність та підготовку відповідних спеціалістів для перекидання на рад. територію. Майже половина з них функціонувала в регіонах, що межували з УРСР: абверштелле «Краків», «Відень», «Бухарест» та ін. Напередодні та в перші дні нім. агресії проти СРСР тер. органи А. в багатьох країнах і на зх. кордоні розформовано або суттєво скорочено як такі, що виконали свої функції. Натомість створено нові підрозділи із завданнями, які були продиктовані веденням бойових дій та потребами окупаційної влади. У червні 1941 створено штаб «Валлі» — спец. орган, що безпосередньо керував розвідку, діяльністю на Східному фронті. Штабу підпорядковувалися абверкоманди (спец. польові оперативні органи А.), а кожній абверкоманді — від 3 до 8 абвергруп. У 1942 під егідою «Валлі» для боротьби з партизан. рухом і ведення пропаганди серед населення окупованої тер. був створений Зондерштаб «Р». Від жовтня 1943 цей підрозділ здійснював також агентурну розвідку в тилу рад. військ і створював розгалужену резидентуру. А. мав також збройні формування спец. призначення, зокрема полк (згодом дивізія) «Бранденбург-800», який здійснював диверсійно-терористичні акти і вів розвідку, роботу в тилу рад. військ. Наприкінці 1944 дивізія «Бранденбург-800» почала діяти як звичайний військ. підрозділ; частину її складу передали у розпорядження винищув. підрозділів військ СС.

На окупованій тер. СРСР, здебільшого у великих містах, що мали важливе воєнно-політ. та екон. значення, діяли периферійні органи А., більшість із них — в Україні, зокрема: «Абверштелле Україна» та підпорядковані йому абвернебенштелле «Київ» і «Дніпропетровськ», «Абверштелле півдня України», «Абверштелле Крим», «Маріне Абверштелле Крим». Вони мали аналогічні структуру й завдання, що й центр. відділи А. Найбільший із регіон. підрозділів «Абверштелле Україна» складався з 5 рефератів (відділів) і мав кілька філій, дислокувався послідовно у м. Ровно (нині Рівне), м. Полтаві, м. Здолбунів. У м. Києві діяв «Абвернебенштелле Київ» — один із найбільш дієвих регіон. підрозділів, зашифрований під кодовою назвою установи зв'язку («Фербіндунгштелле»). Він плідно співпрацював з іншими нім. спецслужбами, зокрема з київ. підрозділом СД (служби безпеки), мав філії у м. Біла Церква та районах Київської обл. Під час відступу німців із м. Києва передислокувався до м. Ровно, а потім до м. Здолбунова. Основну частину співробітників та агентів відправили до м. Познані та зарахували до штату «Абверштелле Познань». Восени

1941 створено «Абверштелле півдня України», який дислокувався у м. Миколаєві й діяв на тер. Миколаївської, Херсонської, Сталінської (тепер Донецька), Запорізької, Кіровоградської, Вінницької, Одеської обл. УРСР та Ростовської обл. РРФСР (тепер РФ); у жовтні–листопаді 1943 передислокувався до м. Одеси. У м. Сімферополі з червня 1942 до звільнення Криму від нім. окупантів (1944) дислокувався військ.-мор. контррозвідув. регіон. орган А. «Маріне Абверштелле Крим»; з 1942 до листопада 1943 працював також «Абверштелле Крим».

Розгортання бойових дій на Сх. фронті супроводжувалося створенням та розширенням мережі розвідувально-диверсійних шкіл і курсів, підпорядков. штабу «Валлі» та окремим командам А., які діяли при нім. армійських угрупованнях. Агентів для навчання вербували, насамперед, серед військовополонених та осіб, налаштованих проти рад. влади. Такі навч. заклади в різний час дислокувалися в Харківській, Полтавській, Київській, Запорізькій, Сталінській, Сумській, Кіровоградській та Вінницькій обл. Термін вишколу залежав від характеру подальшої діяльності.

У лютому 1944, через невдачі та конкурентну боротьбу з іншими спецслужбами Німеччини, В. Ф. Канаріса було усунуто з посади, упродовж весни–літа 1944 майже всі підрозділи А., як і центр. апарат, реорганізовано, більшість кадр. складу перейшла на службу до Головного управління імперської безпеки.

Лит.: Мадер Ю. Говорят генералы шпионажа. Отто Скорцени и секретные операции Абвера. Москва, 2000; Христофоров В. С. Органы госбезопасности СССР в 1941–1945 гг. Москва, 2011; Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. документов. Москва, 1995. Т. 1. Накануне. Кн. 1 (ноябрь 1938 г. — декабрь 1940 г.).

Т. В. Вронська

Абґар, Дпір (вірм. Աբգար Թոխաթեցի; бл.1520, м. Євдокія, тепер м. Токат, Туреччина — після 1569) — друкар і священик. Відомий також як Абґар Євдокаці, Абґар Тохатеці (від назв міста, де він народився). Другий (після Аґопа Мегартта) вірм. друкар; до 1890-х, поки не були виявлені першодруки 1512–1513, вважався вірм. першодрукером.

У м. Венеції (Італія) вивчав видавничу справу; згодом, у 1565, надрукував «Різноманітний календар» і «Псалтир». Був одним із перших книгодрукарів у м. Стамбулі (Туреччина; 1567). Відкрив там власну друкарню і протягом 1567–1569 видав низку книг: азбуку вірм. мови «Маленька грамати́ка, або Абетка» (1567), «Часослов і судєбник» (1568), «Книгу пісень», «Святці», «Місяцєслів», «Требник» (усі — 1569). У 1569 вирушив до м. Ваґаршапата (Вірменія), після чого відомостей про А. немає.

Лит.: Баба́ян А. С. Армянская книга: Краткий ист. очерк. Ереван, 1956.

С. А. Купрієнко

Абґарович, Ка́етан (пол. Abgarowicz, Kajetan; 07.08.1856, с. Чернів, тепер Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., Україна — 27.07.1909, м. Трускавець, тепер Дрогобицького р-ну Львівської обл., Україна) — письменник, видавець. Писав польськ. мовою під псевдонімом Абґар Солтан (Abgar Sołtan). Народився в родині вірм.

Абгарович Каетан

походження, яка належала до стану *зем'ян* Бережанського округу Королівства Галичини і Лодомерії (Австрійська імперія). Закінчив гімназію у м. Львові, навчався в Львів. ун-ті. Не завершивши навчання, в 1875–1889 спільно з матір'ю управляв маєтком Олексинець у Буцацькому повіті (тепер с. Новий Олексинець Кременецького р-ну Тернопільської обл.), який згодом передав чоловікові сестри. 1896 одружився із Софією Лукасевич, отримавши маєток у с. Дубенки (тепер Монастириського р-ну Тернопільської обл.). Дебютував як літератор у періодиці 1889. З 1896 займався переважно письменницькою діяльністю. У 1900 А. — співзасновник газети «Przedświt» у Львові, упродовж короткого часу редагував її літ. частину. У цьому виданні побачили світ його численні новели й кілька романів. Перша книга — роман у двох томах «Клуб кажанив» («Klub nietoperzy»; 1892). Багато творів А. належать до жанру пригодницької белетристики. Також часто письменник звертався до сюжетів, пов'язаних із життям укр. селян, польськ. шляхти й зем'ян на тер. України. Твори А. друкувалися в газетах і журналах: «Przedświt», «Słowo polskie», «Gazeta lwowska» (уці — Львів), «Czas» (Краків), «Nowa reforma» (Краків), а також окремими виданнями. А. був прихильником польськ.-укр. порозуміння в Галичині, зокрема «Нової ери» — угоди між польськ. й укр. депутатами в Галицькому краєвому сеймі 1890–1894. Це спонукало його виступити з публіцистичними нарисами, зокрема, великою статтею «Осип-Юрій Гординський-Федькович: русинський поет на Буковині» («Józef Jerzy Hordyński-Fed'kowicz: poeta rusiński na Bukowinie») (в альманасі «Przegląd polski» (Краків, 1891), окреме видання — 1892). Окр. твори укр. мовою переклав П. Кирчів.

Тв. і нр.: Klub nietoperzy. W 2 t. Lwów, 1892; Rusini: Szkice i obrazy. Kraków, 1893; Abgar-Soltan. Ilko Szwabiuk. Dobra nauczka. Lwów, 1896; Укр. перекл. — Осип-Юрій Федькович — руський народний поет на Буковині // Юрій Федькович в розвідках і матеріалах. Київ, 1958.

Лит.: Полек В. Літературно-мистецька і наукова Івано-Франківщина. Каетан Абгарович // Архіви України. 1969. № 4; Epszstein T. Z piórem i paletą: zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemianstwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX wieku. Warszawa, 2005; Микитин І. Образ мультикультурного суспільства у прозовій творчості Каетана Абгаровича і Юрія Федьковича // Питання літературознавства: Наук. зб. Чернівці, 2010. Вип. 79; Lachowicz K. Kajetan Abgarowicz (Abgar-Soltan) w galicyjskim tygłu etnicznym, narodowym i społecznym: rozprawa doktorska. Kraków, 2011.

Абд аль-Кадір (араб. عبد القادر الجزائري; 06.09.1808, м. Маскара, Алжир — 26.05.1883, м. Дамаск, Сирія) — арабський *емір*, полководець, учений, богослов, оратор і поет, нац. герой Алжиру. Походив із давнього і знатного *марабутського* (священницького) роду. Навчався в Маскарі, в духовному училищі Хетне. У 1832–1847 очолював повстання в Алжирі проти франц. колонізаторів (у 1832 племена Зх. Алжиру визнали А. аль-К. своїм еміром). Провів низку реформ, серед яких військ. (створив регулярну армію), адм., суд. і податк. 22.12.1847, після поразки повстання, здався в полон і був відправлений до Франції, де жив під почесним наглядом. У 1852 звільнений *Наполеоном III*, переїхав жити спочатку до Туреччини, потім до Сирії. Під час т. з. Дамаської різанини (христ.-мусульм. громадянського конфлікту, що виник у м. Дамаску 1860) вря-

тував життя тисяч християн. Завдяки таланту полководця, високим моральним принципам, шляхетному ставленню до ворогів, А. аль-К. ще за життя здобув популярність і повагу не лише серед мусульман, а й серед представників зх. цивілізації. На його честь названо м. Елькадір, штат Айова, США, засноване у 1846.

Лит.: Рубель В. А. Нова історія Азії та Африки. Постсередньовічний Схід (XVIII – друга половина XIX ст.). Київ, 2007.

А. О. Дорошева

Абд аль-Малік ібн Марван (араб. عبد الملك بن مروان; 646, м. Медіна, Омейядський халіфат, тепер Саудівська Аравія — 08.10.705, м. Аль-Сіннабра, тепер Ізраїль) — 5-й халіф (12.04.685–08.10.705) з династії Омейядів. Народився в сім'ї 4-го халіфа Марвана I; отримав належну для керівника д-ви освіту, що дозволило йому успішно вирішувати численні політ. проблеми. Після успадкування престолу швидко поновив держ. єдність *халіфату*, придушив сепаратист. виступи Абдаллаха ібн аз-Зубейра в м. Мецці та його прихильників в Іраку (685–692), Амра ібн Саїда аль Ашдака в м. Дамаску (689), Абдаррахмана ібн аль Ашаса в Ірані (700–702), а також нар. повстання розкольників-хариджитів в Іраку (692–697); організував подальші завоювання в Центр. Азії й Пн. Африці. Здійснив ряд реформ, зокрема податк. та фін., які зміцнили владу арабів. У 691–692 викарбував перші ісламські монети (*динари*). Зробив араб. мову офіційною замість грец. та середньопер. А. аль-М. ібн М. у 687–691 на місці зруйнованого Єрусалимського храму збудував мечеть Купол Скелі (Масджид Куббат ас-Сахра) — третю за значенням святиню іслам. світу (після Кааби в м. Мецці й мечеті Пророка в м. Медині). За переказами, саме з цієї мечеті пророк *Магомед* вознісся на небо (Мірадж).

Лит.: Фильштинский И. М. Халифат под властью династии Омейядов. Москва, 2005; Robinson C. Abd al-Malik. Oxford, 2005.

В. І. Головенченко

Абд аль-Мумін (араб. عبد المؤمن; 1094 або 1101, м. Тлемсен, тепер Алжир 1163, м. Сале, тепер Марокко) — *халіф* (1130–1163), засновник д-ви та династії *Альмохадів*. Походив із бідної сім'ї гончара, ще в юності виявляв здібності до *теології*. У 1117 або 1118 став учнем і послідовником *Ібн Тумарта* — засновника нової іслам. секти, що виступала за очищення *ісламу* та суворе єдинобожжя. Разом вони проповідували в містах Магрибу, створили об'єднання аль-Муваггідун, у союзі з бербер. племенами у 1121 розпочали боротьбу проти правлячої династії *Альморавідів*. Після смерті Ібн Тумарта (1130) А. аль-М. — халіф та амір аль-мумінін (повелитель правовірних). Створив численну кінну армію з бербер. та араб. племен. Його війська оволоділи Гібралтаром (1145), розбили війська Альморавідів і заволоділи Марокко (1147), вторглися до Іспанії та захопили міста Севілью, Кордову, Альмерію (1151), Гранаду (1156). Під час військ. кампаній 1151–1153 та 1159–1160 встановив свою владу над північноафриканським узбережжям Алжиру, Тунісу та Лівії (до м. Триполі). Задля зміцнення новоствореної держави А. аль-М. впровадив земельний кадастр (таксир), податки і військ.

Абд аль-Кадір

службу для племен, успадкування влади. Опікувався поширенням мист-в і наук. Образ А. аль-М. є в багатьох легендарних сюжетах народів Пн. Африки. У сучасному Алжирі А. аль-М. вважається нац. героєм.

Лит.: Грюнебаум Г. Э. фон. Классический ислам. Очерк истории (600–1258). Москва, 1986; Barton S. A History of Spain. London, 2009; Lugan B. Histoire du Maroc: Des origines à nos jours. Paris, 2011.

Л. О. Нестеренко

Абдаллах ібн Ясін аль-Гузулії (араб. عبد الله بن ياسين; ?; Сус, тепер Марокко — 1059, Шавійя, Марокко, похов. у м. Касабланка, Марокко) — засновник і духовний лідер руху братства альморавідів, імам Альморавідів (1040 — бл. 1059). Вивчав правознавство в м. Кайруані (Туніс). Був затятим прихильником сунізму і пуританської моралі, великим знавцем мусульм. закону. Досконало вивчив правила та постанови імама Маліка та його учнів. У 1039 переїхав до Зх. Сахари як духов. наставник сахар. берберів-мусульман. Згуртував під прапором *джихаду* кочових берберів союзу Санхаджи; створив духовно-лицарську організацію борців за віру. Очолив священну війну проти Гани (тепер тер. Мавританії). Брав участь у походах і розправах над віровідступниками. Убитий у битві проти племені бергвата в Шавійї.

Лит.: Мюллер А. История ислама: от доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов / Пер. с нем. В 2 т. Москва, 2004.

О. І. Предко

Абдергальден, Еміль (нім. Abderhalden, Emil; 09.03.1877, комуна Оберуцвіль, кантон Санкт-Галлен, Швейцарія — 05.08.1950, м. Цюрих, Швейцарія) — біохімік і фізіолог; президент академії Леопольдина (1931–1950), член Папської академії наук (1936), іноз. чл.-кор. АН СРСР (з 1925). Отримав мед. освіту в Базельськ. ун-ті (1902). У 1904–1945 працював у Німеччині й Швейцарії: стажувався в Берлін. ун-ті під керівництвом Е. Фішера, був зав. каф. в Цюрих. ун-ті. У 1904–1911 працював у Вищій ветеринарній школі в м. Берліні (з 1908 — професор), у 1911–1945 викладав фізіологію в ун-ті м. Галле; автор «Підручника фізіологічної хімії» (1906).

У 1909 А. експериментально здобув результати, які, на його думку, давали підстави стверджувати наявність у крові т. з. захисних ферментів. Відтак запропонував низку практичних застосувань цього припущення, зокрема тест на вагітність (1912). Однак вже із середини 1910-х у науковій спільноті постали сумніви щодо «захисних ферментів» крові; згодом погляд А. був остаточно спростований як хибний. У 1916 синтезував оптично активний *поліпептид* з 19 амінокислотних залишків і довів його тотожність природним білкам. Ці результати А. (як й аналогічні дослідження Г. Е. Фішера), хоч і не мали значних практ. наслідків, посприяли руйнуванню хибних уявлень про неможливість відтворення біол. процесів *in vitro*. А. довів біол. цінність низки білків та *амінокислот*, установив можливість заміни харч. білків сумішшю амінокислот і білк. гідролізатів.

Під час Першої світової війни А. займався благодійництвом, відкрив у нейтр. Швейцарії лікарню для потерпілих дітей. За нацистськ. режиму співпрацював з СС, брав участь у спробах ство-

Абдергальден Еміль

Абдо Мухаммад

рити біохім. методики розрізнення «арійської» та «неарійської» рас, однак особисто досліді над людьми не проводив. Також домагався, щоб очолювана ним академія Леопольдина позбулася вчених «неарійського» походження. Після війни повернувся до Швейцарії й працював у Цюрих. ун-ті. Нагороджений медаллю Котеніуса (нім. Cothenius-Medaille) — наук. премією академії Леопольдина.

Пр.: Handbuch der biochemischen Arbeitsmethoden. Bd. 1–9. Berlin, Wien, 1909–1919 (Hrsg.); Schutzfermente der tierischen Organismus. Berlin, 1912–1941; Lehrbuch der Physiologie. Berlin, Wien, 1925–1927. Bd. 1–4; Handbuch der biologischen Arbeitsmethoden. Abt. 1–13, Berlin, Wien, 1920–1936 (Hrsg.); Lehrbuch der physiologischen Chemie. Berlin, Wien, 1906, Berlin, 1931.

Лит.: Deichmann U., Müller-Hill B. The fraud of Abderhalden's enzymes // Nature. 1998. Vol. 393. No. 6681.

С. В. Камішан

Абдикація (лат. abdicatio — зречення, відмова) — зречення престолу, відмова від влади, посади або сану. Зазвичай відбувається з моральних причин, за станом здоров'я або під примусом з боку ворожої династії, спадкоємця, в умовах громадянської війни або революції. У Стародавній Греції А. означала відлучення дорослого сина батьком від власної опіки. Це відбувалося, як правило, перед одруженням сина або якщо батько з певної причини позбавляв його спадщини. У римлян грецьк. А. трансформувалася в *емансипацію*, шляхом якої відбувалося звільнення повнолітнього сина з-під жорсткої батьківської влади. Закони XII таблиць (кодекс законів у Стародавньому Римі) передбачали, що «якщо батько вчинить продаж сина, останній вважається вільним». Перший випадок А. в сучасному розумінні зафіксований у Китаї 11.12.220, коли Лю Се, останній імператор династії Хань, зрікся престолу. Останній випадок А. (станом на 01.10.2015) зафіксований 02.06.2014, коли король Іспанії Хуан Карлос I поступився владою своєму сину принцу Феліпе. 28.02.2013 відбулося зречення престолу Папою Римським Бенедиктом XVI (через вік і проблеми зі здоров'ям; перший подібний випадок після А. Папи Григорія XII у 1415).

Лит.: Wurm M. Apokeryxis, Abdicatio und Exheredatio / Michael Wurm. München. 1972; Абдикация на цар Фердинанд. Документи, спомени, факти. Софія. 1993; Machtan L. Die Abdankung: Wie Deutschlands gekrönte Häupter aus der Geschichte fielen // Lothar Machtan. Berlin, 2008; Thronverzicht. Die Abdankung in Monarchien vom Mittelalter bis in die Neuzeit // Susan Richter, Dirk Dirbach (Hrsg.). Köln, 2010.

М. П. Требін

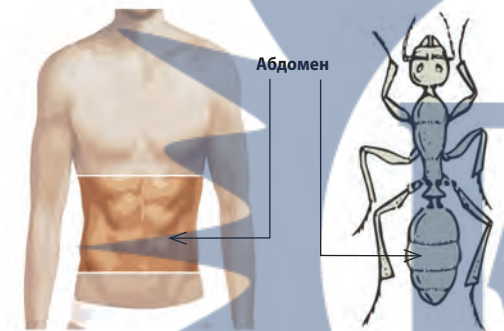
Абдо, Мухаммад (араб. محمد عبده; 1849, с. Шабшир-ель-Хісса, пров. Гарбія, Єгипет — 11.07.1905, м. Александрія, Єгипет) — мислитель, публіцист, реліг. та сусп. діяч, основоположник мусульманського модернізму. Закінчив Ун-т аль-Азхар (1877, Каїр, Єгипет), де був учнем філософа, ідеолога панісламізму Джамал ад-Діна аль-Афгані; залишився там викладати. За участь в англо-єгипет. війні (1882) на боці єгиптян був висланий з Єгипту та оселився у Франції, де випускав газету «Урва аль-Вуска» («Найміцніший зв'язок»); з 1885 жив у Лівані. У 1888 повернувся до Єгипту; читав лекції в Ун-ті аль-Азхар. У 1899–1905 — головний *муфті* Єгипту. У цій

ролі прославився як реформатор ісламу, зокрема, широкого розголосу набули такі його *фетви* (рішення муфтія): дозвіл зображати людей і тварин, отримувати відсотки з банк. операцій, носити європ. капелюхи тощо. Статті А. на реліг.-філос., соц.-політ. та моральні теми, опубл. у 1876–1905, стали взірцями сучас. араб. мови та нового публіцист. стилю. Основні теологічні праці: «Трактат про єдинобожжя» (1897) та «Коментарі до Корану» (1898–1905).

Лит.: Религия и общественная мысль народов Востока. Москва, 1971; Степанинц М. Т. Ислам в философской и общественной мысли зарубежного Востока. Москва, 1974.

О. І. Предко

Абдо́мен (лат. *abdomen* — живіт, черевна порожнина) — у хребетних — частина тіла між грудною кліткою й тазом, що містить черевну

Абдо́мен у людини і комахи

порожнину та нутрощі, включаючи більшість органів травлення. У членистоногих — черевце; містить органи розмноження і частину травної системи. У павуків і кліщів сегменти черевця злиті. У деяких членистоногих А. поділяється на преабдо́мен і постабдо́мен. Похідний від А. термін абдоминальний, що означає — черевний; найчастіше вживається в анатомії, напр., абдоминальна аорта, абдоминальна порожнина, абдоминальне дихання. Абдоминальні пори — отвори на черевному боці тіла в круглоротих і риб. Абдоминальні нутрощі — розташовані в животі травні, сечові й статеві органи. Абдоминальні хвороби — хвороби черевних органів.

Лит.: Людина. Навч. посібник з анатомії та фізіології. Львів, 2002.

Абдраши́тов, Вадим Юсу́пович (рос. Абдрашитов, Вадим Юсупович; 19.01.1945, м. Харків, Україна) — кінорежисер, нар. арт. РФ (з 1992). Народився в сім'ї військовослужбовця. У 1967 закінчив Моск. фізико-тех. ін-т, у 1974 — режисер. ф-т Всесоюзного (тепер Всеросійський) держ. ін-ту кінематографії (майстерні М. Ромма та Л. Куліджанова). Був запрошений на кіностудію «Мосфільм», де у співстворстві з кінорежисером і сценаристом О. Міндадзе створив 11 фільмів. Митці подолали шлях від «кінематографу моральної збентеженості» та «екзистенційної драми» до картин, що оприявнюють метафізичне підґрунтя реальності, використовуючи наближену до притчі кіномову. Стрічки А. та О. Міндадзе вважаються взірцем використання постмодерної естетики та глибоких поетичних образів у межах аналітичного соціального кіно. Головний приз кінофестивалю в Авелліно і спеціальний приз фестивалю в Сан-Ремо (1984;

Абдраши́тов Вадим Юсу́пович

Абду́л Азі́з ібн Сауд

«Парад планет»), Державна премія СРСР (1991), премія Альфреда Бауера (за відкриття нових шляхів у кіномист-ві) та Премії Екуменічного журі Берлінського кінофестивалю 1989 року (1988; «Слуга»), Золота медаль президента Сенату Італії на Венец. МКФ (1987; «Плюмбум, або Небезпечна гра»), «Срібний ведмідь» Берлін. МКФ (1995; «Гієса для пасажира»), Спец. приз Локарн. МКФ (1998; «Час танцівника»); премія «Ніка» (2004, кращий режисер; «Магнітні бурі»). Спец. приз за видатний внесок у рос. кінематограф (2013). Держ. премія СРСР (1991).

Лит.: Савицький Н. Разговор начистоту. О фильмах Вадима Абдрашитова и Александра Миндадзе. Москва, 1986; Гербер А. Вадим Абдрашитов, Александр Миндадзе. Два портрета в одном диалоге. Москва, 1987.

Абду́кція (лат. *abductio* — відведення, від *ab* — з, від *ducere* — водити) — 1) У біології — рух кінцівки або якої-небудь ін. частини тіла, спрямований убік відносно центральної осі тіла. Виконується абдукторами — групами м'язів, які приводять у рух певну частину тіла. А. ока — поворот ока в бік скроні; абдуктори ока — латеральний (зовнішній) прямий м'яз та верхній і нижній косі м'язи. Ін. приклади А.: відведення ноги від другої, відведення мизинця від решти пальців, піднесення руки з положення висячи.

Лит.: Синельников Р. Д., Синельников Я. Р. Атлас анатомии человека. 2-е изд. В 4 т. Москва, 1996. Т. 4.

2) У логіці — пізнавальна процедура прийняття гіпотез, вид редуکتивного висновку; полягає в тому, що з твердження, яке є умовним висловлюванням, і висновку випливає інше твердження. Вперше виділено як метод дослідження Ч. С. Пірсом, який розглядав А. (абдуктивний висновок) поряд з *індукцією* та *дедукцією*. Він вважав, що відбираючи з величезної кількості гіпотез найсуттєвіші, дослідники реалізують «абдукційний інстинкт», без якого розвиток науки неможливий. Тож методологія науки має розумітися як взаємодія А. (прийняття правдоподібних гіпотез, які можна пояснити); індукції (реалізації емпіричного тестування висунутих гіпотез) і дедукції (методу, шляхом якого з прийнятих гіпотез виводять нові твердження). Ч. С. Пірс створив ідейний ескіз теорії міркування, яка пізніше була розвинута в дослідженнях зі штучного інтелекту, де абдуктивний висновок є видом автоматизованого правдоподібного міркування. Ідея А., згідно з Ч. С. Пірсом, може бути сформульована так: D — багато фактів, H — багато висунутих гіпотез, H пояснює D. Отже, гіпотези з H правдоподібні.

Лит.: Финн В. К. Синтез познавательных процедур и проблема индукции // Научно-техническая информация. 1998. Серия 2, № 1–2; Burks A.W. Pierce's Theory of Abduction // Philosophy of Science. 1946. Vol. 13. N 4; Peirce C. S. Philosophical writings. New York, 1955.

О. В. Заєць

Абду́л Азі́з ібн Сауд (араб. عبد العزيز بن سعود; повне ім'я — Абду́л Азі́з ібн Абду́ррахман ібн Файсал аль-Сауд; 1870-ті, м. Ер-Ріяд, Неджд, тепер Саудівська Аравія — 09.11.1953, м. Таїф, Саудівська Аравія) — арабський держ. і реліг. діяч, емір Неджду в 1902–1926, король Саудівської Аравії у 1932–1953. Точна дата народження невідома, у джерелах наведено різні дані — від 1867 до 1880, підтверджувані лише усними свідченнями; наймовірнішим є 1876,

про що стверджував брат А. А. ібн С. принц Абдулла. Походив із династії *Саудитів*, яка керувала знач. частиною Аравійського півострова в 1824–1880. Після падіння династії Саудитів А. А. ібн С. разом із родиною перебував у Кувейті. У 1902 він вирушив до м. Ер-Ріада з групою прихильників; здійснив вдалих замах на намісника і захопив міську фортецю. Населення міста перейшло на його бік. Протягом кількох наступ. років він воював проти д-ви Ар-Рашидів. Перед Першою світовою війною А. А. ібн С. підтримав течію *ваххабітів*, зокрема їхнє буквальне тлумачення *Корану*, і зробив це вчення офіц. підконтрол. йому тер. Під час Першої світової війни налагодив контакти з брит. військ. командуванням. У 1920 А. А. ібн С. відновив бойові дії проти Ар-Рашидів. У 1924 взяв під контроль регіон Хіджазу (тепер Саудівська Аравія) з м. Мекка і Медіна. У 1927 на підконтрол. А. А. ібн С. землях проголошено Королівство Неджду і Залежних Територій (паралельна назва — Королівство Неджду і Хіджазу). У 1932 землі, що перебували під владою А. А. ібн С., об'єднано в Королівство Саудівської Аравії, в країні встановлено абсолют. монархію. У подальші роки А. А. ібн С. розвинув співпрацю з амер. нафтодобувними компаніями; прибутки використовував переважно для підтримки реліг. організацій.

Лит.: Twitchell. Saudi Arabia. Princeton, 1958; Al-Kahtani M. Z. The Foreign Policy of King Abdulaziz (1927–1953). A Study in the International Relations of an Emerging State. Leeds, 2004.

Абду́л-Азі́з (тур. Abdülaziz; 08 або 09.02.1830, м. Константинополь, тепер Стамбул, Туреччина — 04.06.1876, м. Константинополь, Туреччина) — султан Османської імперії (1861–1876), правління якого припадає на 2-у пол. періоду Танзимату. Син Махмуда II. У 1861 успадкував владу від свого брата *Абдул-Меджида I*. А.-А. протягом першого десятиліття правління здійснив військ., законодав., фін. й освіт. реформи. У цей же час настав криз. період у житті Османської імперії: повстання в Чорногорії (1862) і на о. Криті (1866–1869), об'єднання Валацького і Молдавського князівств (васальних Османській імперії) в Об'єднане князівство *Валахії* і Молдови (1861), повстання у Боснії і Герцеговині (1875), Болгарії (1876). А.-А. був першим осман. султаном, який здійснив офіц. візит до європ. країни: 1867 відвідав Велику Британію (під час візиту королева Вікторія присвоїла йому Титул лицаря ордена Підв'язки). В останні роки правління А.-А. утворилися опозиції йому як султана і керівника Танзимату — течія Нових османів. На початку 1870-х Османську імперію охопила криза, наслідком якої став держ. переворот 30.05.1876. А.-А. був усунутий від влади, а султаном став його племінник Мурад V. А.-А. наклав на себе руки 04.06.1876.

Лит.: Bozdağ I. Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri. İstanbul, 2000; Cleveland W. A History of the Modern Middle East. Boulder, Colorado, 2013.

Абду́л-Гамі́д I (тур. I. Abdülhamit; 20.03.1725, м. Константинополь, тепер Стамбул, Туреччина — 07.04.1789, там само) — султан Османської імперії в 1774–1789. Син султана *Ахмеда III*. Успадкував трон від свого брата султана Мустафи III. За правління А.-Г. I Османська імперія

Абду́л Азі́з

Абду́л Гамі́д I

Абду́л-Гамі́д II

продовжувала військ. боротьбу з Австрійським цісарством та Російською імперією за право володіння тер. на Балканах та Пн. Причорномор'ї. У зв'язку з цим намагався реформувати осман. армію: запросив до країни інозем. військ. спеціалістів, розпочав ліквідацію сипахійської системи й реорганізацію яничарського корпусу. Після поразки 20.06.1774 від рос. армії під м. Козлуджі (тепер — Суворово, Болгарія) доручив великому візирю Мехмеду Мухсину-заде підписати з Росією *Кючук-Кайнарджийський мирний договір* (21.07.1774), що припиняв рос.-тур. війну 1768–1774 і зафіксував відокремлення від Туреччини *Кримського ханства* (остаточно воно перейшло до Росії 1783). 21.03.1779 в султан. палаці Айнали-Кавак (м. Константинополь) А.-Г. I підписав додаткову угоду (т. з. роз'яснювальну Айнали-Кавакську конвенцію) як частину тур.-рос. договору 1774. Згідно з нею до Османської імперії поверталися землі між р. Дністром і Бугом, що належали татарам. У ст. 5 п. 3 цієї угоди султан обіцяв перевести козаків, які втекли до Туреччини після розгрому *Запорозької Січі* 1775 (бл. 12 тис. чол.), подалі від берегів Чорного моря, на правий берег р. Дунаю, де вони невдовзі заснували *Задунайську Січ*. У квітні 1775 підписав договір з імператором *Фрідріхом II Великим*, за яким захоплена раніше австр. військами Буковина, разом з м. Сучава (тепер — Румунія) і м. Чернівці, відходила до Австрії. У серпні 1787 А.-Г. I під впливом англ. дипломатії розпочав черг. війну з Рос. імперією. Протягом 1787–1789 у битвах з військами Г. *Потьомкіна* та О. *Суворова* (в їхньому складі актив. участь брали підрозділи укр. козацтва) під м. Фокшані, м. Римніком (нині Румунія), м. Кінбурном, м. Очаковом та м. Хаджибеем (тепер м. Одеса) тур. війська отримали поразку. Після А.-Г. I влада перейшла до Селіма III.

Лит.: Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). Москва, 1955; Мейер М. С. Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса. Москва, 1991; Лорд Кипросс. Расцвет и упадок Османской империи. Москва, 1999; Чухліб Т. Кючук-Кайнарджийський мир 1774 р.: український рахунок // Воєнна історія. 2006. № 1; История Османского государства, общества и цивилизации. Москва, 2006; Faruqi Suraiya N. The Cambridge History of Turkey. Cambridge, 2006. Vol. 3: The Later Ottoman Empire, 1603–1839; Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII–XIX ст.). Одеса, 2009.

Т. В. Чухліб

Абду́л-Гамі́д II (тур. II. Abdülhamid; 21 або 22.09.1842, м. Константинополь, тепер Стамбул, Туреччина — 10.02.1918, м. Константинополь, тепер Стамбул, Туреччина) — султан Османської імперії у 1876–1909, син *Абдул-Меджида I*. Прийшов до влади шляхом держ. перевороту, внаслідок якого з престолу було скинуто його брата Мурада V. Під час правління А.-Г. II досягла піку політика Танзимату. Намагався протидіяти зростанню впливу європ. д-в на політику й сусп-во Османської імперії, звернувшись до ідей *панісламізму*. У 1876 запровадив першу конституцію Османської імперії, відповідно до неї 1877 було скликано парламент. 1878 цей орган було розпущено, а дію конституції скасовано. Після скасування конституції встановив абсолют. монархію та деспот. режим зулума, запровадив жорстку цензуру і систему стеження за політ. опо-

нентами. Метою цих заходів було намагання запобігти спробам держ. перевороту. Намагався нещадно придушити повстання в Болгарії та на сусід. балкан. землях, однак був змушений відвести війська через збройне втручання в події західноєвроп. країн і Рос. імперії. У 1890-х при потуранні уряду А.-Г. II відбулася хвиля погромів християн. населення Османської імперії, внаслідок якої особливо постраждало грец. і вірм. населення. У 1900–1908 реалізував проект будівництва Хіджазської залізниці (лінія Дамаск — Медіна), яка значно полегшила здійснення мусульманами *хаджу*. У 1908 внаслідок революції молодотурків відновив дію конституції 1876. У 1909 здійснив спробу її скасувати, придушивши спротив молодотурків. Після поразки цих дій усунений від влади рішенням парламенту. Новим султаном став його брат Мехмед V. У 1909–1912 А.-Г. II мешкав у м. Селанік (тепер м. Салоніки); після передачі його Греції повернувся до м. Константинополя. Останні роки життя провів під домашнім арештом у палаці Бейлербеї.

Лит.: Davison R. H. Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876. Princeton, 1963; Karpak K. The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State. Oxford, 2001; Somel S. Historical Dictionary of the Ottoman Empire. Oxford, 2003.

Абду́л-Джабба́р ібн Ахма́д (араб. عبد الجبار بن أحمد; 935, м. Асадабад, тепер пров. Хамадан, Іран — 1025, м. Рей, тепер пров. Тегеран, Іран) — ісламський теолог, представник мутазилітського *каламу*, шафіїт. Автор численних творів із каламу, фіхху та природн. наук. Праці А.-Дж. ібн А., разом із творами його учнів Абу Рашида ан-Нішапурі та Ібн Маттувайха, знайдено у сер. 20 ст. Його праця у книзі «Захист Корану від наклепу» (видано 1911) посідає важливе місце в історії мутазилітського богослов. напрямку. Як і інші його прихильники, автор твору підкреслює єдність *Аллаха* і верховенство людського розуму в розумінні його волі. Ці погляди викликали жваву *полеміку*, в якій мутазилітам протистояли раціоналістично налаштовані *ашаріти* й послідовники іслам. *містицизму* (суфії). А.-Дж. ібн А. розглядає питання віри та моралі суголосно з *притисами Корану*, які він називає раціональними за своєю суттю. Питання і відповіді в цій книзі впорядковано відповідно до *сур* Корану. Відповідаючи на питання, філософ стверджує, що хай якими суворими є приписи Корану, *Аллах* створив для людини тільки найкраще, тож правдивіший вільний вибирати правильний шлях. Крім цього, розглядаються теми шлюбу, азарт. ігор, вживання спирт. напоїв, смерті й *джихаду* (свещенної війни). А.-Дж. ібн А. належить також філос. праця «Звід принципів».

Лит.: Шаймухамбетова Г. Б. Арабоязычная философия средневековья и классическая традиция. Москва, 1979; Кирабаев Н. Социальная философия мусульманского Востока (эпоха средневековья). Москва, 1987; Ибрагим Т. К., Сагдиев А. В. Абдал-Джаббар // Ислам: энцикл. словарь. Москва, 1991; Боголюбов А. С. Шафиитский мазхаб // Ислам: энцикл. словарь. Москва, 1991.

О. І. Предко

Абдулжалілов, Фазі́ль Апа́сович (ногай. Абдулжалилов, Фазиль Апас улы; 01.03.1913, с. Кангли, тепер Мінераловод. р-ну Ставропол. краю, РФ — 1974, м. Черкеськ, тепер Карачаєво-

Черкеська Республіка, РФ) — поет, прозаїк, драматург, один із засновників ногай. л-ри. 1932 закінчив Черкес. пед. технікум (м. Баталпашинськ, тепер м. Черкеськ); 1961 — Вищі літ. курси при *Літературному інституті ім. О. М. Горького* в Москві. З початку 1930-х займався переважно журналіст. і літ. роботою. Перші твори — оповідання й вірші для дітей у періодиці. 1938 вступив до Спілки письменників СРСР. Писав відповідно до канонів соц. реалізму, переважно на іст. та соц. тематику. Найвідоміші твори — повість «Родина сильних» («Куьшилердинъ аели», 1950), роман «Бурхливий потік» («Каты агын», 1956), зб. поезій «Шумить Кубань» («Шувылдайды Кубансув», 1955). Активно перекладав твори рос. письменників ногай. мовою.

Та.: Куьшилердинъ аели. Черкесск, 1955; Куба шанъ. Черкесск, 1970; Мен йырымды йырайман. Махачкала, 2013.

Лит.: Курмангулова Ш. А. Адабият толкынларында. Махачкала, 2002; Курмангулова Ш. Ф. А. Абдулжалилов: жизнь и судьба. Нальчик, 2014.

Абдулла́ аль-Ансáрі (араб. الأنصاري الله عبد; повне ім'я — Абу Ісмаїл Абдаллах ібн Мухаммад аль-Ансáрі аль-Хараві; 04.05.1006, м. Герат, тепер Афганістан — 08.03.1089, м. Герат, Афганістан) — поет, богослов, суфійський мислитель, автор поет. творів перс. і араб. мовами. Батько А. а.-А. займався торгівлею, однак захоплювався суфійським містицизмом. З дит. віку А. а.-А. вивчав *хадиси*, *тафсир* та іслам. теологію під керівництвом відомих герат. богословів, перебував під сильним впливом суфія Абу аль-Гасана аль-Харакані. Хоча в Гераті більшість богословів і, зокрема, вчителі А. а.-А. належали до шафіїт. *мазхабу*, він став прихильником ханбаліт. напрямку в шаріаті. А. а.-А. писав про *суфізм* та іслам. богослов'я, зокрема полемічний трактат «Осуд [вчення] каламу і його послідовників» («Замм аль-калам ва ахліхі»), у якому виступав проти поширених на той час раціоналіст. напрямків у іслам. теології (твори їхніх представників мають спільну назву «калам», тобто «промова», «слово»). Ідеї своїх супротивників визначав як еретичні («біда», букв. — «нововведення»), вважав, що суфійське вчення дає змогу краще зрозуміти *Коран* і *Сунну*. А. а.-А. писав вірш. твори на реліг. тему. Найвідоміший літ. текст — «Книга молитов» («Мунаджжат-наме»), яку вважають одним із найвизначніших творів середньовічної перс. літ. Серед послідовників і учнів А. а.-А. відомі мусульман. теологи, зокрема *Юсуф аль-Хамадані*. Після смерті А. а.-А. став відомий як Гератський пір (тобто «старець», суфійський авторитет) та Шейх аль-іслам. Його могила перетворилася на популярне місце паломництва. У 15 ст. на її місці споруджено мавзолей із мечеттю, який дотепер є одним із центрів суфізму (суттєво пошкоджений під час *Афганської війни 1979–1989*, частково відновлений у 2000-х).

Та.: The Persian Mystics. The Invocations of shaykh 'Abdullah Ansari of Herat. London, 1939; Abdallah Ansari. Gebete. Amsterdam. 1991; Chemin de Dieu: Les cent terrains — Les étapes des itinérants vers Dieu — Les déficiences des demeures: Trois traités spirituels. Paris, 1997.

Лит.: Beaurecueil S. de. Khwādjā 'Abdullāh Anṣārī (396–481 H./1006–1089): mystique hanbalite. Beyrouth, 1965; Halverson J. Theology and Creed in Sunni Islam. The Muslim Brotherhood, Ash'arism, and Political Sunnism. London, 2010.

Абдулла Ібн аль-Му'тазз (араб. عبد الله بن المعتز 'Abd Allāh bin al-Mu'tazz; 861, м. Самарра, тепер Ірак — 908, м. Багдад, тепер Ірак) — поет і філолог. Син аббасид, халіфа аль-Му'тазза й правнук халіфа *Гаруна Ар-Рашида*. Унаслідок династійної боротьби на один день і ніч став багдад. халіфом. Наступного дня племінник скинув його з престолу та невдовзі стратив. А. І. а.-М. — автор розвідки про араб. поет. форми «Кітаб аль-Баді» — одного з перших теорет. досліджень у галузі теорії араб. л-ри і критики. У своїй творчості послідовно розробляв традиції давньоараб. поезії, водночас приділяв увагу новим на той момент поет. тенденціям. Власні твори А. І. а.-М. представлено переважно любовною лірикою, описами природи, застільними піснями. У араб. літ. традиції його стиль вважають зразком досконалості й елегантності, манеру віршування — бездоганною. В укр. сходознавстві творчість А. І. а.-М. досліджував А. Кримський.

Тек.: Kitāb al-Badi / Ed. by Ignatius Kratchkovsky. London, 1935; Англ. перекл.: — Classical Arabic Poetry: 162 Poems from Imrulkais to Ma'arri / Trans. by Charles Greville Tuety. London, 1985.

Лит.: Крымский А. Е. История арабов и арабской литературы, светской и духовной (Корана, фикха, сунны и пр.) Москва, 1912. Ч. 2; Крачковский И. Ю. Книга о вине Ибн ал-Му'тазза // Известия Академии наук СССР. VI серия, 1927. Т. 21. Вып. 7; Фильштинский И. М. История арабской литературы V–X вв. Москва, 1978; Lacher P. Arabic Linguistic Tradition II: Pragmatics // The Oxford Handbook of Arabic Linguistics / Ed. by Jonathan Owens. Oxford, 2013.

О.О. Хамрай

Абдуллаєв, Гасан Мамедбагір оглі (азерб. Abdullayev, Həsən Məmmədbağır oğlu; 20.08.1918, с. Яйджи, тепер Джульфин. р-ну Нахичеван. автоном. республіки, Азербайджан — 01.09.1993, м. Баку, Азербайджан) — фізик; з 1967 — дійсний член, у 1970–1983 — президент АН Азербайджану, чл.-кор. АН СРСР (з 1970). У 1941 закінчив Азерб. педагогічний ін-т (тепер Азерб. держ. педагогічний ун-т). З 1950 працював в Ін-ті фізики АН АЗРСР, із 1954 обіймав посаду директора. Був професором Азерб. ун-ту. Сфера досліджень — фізика напівпровідників та біофізика. А. дав пояснення аномальним явищам у селені та розробив підходи до керування його властивостями. Провів комплекс робіт, що мали на меті отримання напівпровідникових монокристалів складної будови для лазерів та елементів пам'яті. Виконав дослідження фіз. властивостей нових складних напівпровідників, які завершилися створенням керованих діодів з електричною пам'яттю. Розробив нові напівпров. матеріали для термоперетворювачів.

Пр.: Электрон жарымкечиричылэр вэ орларын тэдтики. Баку, 1952; Полупроводниковые выпрямители. Баку, 1958; Физические процессы, происходящие в селене и селеновых приборах. Баку, 1959; Сложные полупроводники. Баку, 1966; Радиационная физика неметаллических кристаллов. Киев, 1971; Физика селена. Баку, 1975; Атомная диффузия в полупроводниковых структурах. Москва, 1980; Atomic Diffusion in Semiconductor Structures. Chur, London, Paris, New York, Melbourne, 1987.

Лит.: Храмов Ю. А. История физики. Киев, 2006; Quliyev R. Ə. Akademik Həsən Abdullayev. Bakı, 2008.

Ю. А. Храмов

Абдуллаєв, Ільяс Керім оглі (азерб. Abdullayev, İlyas Kərim oğlu; 23.03.1913, м. Акстафа, тепер

Азербайджан — 30.04.1985, м. Баку, Азербайджан) — генетик, селекціонер рослин, академік АН АЗРСР (з 1955), держ. і наук. діяч. Освіту здобув у Азерб. с.-г. ін-ті (1934). Працював зав. сектором, а потім директором на Азерб. наук.-досл. станції шовківництва (1934–1942). Зав. відділом в Ін-ті генетики і селекції АН АЗРСР (1956–1985), міністр с. г. АЗРСР (1953–1954), голова Президії Верховної Ради АЗРСР (1958–1959), голова Т-ва генетиків і селекціонерів Азербайджану (1966–1985). Автор понад 350 наукових праць і 4 винаходів у галузі генетики і селекції. Відкрив закон поліплоїдних рядів спадкової мінливості та розробив методику визначення автополіплоїдії та алополіплоїдії. Вивів високоврожайні сорти шовковиці «Заріф-тут», «Сихгез-тут», «Азері-тут» та ін., якими засаджено більшість шовковичних плантацій в Азербайджані, 8 сортів винограду («Шараба», «Фараші», «Атірлі», «Фікрет» й ін.), нові сорти суниці та інших багаторічних культур. Нагороджений орденом Трудового Червоного прапора (1943) та ін. відзнаками.

Пр.: Селекция и сортоиспытание шелковицы в Азербайджанской ССР // Селекция и сортоиспытание шелковицы. Москва, 1940; Эффективность удобрения кормовой шелковицы в Азербайджанской ССР // Шелк. № 7; Селекция шелковицы в Азербайджане // Науч. сессия, 1955, 23–27 апр. Баку, 1957; Абдуллаев И. К., Шириева Л. А. Анатомические особенности полиплоидной шелковицы. Баку, 1984.

Лит.: Ильяс Абдуллаев Карим // Энциклопедия виноградарства. В 3 т. Кишинев, 1986; Ступак В. Б. Ильяс Карим Абдуллаев. Библиография. Санкт-Петербург, 2008.

Абдуллаєв, Мікаїл Гусейн оглі (азерб. Abdullayev, Mikayıl Hüseyn oğlu; 19.12.1921, м. Баку,

Абдуллаєв Мікаїл Гусейн оглі

Абдуллаєв Мікаїл Гусейн оглі.
Тренування Бадалбейлі Фархада, 1977

Абдуллаєв
Гасан Мамедбагір оглі

Абдуллаєв Ільяс Керім оглі

тепер Азербайджан — 21.08.2002, м. Баку, Азербайджан) — живописець, графік, нар. художник СРСР (з 1963), засл. діяч мист-в АзРСР (1959), член Академії мист-в СРСР (з 1988). У 1949 закінчив Моск. худ. ін-т ім. В. І. Сурикова, де навчався у С. Герасимова. З 1965 викладав в Азерб. ін-ті мист-в ім. М. Алієва (тепер Азерб. держ. ун-т культури і мист-в). Працював у жанрі пейзажу, портрета, натюрморту та ін. У творчості поєднував традиції класичного живопису і нац. особливості азерб. мист-ва. Відмітні риси творчого стилю А. — яскрава, насичена гама кольорів, декоративність, притаманна народному мистецтву. Доля людей різних поколінь, сільська праця, краса рідного краю були основними темами його картин. Ще студентом на Всесоюз. виставці у Москві (1947) представив картину «Вечір», де зобразив повернення до мирного життя у повоєнні роки. Автор ліричних картин: «Вогні Мінгечаура» (1948), «Будівники щастя» (1951), триптиха «На полях Азербайджану» (1963–1965), картини «Великий поет Вагіф» (1968), диптиха «Дівчата-рисоводи» (1970). У картині «Радість» (1956) зобразив образ матері з дитиною в оточенні південної природи. Серед творів А. також портрети М. Ахундова, І. Ганді, М. Горького, Р. Гуттузо, А. Моравія та ін. У 1957–1960 А. створив цикл картин «Індійська серія», який був осн. частиною його персональних виставок у Берліні (1966) та Лейпцигу (1967); за ці твори удостоєний Міжнарод. премії ім. Дж. Неру (1970). Ілюстрував епос «Кітабі Деде-Коркут» (1956) і поему «Лейлі та Меджнун» Фізулі (1973). Оформив станцію метро «Нізамі» в Баку (1973–1976). Картини А. експонувалися на персональних виставках у Делі, Мадриді, Мілані, Кіото та ін. містах, зберігаються у Третяковській галереї (Москва, РФ), Дрезденській галереї (ФРН), ін. музеях. Нагороджений рад. орденом Леніна (1959), азерб. орденом Незалежності (1997), ін. відзнаками. Держ. премія АзРСР (1974).

Тв.: Глазами бакинца. Баку, 1962; Женщины Индии: [альбом репродукцій]. Москва, 1976.

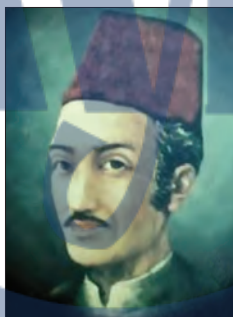
Лит.: Микаил Гусейн оглы Абдуллаев: [стаття о творчестве художника и репродукции произведений]. Москва, 1956; Микаил Абдуллаев, народный художник СССР, член-корреспондент Академии художеств СССР: Каталог. Москва, 1973.

С. В. Глухова

Абдуллаєв, Хабіб Мухаммедович (узб. Abdullayev, Habib Muhammedovich; 31.07.1912, кишлак Араван Ферганської обл., тепер Узбекистан — 20.06.1962, м. Ташкент, Узбекистан) — геолог, академік АН УзРСР, чл.-кор. АН СРСР (з 1958). У 1935 закінчив Середньоазіат. індустр. ін-т (тепер Ташкент, держ. тех. ун-т). У 1937–1939 навчався в аспірантурі Моск. геологорозвід. ін-ту; 1939 у цьому ж закладі захистив канд. дис. на тему «Геологія та генезис лангарського вольфрамового родовища». Після опублікування карт родовища, розроблених А., почалася його експлуатація. Працював у Середньоазіат. індустр. ін-ті: з 1940 — доцент каф. корисних копалин гірничого ф-ту, а 1940–1941 — директор ін-ту. З 1941 — завідувач пром. відділу ЦК КП УзРСР. У 1942–1947 — заст. Голови Ради Міністрів УзРСР, водночас голова Держплану УзРСР. У роки Другої світової війни курував важку й оборонну пром-сть та розміщення евакуйованих підприємств, також опікувався

Абдуллаєв Хабіб
Мухаммедович

Абдуллах бін Абдул Кадір
Мунші

буд-вом Бекабадського металург. комбінату. У 1946 захистив доктор. дис. «Шеелітоносні скарни Середньої Азії», яка започаткувала новий напрям у науці — металогенію. Засновник металогенічної наукової школи в Узбекистані. У 1947–1955 — віце-президент, у 1952–1955 — голова відділення тех. і геоло-хім. наук, у 1956–1961 — президент АН УзРСР. Опублікував понад 130 наук. праць, зокрема 7 великих монографій. Осн. праці А. присвячені петрології рудних родовищ. Висунув теорію закономірностей формування й розподілу в земній корі головних корисних копалин. Серед праць: «Геологія шеелітоносних скарнів Середньої Азії» (1947), «Нарис з металогенії Середньої Азії» (1949), «Генетичний зв'язок зруденіння з гранітоїдними інтрузіями» (1954), «Дайки і зруденіння» (1957), «Магматизм і зруденіння в Середній Азії» (1960) та ін. Удостоєний Ленінської премії за монографію «Генетичний зв'язок зруденіння з гранітоїдними інтрузіями» (1959) та Держ. премії УзРСР за монографію «Металогенія — геологічна основа пошуків родовищ корисних копалин» (1970, посмертно). У 1960 був обраний членом Геолог. т-ва Франції та дійсним членом Мінералог. т-ва Великої Британії. Ім'я А. присвоєно Ін-ту геології і геофізики АН УзРСР, в якому відкрито його мемор. музей, геол. ф-ту Ташкент, держ. ун-ту. У 1992 засновано Золоту медаль ім. Х. М. Абдуллаєва, якою нагороджують геологів за важливі відкриття. Нагороджений узб. орденом «За великі заслуги» («Буюк хізматлари учун»; 2002, посмертно).

Пр.: Собр. соч. В 7 т. Ташкент, 1964–1969.

Лит.: Qahhorov A., G'afforova M. Akademik Habib Abdullayev. Toshkent, 1981; Каюмов А. Академики Узбекистана. Ташкент, 2014.

Н. В. Вергелська

Абдуллах бін Абдул Кадір Мунші (малайс. Abdullah bin Abdul Kadir Munshi; 1796, Малакка, Малайзія — 1854, м. Джидда, Мекка, Саудівська Аравія) — письменник, основоположник сучасної малайської л-ри, мислитель, просвітител, перекладач. Володів мовами: гінді, таміл., іспан., кит., араб. та англ. Послідовно критикував відсталість малайз. держ. ладу, долучився до розбудови системи освіти (брав участь у заснуванні Англо-китайського коледжу, писав твори для вивчення дітьми малайс. мови). Вперше у малайськ. л-рі звернувся до реалізму та іст. фактів на противагу фольклор. міфологічності. Писав чотирирядкові вірші, що мають назву «пантун». Головний твір — «Повість Абдулли» («Історія Абдулли», «Hikayat Abdullah», 1843, опубл. 1849, має кілька перевидань) — з 1903 обов'язково вивчають в ун-тах Сінгапуру, Пенанга та на Малайському п-ові. Твір поєднує автобіограф. наратив з аналізом сусп. проблем і пропонує шляхи їх вирішення; до сьогодні є актуальним джерелом з історії Малайзії. У кн. нарисів «Історія круїзу Абдулли в Келантан» («Kisah Pelayaran Abdullah ke Kelantan»; 1838) висвітлено різницю між малайз. сист. правління та брит. на користь останньої. Твір написано зрозумілою та «чистою» мовою в поєднанні з «палацовою», тому його використовували як посібник для вивчення малайської. Кн. «Історія морської подорожі до Мекки» («Kisah Pelayaran Abdullah ke Mekah», 1858—1859) притаманні більш цілісний літ. ви-

клад та незалежність позиції автора, до стилістики введено модерні елементи; з 1859 до 1915 твір витримав 19 перевидань.

Лит.: Zahari A Rashid. Kenangan-kenangan Abdullah Munsyi. Bahdad, 2008.

О. А. Буровська

Абдул-Меджид I (тур. Birinci Abdülmecit; 23.04.1823, м. Константинополь, тепер Стамбул, Туреччина — 25.06.1861, м. Константинополь, Туреччина) — султан Османської імперії у 1839–1861, один із найзначніших правителів в історії цієї д-ви, з ім'ям якого пов'язаний поч. періоду Танзимату. Владу успадкував від батька Махмуда II. За правління А.-М. I взято за мету подолати відставання Осман. імперії від зх. д-в шляхом всебічної модернізації. За його правління були прийняті цивіль. та кримінал. кодекси (1840); офіц. затверджено осман. нац. прапор і гімн (1844); створено перший Меджліс (1841); повністю відмінено рабство та заборонено работорівню (1847). Едикт від 1856 проголошував рівність у правах всіх громадян імперії незалежно від реліг. приналежності, але на практиці не виконувався. У ході реформ армії введено заг. військ. обов'язок, що поширювався також на немусульман. населення; термін служби скорочено з 15 до 6–7 років. До найважливіших екон. реформ А.-М. I належать: реорганізація м-ва фінансів; започаткування першої фонд. біржі та акціонер. товариств; випуск перших банкнот і заснування прототипу центр. банку; поява механ. фабрик, заводів, індустріал. парків; будівництво з-ць, телеграф. ліній. Податкова політика характеризувалася запровадженням сталого прибуткового податку та тривалою боротьбою з системою відкупів. Проведено реформи в галузі освіти: створено відповідне мін-во (1857), першу мережу світських шкіл та ун-тів, легалізовано приват. друк. У 1851 засновано Академію наук. Закон 1858 значно розширив права селян на землю, але залишив вище право власності за д-вою. Модернізац. політика А.-М. I, незважаючи на значні здобутки, мала суперечливі результати. Реальна влада султана була суттєво обмеженою. Значна частина старої знаті була не зацікавлена в реформах і далека від розуміння їх стратег. значення. Феодальні пережитки гальмували прогрес. тенденції. Реформи проводилися непослідовно та супроводжувалися знач. зловживаннями чиновників. Але найбільш негативним наслідком для Османської імперії стала зростаюча екон. та політ. залежність від Англії та Франції (концесії, зовнішні борги тощо). Тож найважливішою подією зовнішньополіт. діяльності А.-М. I стала Кримська війна (1853–1856), що обернулася для османів важким екон. випробуванням та черговими мільйон. позиками. У 1858 сукуп. доходів вже не вистачало для обслуговування числен. зовніш. боргів, що призвело до оголошення банкрутства держ. скарбниці. Значні кошти були витрачені султаном на будівництво нового палацу Долмабахче. Помер у Константинополі від туберкульозу. Після смерті А.-М. I султаном став його брат Абдул-Азіз.

Лит.: Quataert D. The Ottoman Empire, 1700–1922. Cambridge, 2005; Lafi N. The Ottoman Municipal Reforms between Old Regime and Modernity. Istanbul, 2007; Marcinkowski M. Die Entwicklung des Osmanischen Reiches zwischen 1839 und 1908: Berlin, 2007; Gelvin J. The Modern

Middle East: Oxford, 2008; Bunton M. History of the Modern Middle East. Westview, 2009.

Абдулов, Олександр Гаврилович (рос. Абдулов, Александр Гаврилович; 29.05.1953, м. Тобольськ Тюменської обл., тепер РФ — 03.01.2008, м. Москва, РФ) — актор театру і кіно, кінорежисер, нар. арт. Росії (з 1991). Народився в мист. родині, батько був режисером місцевого театру. 1975 закінчив Держ. ін-т театр. мист-ва (ДІТМ; тепер Рос. ін-т театр. мист-ва — ДІТМ, м. Москва). Студентом 4-го курсу зіграв роль лейтенанта Плужникова у виставі за повістю «У списках не зазначений» Б. Васильєва на сцені Моск. театру ім. Ленінського комсомолу (тепер театр «Ленком»). Відтоді вся його театральна кар'єра пов'язана з «Ленкомом». Велику роль у творчому становленні актора зіграв гол. режисер театру М. Захаров. Ролі у театрі: Хоакін («Зірка і смерть Хоакіна Мур'єти» О. Рибникова, за драм. кантавою П. Неруди, 1976), Фернандо Лопес, Людина театру, Палаючий еретик («„Юнона“ і „Авось“» О. Рибникова та А. Вознесенського, 1981), Сиплий («Оптимістична трагедія» В. Вишневського, 1983), Менахем-Мендл («Поминальна молитва» Г. Горіна, 1989), Олексій Іванович («Варвар і еретик» за Ф. Достоевським, 1997) та ін. Став широко відомим після виконання ролі Ведмеда у телефільмі «Звичайне диво» (1978, реж. М. Захаров). Знявся у понад 120 фільмах; знакові серед них — стрічки режисерів М. Захарова («Той самий Мюнхгаузен», 1979, «Дім, який збудував Свіфт», 1982, «Формула кохання», 1984, «Убити дракона», 1988) та В. Сергєєва («Геній», 1991, «Шизофренія», 1997).

Про широкий творчий діапазон актора свідчать фільми за його участю: «Карнавал» (1981), «Майстер і Маргарита» (2005) та ін. Знімався на укр. кіностудіях: Одеській кіностудії («У пошуках капітана Гранта», 1985, «Десять негрів», 1987, обидва — реж. С. Говорухін), Нац. кіностудії імені О. Довженка («Бережи мене, мій талісман», 1986, реж. Р. Балаєн). Простежується трансформація героя А. на сцені та екрані: від емоційного й темпераментного героя-лицаря (1970-ті), самозагубленого шукача пригод (1980-ті) — до жорсткого, холодного прагматика 1990-х.

А. — автор проекту «Антреприза Олександра Абдулова» (1993), в рамках якого поставив виставу для дітей «Бременські музиканти». Як режисер ігрового кіно дебютував 2000 мюзиклом «Бременські музиканти & Со». Відомий як організатор фестивалю «Задвірки» (1993), більша частина прибутків від якого йшла на благодійність. У 2-й пол. 1990-х А. — генеральний директор Моск. міжнар. фестивалю. Автор книжки «Хочу залишитися легендою» (2008). Лауреат Нац. кінематограф. премії «Ніка» (2007), премії «Кришталева Турандот» (1997), «Золотий ове» (1998) та ін. відзнак. Нагороджений орденами Пошани (1997), «За заслуги перед Вітчизною» IV ступеня (2007).

Тв.: Хочу остаться легендой. Москва, 2008.

Лит.: Баженова Л. Александр Абдулов // Ленком. Москва, 2000; Александр Абдулов глазами друзей / Сост. Б. Пожоровский. Москва, 2008.

Т. Д. Мороз

Абдурахманов, Ісá (псевдонім — Ісá Абдураман; 05.05.1937. м. Кезльов, тепер м. Євпаторія,

Абдулов Олександр Гаврилович

Крим, Україна) — письменник і журналіст, засл. журналіст Узбекистану (з 1992). Пише кримськотатар. та узб. мовами. 1944 висланий з родиною до Узбекистану. Закінчив ф-т узб. і тадж. філології Самарканд. держ. ун-ту (1967). Почав публікуватися 1961 у газ. «Ленін байраги». Працював у самарканд. обл. газ. «Заравшан» (1967–1997). Член Спілки письменників СРСР з 1979, автор понад 20 зб. поезії й малої прози. Репатріювався до АР Крим 1997. У Криму опублікував поетичну збірку «Здрастуй, новий день!» («Янъкунъ, селям!»; 2000). Перекладав твори Т. Шевченка кримськотатар. мовою. Член Нац. спілки письменників України (1997), член ревізійної комісії Спілки кримськотатар. письменників (2010). Нагороджений орденом «Знак Пошани», Почесною відзнакою Нац. спілки письменників України, Почесною грамотою Президії Верховної Ради УЗРСР.

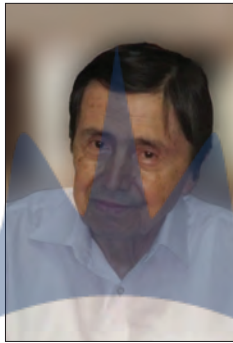
Тв.: Чыракъ. Ташкент, 1972; Танъшавлеси. Ташкент, 1976; Мушкюльеллар. Ташкент, 1978; Янъкунъ, селям!; Шиирлер, балладалар, поема. Акъмесджит, 2000; Бахткъ ушуну ушкютме!: Повесть, икяелер, юмористик икяелер. Симферополь, 2002.

Лит.: Аблякимов И. «Янъкунъ, селям!»: [Презентація нової книги] // Кырым. 2000. 13 мая; Аметова Н. Языджы эсеринен эбедидир: [Письменник відомий своїми творами] // Кырым. 2000. 13 мая; Усеїнова Г. Презентація нової книги: [Іса Абдураман. Янъкунъ, селям!] // Голос Криму. 2000. 5 трав.

А. М. Зубар

Абдурахман (перс. عبدالرحمان; бл. 1830–1844, м. Кабул, Афганістан — 01.10.1901, Афганістан) — емір Афганістану в 1880–1901, син еміра Мухаммеда-Афзала. Точна дата нар. невідома, у джерелах наведено різні дані — від 1830 до 1844. У 1868–1869, після смерті батька та невдачі в клановій боротьбі за владу в правлячій родині, був змушений залишити тер. країни. До Другої англо-афганської війни 1878–1880 перебував у вигнанні в Рос. Туркестані (м. Самарканд, тепер Узбекистан). 1880 повернувся на батьківщину. Проголошений еміром 22.07.1880. А. користувався підтримкою нас. більшої частини Афганістану. Командування брит. військ визнало А. еміром Афганістану й погодилося вивести війська з країни. В обмін на це А. згодився передати брит. адм. право представляти Афганістан на міжнар. рівні. Протягом 1880–1887 придушив низку повстань, відтак зосередив у своїх руках владу над країною. У 1893 після переговорів між представниками Російської імперії, брит. адм. та А. було встановлено остаточну лінію кордону між Афганістаном і Рос. Туркестаном. У період правління А. реалізовано вдалу політику балансування між інтересами Брит. й Рос. імперій. А. реформував систему управління, закупив обладнання та розвинув вир-во боєприпасів, створив першу лікарню в країні, стимулював розвиток легкої пром-сті. Спадкоємцем став його син Хабібulla-хан.

Лит.: Murray J. The Life of Abdur Rahman, Amir of Afghanistan. London, 1900; Kakar H. Government and Society in Afghanistan: The Reign of Amir 'Abd al-Rahman Khan. Austin, 1979; История Афганистана с древнейших времен до наших дней. Москва, 1982; Kakar H. A. Political and Diplomatic History of Afghanistan, 1863–1901. Leiden, 2006.

Абдурахманов Іса

Абдурахман

Абе Кобо

Абе, Кобо (яп. 安部公房; справжнє ім'я — Абе Кіміфуса; 07.03.1924, м. Токіо, Японія — 22.01.1993, Японія) — письменник, драматург, сценарист, почесн. доктор наук Колумб. ун-ту (США), почесн. член Амер. академії мист-ств і наук. Дитинство А. провів у Маньчжурії, де його батько працював у Мукденському ун-ті. Після закінчення серед. шк. в Японії вступив на мед. ф-т Токійського імператор. ун-ту. Отримав диплом у 1948, але за фахом не працював, бо ще студентом вирішив стати письменником. Першу поет. зб. «Анонімні вірші» (1947) видрукував сам на мімеографі. 1948 журн. «Індивідуальність» («個性») опубл. першу частину роману «Дорожній знак в кінці вулиці» (первісна назва — «Глиняні стіни»), роком пізніше весь твір видано окр. книжкою. Визнання літ. таланту А. відкрило йому шлях до літ.-мист. світу: письменника запросили до спілки «Ніч», а в 1950 він став одним із засновників творчого об'єднання «Століття». Особливу популярність мала повість «Стіна. Злочин С. Карми», натхненна «Пригодами Аліси в Країні чудес» (1951); за підтримки Я. Кавабати та К. Такіі її відзначено однією з найпрестижніших нагород сучасної Японії — премією Р. Акутаґави. Згодом А. додав до повісті ще дві частини («Борсуک із Вавилонської вежі» й «Червоний кокон») і перевидав твір із назвою «Стіна». 1950-ті роки в житті письменника позначені не лише літ. активністю: після вступу до об'єднання «Народна література», згодом — «Спілки нової японської літератури» А. став членом Компартії Японії, з якої, щоправда, був виключений 1961 за гостру критику нового курсу партії, ухваленого на 8-му з'їзді КПЯ. Результат повернення до письменницької праці — роман «Четвертий льодовиковий період» (1958) і доконечне ствердження позицій у літ. світі *бундан*. Саме в цей час створено п'єси «Чоловік, що перетворився на палицю» (1957) і «Привиди серед нас» (1958). Зенітом творчості А. вважають 60–70-ті роки: герої романів «Жінка в пісках» (1962), «Чуже обличчя» (1964), «Спалена карта» (1967), «Людина-ящик» (1973), «Таємне побачення» (1977) стали символами самотності, *есканизму* і кризи міжособистісних стосунків у технократ. сусп.-ві. Написані в детективному жанрі з домішками інтелектуального роману історії виснажених соціумом і рутинною щодення одинаків увійшли до золотого фонду світ. л-ри. 1973 відкрив і очолив театр «Студія А.», творчий колектив якого — 12 акторів. Попри широкий резонанс у театр. світі країн, де з шаленим успіхом відбувалися гастролі, авангардні постановки й театр. експерименти в самій Японії не викликали відповідної реакції. 1982 «Студія» припинила своє існування. Після семи років мовчання А. опубл. роман «Ковчег Сакура» (1984). У 1986 на 10-й Міжнар. виставі винахідників отримав срібну медаль за зручний ланцюг проти ковзання «Chainizjee» для автомобіля. Упродовж життя фанатично захоплювався фотографією і музикою. Лауреат Нобелівської премії з л-ри К. Ое назвав його одним із найкращих письменників 20 ст. поряд із Кафкою і Фолкнером та був переконаний, що саме А., якби дожив, отримав би в 1994 Нобелівську премію. Укр. мовою твори А. перекладав І. Дзюб.

Тв.: Повне зібрання творів: 安部公房. 全集. 全30巻. — 東京: 新潮社, 1997年–2009年. Укр. перекл. — Спалена карта: Роман. Київ, 1969; Людина-коробка: Роман //

«Всесвіт». 1975. № 6; Жінка в пісках. Чуже обличчя. Спалена карта: Романи. Київ, 1988; Жінка в пісках: Роман. Київ, 2004.

Лит.: Нестелев М. А. Самотність і свобода у творчості Кобо Абе // Науковий вісник МДУ ім. В. О. Сухомлинського. Філол. науки. 2013. Вип. 12; Hock Soon Ng A. Confronting The Modern: Kobo Abe's «The Box Man» and Yumiko Kurahashi's «The Witch Mask» // Criticism. 2009. Vol. 51. № 2 (Spring).

Ю. В. Осадча

Абегг, Ріхард Вільгельм Генріх (німець. Abegg, Richard Wilhelm Heinrich; 09.01.1869, м. Данциг, тепер Іданськ, Помор. воєводство, Польща — 03.04.1910, біля с. Цешин, тепер Західнопомор. воєводство, Польща) — хімік, один з основоположників теорії валентності. Навчався в ун-тах Кіля, Тюбінгена та Берліна (1886–1891), учень А. В. фон Гофманна. У 1891 захистив докторську дис. з орган. хімії. З 1894 працював у Геттінгенському ун-ті (з 1897 — професор). З 1899 — приват-доцент Хім. ін-ту в Бреслау (тепер м. Вроцлав, Польща). Спеціалізувався спочатку як хімік-органік, пізніше під керівництвом С. А. Арреніуса, В. Г. Нернста, В. Ф. Оствальда працював у царині фіз. хімії, зокрема досліджував зниження точки замерзання рідини внаслідок утворення розчину. Зробив вагомий внесок у розвиток теорії валентності — сформулював правило, згідно з яким різниця між найбільшим та найменшим ступенем окиснення хім. елементу тягнє до числа 8 (правило А.; згодом розвинуто Г. Н. Льюїсом в правило октету). Уклав чотиритомний довідник із неорган. хімії. Був відомий також як повітроплавець; загинув під час катастрофи повітряної кулі.

Пр.: Über das Chrysen und seine Derivate. Berlin, 1891; Anleitung zur Berechnung volumetrischer Analysen. Breslau, 1900; Die Theorie der elektrolytischen Dissociation. Stuttgart, 1903; у співавт. з Бодлендером. Die Elektronaffinität, ein neues Prinzip der chemischen Systematik // Zeitschrift für anorganische Chemie. 1899. Bd. 20. H. 5; Physikalisch-chemische Rechenaufgaben. Berlin; Leipzig, 1914.

Лит.: S. Arrhenius. Richard Abegg // Zeitschrift für Elektrochemie. 1910. Bd. 16. Nr. 14; W. Nernst. Richard Abegg // Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft. 1913. Bd. 46. Nr. 1.

Абекассіс, Елієтт (франц. Abécassis, Éliette; 27.01.1969, м. Страсбург, тепер рег. Іранд-Ест, Франція) — письменниця, сценаристка. Пише франц. мовою. Походить із родини науковців: батько — професор філософії, автор праць з юдаїзму, мати — викладач психології. Виховувалася в реліг. традиціях юдаїзму. З 1986 навчалася в лиці Генріха IV, згодом закінчила Вищу нормальну школу (обидва навч. заклади — у Парижі), де 1993 здобула ступінь *агреже* з філософії. У 1992 протягом року завдяки стипендії жила у м. Кембриджі (США) і займалася наукою. У 1997–2000 викладала філософію в ун-ті м. Кана (рег. Нижня Нормандія). Регулярно співпрацює у газетах («Ле Монд де Реліжіон», «Ле Фігаро літтерер»), журналі «Ель» та ін., на телебаченні. Живе у м. Парижі, займається літ. творчістю. Перший написаний А. роман «Кумран» («Qumran»; 1996) — іст. метафізичний трилер, присвячений рукописам Мертвого моря. Твір перекладений багатьма мовами і став світовим бестселером. Це перша частина трилогії, до якої увійшли також романи: «Скарб храму» («Le trésor du

Абегг Ріхард Вільгельм Генріх

Абекассіс Елієтт

temple»; 2001) і «Останнє плем'я» («La dernière tribu»; 2004). Романи «Розлучена» («La répudiée», 2000; премія віруючих письменників, 2001), «Мій батько» («Mon père»; 2002), «Підпільний» («Clandestin»; 2003), «Щаслива подія» («Un heureux événement»; 2005), «Мати і дочка, роман» («Mère et fille, un roman»; 2008), «Сімейна справа» («Une affaire conjugale»; 2010), «І ось ти можеш бути обіцяною будь-якому чоловікові» («Et te vois permise à tout homme»; 2011), «Філотерапія» («Philothérapie»; 2016) присвячені темам кохання, сімейних стосунків, народження й виховання дітей, розлучення. У романі «Алія» («Alyah»; 2015), написаному після терористичних актів у Парижі 7 і 9.01.2015, порушено проблему антисемітизму. Авторка романів: «Золото і попіл» («L'or et la cendre»; 1997), «Сефард» («Sephare»; 2009), «Палімпсест Архімеда» («Le palimpseste d'Archimède»; 2013), «Таємниця доктора Фрейда» («Un secret du docteur Freud»; 2014) та ін.; нарисів «Непомітний корсет: маніфест нової французької жінки» («Le corset invisible: manifeste pour une nouvelle femme française»; 2007; у співавт.), «Книга проводирів: від Біблії до Філіпа Рота, три тисячі років єврейської літератури» («Le livre de passeur: De la Bible à Philip Roth, trois mille ans de littérature juive»; 2007, у співавт. з батьком А. Абекассісом). У творчому доробку А. книжки для дітей: «У нього є все, а у мене — нічого» («Il a tout et moi j'ai rien»; 2009), «Я не хочу спати!» («Je ne veux pas dormir!»), «Ти більше не моя мама!» («T'es plus ma maman!»; обидві — 2011) та ін. Як режисер зняла фільми «Ніч весілля» (короткометражний, 2001), «Тель-Авів, життя» (2007). Авторка сценаріїв фільмів «Кадош» (1999), «Щаслива подія» (2011).

Та.: Qumran. Paris, 1998; Philothérapie. Paris, 2016; Р о с. п е р е к л. — Кумран. Москва, 2000; Сокровище храма. Москва, 2005; Счастлиое событие. Москва, 2008.

Лит.: Trierweiler V., Schwaab C. Eliette Abécassis : «Le divorce toujours une guerre» // Paris Match. 2011. 7 février; Lamotte C., Siger A. Eliette et Armand Abecassis // Point. 2011. 24 novembre; Depuis N. Le livre de l'exode? // Elle. 2015. 29 mais.

С. В. Глухова

Абелева група — група з перестановочною дією. Названа на честь норвезьк. математика Н. Абеля, який визначив роль цих груп у теорії розв'язуваності алгебраїчних рівнянь у радикалах. Сучасну теорію А. г. застосовують у різн. розділах математики.

Лит.: Frobenius G., Stickelberger L. Über Gruppen von vertauschbaren Elementen // J. Reine Angew. Math. 1879; Фукс Л. Бесконечные абелевы группы. Москва, 1974; Курош А. Г. Теория групп. Санкт-Петербург; Москва; Краснодар, 2005.

Абелева категорія — група, в якій існує нульовий елемент та кожний морфізм володіє ядром і коядром. Назву А. к. дано на честь норвезьк. математика Н. Абеля. А. к. введені як основна абстрактної побудови гомологічної алгебри.

Лит.: Freyd P. Abelian Categories. New York, 1964.

Абелева функція — узагальнення еліптичної функції однієї комплексної змінної на випадок багатьох комплексних змінних. Назву А. ф. дано на честь норвезьк. математика Н. Абеля. А. ф. мають велике значення в геометрії алгебраїчній

як засіб уніфікації *многовидів алгебраїчних певних класів*.

Лит.: Чеботарев Н. Г. Теория алгебраических функций. Москва; Ленинград, 1948; Зигель К. Автоморфные функции нескольких комплексных переменных. Москва, 1954; Спрингер Дж. Введение в теорию римановых поверхностей. Москва, 1960; Маркушевич А. И. Введение в классическую теорию абелевых функций. Москва, 1979.

Абелев, Гаррі Ізраїльович (рос. Абелев, Гарри Израилевич; 10.01.1928, м. Москва, тепер РФ — 23.12.2013, м. Москва, РФ) — біохімік, доктор біологічних наук, професор, акад. РАН (з 2000), засл. діяч науки РФ (з 1998). Освіту здобув у Моск. держ. ун-ті (1950). Працював зав. лабораторією, зав. відділу Ін-ту експериментальної медицини АМН СРСР (з 1950), на професорській посаді в МДУ ім. М. В. Ломоносова (1964), зав. відділу імунохімії Рос. онкологічного наук. центру ім. М. М. Блохіна РАМН (1977). Напрямок наук. діяльності А. — імунологія пухлин, імунохімія, клітинна біохімія. Відкрив синтез ембріонального білка (альфа-фетопротейну) пухлинами, розробив систему аналізу структури тканин на рівні індивідуальних антигенів, виявив і виділив перший специфічний пухлинний антиген, створив перший діагностичний тест на рак. Запропонував новий погляд на рак як зворотне перепрограмування дорослої клітини на ембріональну (раково-ембріональна теорія). Автор понад 600 публікацій, присвячених питанням імунології пухлин, імунохімії, клітинної біохімії.

У 2007 брав участь у підписанні відкритого «Листа десяти академіків», зверненого до президента РФ В. В. Путіна, в якому йшлося про проблему клерикалізації рос. сусп-ва.

1975 рішенням Ін-ту дослідження раку в Нью-Йорку визнаний одним із 15 основоположників імунології раку і нагороджений пам'ятною золотою медаллю, лауреат I премії з імунології раку. Удостоєний нагороди Міжнар. т-ва раково-ембріональної біології та медицини (1976); нагороджений медаллю Міжнародної академії пухлинних маркерів (1990). Лауреат Держ. премії СРСР (1978). Лауреат Абботовської премії Міжнар. т-ва онко-ембріональної біології та медицини (1991). Лауреат премій «Тріумф» (2001), «Покликання» (2004) та ін.

Пр.: Зильбер Л. А., Абелев Г. И. Вирусология и иммунология рака. Москва, 1962; Альфа-фетопротейн: взгляд в биологию развития и природу опухолей // Соросовский образовательный журнал. 1988. № 9; 25 лет изучения α -фетопротейна // Онтогенез. 1989. Т. 20. № 6; Альфа-фетопротейн: биология, биохимия, молекулярная генетика // Иммунология. 1994. № 3; Очерки научной жизни. Москва, 2006.

Лит.: Гудков А. В. Живая часть судьбы. Памяти Г. И. Абелева // Троицкий вариант — Наука. 2014. 14 янв. № 145.

Абелев многовід — проектний *многовид алгебраїчний*, що є *алгебраїчною групою* (тобто закон композиції задається регулярно функцією). Назву А. м. дано на честь норвезьк. математика Н. Абеля. А. м. є добре вивченими об'єктами в *геометрії алгебраїчній*. Це поняття використовується в різних розділах алгебраїчної геометрії і *чисел теорії*.

Лит.: Мамфорд Д. Абелевы многообразия. Москва, 1971; Birkenhake Ch., Lange H. Complex Abelian Varieties. Berlin, 2004.

Абелев Гаррі Ізраїльович

Абелль К'єльль

Абелль, К'єльль (дан. Abell, Kjeld; 25.08.1901, м. Рібе, рег. Пд. Данія, Данія — 05.03.1961, м. Копенгаген, Данія) — драматург і театр. художник, основоположник філос.-символічної драми, перший представник модернізму у дан. театр. мист-ві. Протягом 1927–1932 працював театр. художником у Парижі, Копенгагені та Лондоні. У 1935 дебютував як драматург п'єсою «Втрачена мелодія» («Melodien der blev væk»), в якій висміяв міщанський спосіб життя. Наступний період творчості А. пов'язаний з критикою нацизму, виступами проти тиранії та пасивного гуманізму (п'єса «Анна Софі Гедвіг» («Anna Sophie Hedvig», 1939). Після Другої світової війни твори А. набули рис містики, почасті песимізму, що демонструє найвідоміший твір А. — п'єса «Сількеборг» («Silkeborg», 1946), в якій порушені проблеми моральної відповідальності та пасивності сусп-ва перед зовн. загрозою.

Тв.: Fire skuespil. København, 1955; Dyveke. København, 1967.

Лит.: Kristensen S. M. Dansk litteratur 1918–1952. Copenhagen, 1965; Marker F. J. Kjeld Abell. Gloucester, 1976.

Абелль, Карл Фрідріх (нім. Abel, Carl Friedrich; 22.12.1723, м. Кетен, тепер земля Саксонія — Ангальт, ФРН — 20.06.1787, м. Лондон, Велика Британія) — композитор, музикант (виконавець на віолі да гамба), педагог. Першим учителем А. був батько — гамбіст і віолончеліст, який грав у Кетен. придворній капелі (є припущення, що саме для нього Й. С. Бах написав сюїти для віолончелі соло). Згодом А. навчався в школі при церкві св. Фоми у м. Лейпцигу і, можливо, також брав уроки хорового співу, композиції у Й. С. Баха. У 1748–1758 А. — соліст (на віолі да гамба) Дрезден. придворної капели під орудою Й.-А. Гассе. З 1759 А. — соліст придворної капели королеви Шарлотти в Лондоні. Разом із молодшим сином Й. С. Баха — Йоганном Крістіаном («лондон-

Абелль Карл Фрідріх.
Томас Гейнсборо.
Карл Фрідріх Абелль, 1777

ським Бахом»), який керував цією капелою,— А. організував абонементні концерти (1765–1785) і виступав на них солістом. У 1-й пол. 1780-х А. гастролював Німеччиною та Францією з концертними циклами «Професійні концерти», «Передплатні концерти». Його виконавська манера (грав на 6-струнній віолі да гамба без поділу на лади) вирізнялася інтонаційною чистотою й технічною досконалістю. В Англії А. активно займався композитор. і пед. діяльністю. Його твори належать до мангейм. ранньокласич. школи. Автор симфоній, 6 симф. увертюр, концертів для клавесину, скрипки, віолончелі, флейти, тріо-сонат, сонат для віолі да гамба, струнних квартетів, численних п'єс, ансамблів, 2 опер, музики до театр. вистав.

Лит.: Гинзбург Л. История виолончельного искусства. Москва, Ленинград, 1950. Кн. 1.

Н. М. Кушак

Абель, Нільс Генрік (Abel, Niels Henrik; 05.08.1802, Калігула Фінної, Норвегія — 06.04.1829, Калігула Фроланн, Норвегія) — норвезький математик. Довів нерозв'язність у радикалах заг. алгебр. рівнянь 5-го та вищ. степенів. У інтегр. численні знайшов функції, що не інтегруються за допомогою елементарних функцій; це привело А. до відкриття т. з. еліпт. і гіпереліпт. функцій. Вивчав інтеграли від алгебр. функцій (абелеві інтеграли). Інші важливі праці А. стосуються теорії рядів. Дослідження А. заклали основи низки математ. дисциплін (*Галуа теорії*, теорії алгебр. функцій), сприяли заг. визнанню теорії функцій комплексн. змінної.

Народився в невеликій комуні Фінної повл. м. Ставангера в родині пастора лютеранської церкви й доньки торговця-судновласника. Поч. освіту отримав за наставництва батька. У 13-річному віці пішов до кафедральної школи Християнії (тепер Осло), де навчався держ. коштом: родина пастора мала сімох дітей і потерпала від екон. кризи, що охопила в ті часи Норвегію. Через посередню якість викладання, зумовлену переведенням найкращих учителів до Ун-ту Християнії (відкритий 1811), у перші шкільні роки А. більше цікавився театром і шахами, аніж навчанням. Інтерес до математики виявив у 1818, після приїзду нового вчителя — Бернта Мікеля Хольмбоє, який заохотив юнака до вивчення робіт І. Ньютона, Л. Ейлера, Ж. Л. Лагранжа, К. Ф. Гаусса та ін., а також до самостійного розв'язання задач. У 1821 А. вступив до Ун-ту Християнії: кошти на це з ініціативи Хольмбоє зібрали університетські викладачі. Навчання закінчив за рік і вже 1823 опублікував роботу, в якій уперше сформулював та розв'язав інтегр. рівняння. У 1824 довів нерозв'язність у радикалах алгебр. рівняння 5-го та вищих степенів у заг. випадку; нині це твердження відоме як *Абеля теорема*, або теорема Абеля—Руффіні (італійський математик, у 1799 навів неповне доведення). Ці результати дали А. змогу отримати держ. грант і здійснити подорож Європою (1825–1827), зокрема, відвідати Берлін і Париж. Але мрії здобути визнання очільників відом. наук. шкіл не справилися: надіслані О. Л. Коші та К. Ф. Гауссу статті залишилися без відгуків. Протягом 1825–1827 А. допомагав і скоротив доведення нерозв'язності в радикалах рівняння 5-го порядку; сформулював основи теорії еліпт. і т. з. *абелевих функцій*, центральну теорему теорії

інтегралів від алгебр. функцій тощо. Витрати на переїзди майже вичерпали держ. стипендію, тож А. змушений був обмежувати себе навіть в їжі; через це його слабке з малоліття здоров'я погіршилося. Після повернення додому, вже, ймовірно, хворий на туберкульоз легень, А. продовжував дослідження в суперництві з ним. математиком К. Г. Я. Якобі. Тимчасова робота в Ун-ті Осло, яку зміг дістати А., полегшила його фін. становище, але сподіватися на професорську посаду в Норвегії було марно: в країні був лише один ун-т. На поч. 1829 ім'я А. було знане в наук. колах, і німецькі колеги виклопотали для нього місце в Берліні. Звістка про це надійшла 08.04.1829, однак А. не дізнався про це: 06.04.1829 він помер у будинку друзів сім'ї у Фроланні.

Дослідження А. були продовжені в роботах Е. Галуа та багатьох ін. математиків, сприяли обґрунтуванню засад математ. аналізу (передовсім доведення збіжності функціон. рядів та неперервності їхніх сум).

Лит.: Оре О., Замечательный математик Нильс Хенрик Абель / Пер. з англ. Москва, 1961; Замечательные ученые. Москва, 1980.

О. С. Волкова

Абель, Рудольф Іванович (рос. Абель, Рудольф Иванович, англ. Abel Rudolf, справжнє ім'я — Фішер Вільям Генріхович; 11.07.1903, м. Ньюкастл-апон-Тайн, Англія, Велика Британія — 15.11.1971, м. Москва, тепер РФ) — розвідник-нелегал, полковник КДБ СРСР. Походив із родини марксистів-політемігрантів, висланих у 1901 з Російської імперії. З 15-річного віку працював на судноверфі; склав вступ. іспит до Лондонського ун-ту, хоча підтвердження про навчання немає. У 1920 з родиною повернувся до СРСР. Працював перекладачем у виконкомі Комінтерну. Навчався у Вищих худ.-тех. майстернях у м. Москві. Служив у Червоній Армії і працював радистом. З травня 1927 — в ОДПУ (з 1934 — НКВС СРСР). У 1930 повернувся до Великої Британії, працював по лінії нелег. розвідки під власним ім'ям; у 1930–1935 виконував обов'язки радиста рад. резидентур у Норвегії; в 1935–1937 — у Великій Британії (працюючи тут, схилю до повернення в СРСР фізика П. Капіцу). 31.12.1938 звільнений із НКВС; працював у Всесоюзній торговельній палаті та на авіазаводі. З 1941 — знову в НКВС СРСР, організовував партизан. рух і розвідгрупи, які засилали в окуп. Німеччиною країни. У листопаді 1948 переїхав до м. Нью-Йорка (США), де керував рад. нелег. резидентурою. У 1957 через зраду радиста був заарештований; засуджений до 32 років тюрем. ув'язнення. 10.02.1962 на мосту Гітлік на кордоні між Зх. і Сх. Берліном був обмінаний на амер. льотчика-розвідника Ф. Пауерса, збитого 1.05.1960 під м. Свердловськом (тепер Єкатеринбург, РФ). Згодом працював у центр. апараті Першого гол. управління (зовн. розвідка) КДБ СРСР, брав участь у підготовці розвідників-нелегалів. Виступив із передмовою як консультант до першого в СРСР худ. фільму, присвяч. діяльності рад. розвідки в роки «холодної війни» — «Мертвий сезон» (1968). Образ А. відтворено у фільмі С. Спілберга «Міст шпигунів» (2015).

Лит.: Долгополов Н. Абель-Фишер. Москва, 2011.

Ю. І. Шаповал

Абель Нільс Генрік

Абель Рудольф Іванович

Абель Фредерік Огастес

Абель, Фредерік Огастес (англ. Abel, Frederick Augustus; 17.07.1827, м. Лондон, Велика Британія — 06.09.1902, м. Лондон, Велика Британія) — хімік-технолог і винахідник, член Лондонського королівського т-ва з розвитку знань про природу (з 1860). Баронет (з 1893, за заслуги в розвитку моці брит. армії).

Навчався в Королівському хім. коледжі в м. Лондоні, одним з його наставників був відомий хімік А. В. Гофман; по завершенні студій (1846) залишився в коледжі працювати. З 1851 працював у госпіталі Св. Варфоломія, 1852–1888 — у Королівській військ. академії, де з 1854 обіймав посаду головного хіміка з вибухових речовин. Був президентом Лондонського хім. т-ва (1875–1877), Ін-ту хімії (1881–1882), Т-ва хім. пром. Великої Британії (1883), Комітету з вибух. речовин (1888), Ін-ту заліза та сталі (1891) в Лондоні. Досліджував питання застосування хімії у військ. справі. Розробив відкритий (1868) і закритий (1879) прилади для визначення температури спалаху нафти. Удосконалив отримання тринітроцелюлози (1886), зробивши кінець продукту стабільнішим і безпечнішим у використанні. Спільно з Дж. Дьюаром винайшов для брит. армії новий тип пороху — кордит (1889), який, крім тринітроцелюлози й тринітрогліцерину, містив стабілізуючі добавки (камфору й гас). Разом із шотландським фізиком Е. Ноблем вивчав залежність швидкості кулі від розміру та форми зерен пороху в набої. Досліджував проблему зміцнення гарматної сталі.

Пр.: Gun cotton // Science lectures for the people. Manchester; London. 1875. 5th series. Vol. 3; The modern history of gunpowder // Science lectures for the people. Manchester; London. 1879. 10th series. Vol. 5.

Лит.: Smith H. M. Torchbearers of chemistry. New York, 1949.

С. В. Камішан

Абельсон, Філіп Гейре (англ. Abelson, Philip Hauge; 27.04.1913, м. Такома, шт. Вашингтон, США — 01.08.2004, м. Бетесда, шт. Меріленд, США) — фізик і геохімік, член НАН США (з 1959). У 1935 закінчив коледж штату Вашингтон (тепер Ун-т штату Вашингтон). Протягом 1939–1978 (за винятком 1941–1946) працював у Технолог. ін-ті Карнегі у Вашингтоні: в 1953–1971 — директор геофіз. лабораторії, у 1971–1978 — президент цього закладу. У 1972–1976 — Президент міжнар. союзу геолог. наук. Комплексно досліджував проблеми ядерної фізики, ядерної хімії, біофізики, орган. геохімії і мікробіології; розробляв також питання виникнення життя. Має роботи з вивчення процесів біосинтезу в мікроорганізмах, займався виділенням амінокислот зі скам'янілостей і гірських порід. Разом з Е. Мак-Мілланом є піонером вивчення трансуранових елементів: у 1940 вони відкрили перший трансурановий елемент — нептуній. А. запропонував метод термодифузії для розділення ізотопів урану; незалежно від інших виділив чистий уран-235 і довів, що він ділиться повільними нейтронами (1940). Нагороджений медаллю ім. Дж. Прістлі (1973), премією ім. Калінгі (1973) та ін.

Пр.: Cleavage of the uranium nucleus // Phys. Rev. 1939. Vol. 55. No. 4; Paleobiochemistry // Scientific American. 1965. Vol. 195. No. 1; Energy for tomorrow. Seattle, 1975; Need for enhanced nuclear safeguards // Science. 1994. Vol. 263. No. 5153.

Лит.: Храмов Ю. А. История физики. Киев, 2006.

Абельсон Філіп Гейре

Абеля інтеграл — інтеграл такого виду, де інтегрування проводиться вздовж деякого спрямованого шляху L , що з'єднує точки z_0 і z_1 в z -площині, а $R(z, w)$ — функція раціональна змінних z і w , пов'язаних поліноміальним рівнянням $F(z, w) = 0$. Це рівняння визначає деяку ріманову поверхню F , і A . і. може бути розглянутий як інтеграл від деякого шляху L на F , що накриває шлях L . Назву A . і. дано на честь Н. Абеля, який заклав основи A . і. теорії. Багатомірні узагальнення теорії A . і. вивчаються в геометрії алгебраїчній і теорії комплексних многовидів.

Лит.: Чеботарев Н. Г. Теория алгебраических функций. Москва; Ленинград, 1948.

Абеля метод підсумовування — один з методів підсумовування рядів, названий на честь норвезьк. математика Н. Абеля. A . м. п. обґрунтований *Абеля теоремою* про безперервність суми степеневих рядів, є цілком регулярним методом підсумовування.

Лит.: Никольский С. М. Курс математического анализа. Москва, 1990. Т. 1.

Абеля теорема — результат теорії степеневих рядів, названий на честь норвезьк. математика Н. Абеля: 1) теорема про алгебраїчність рівняння; 2) теореми з теорії степеневих рядів (про радіус збіжності й неперервність); 3) теорема для Діріхле рядів.

Лит.: Abel N. J. Reine und angew. Math, 1826; Маркушевич А. И. Теория аналитических функций. 2 изд. Москва, 1967. Т. 1.

Абеляр, П'єр [франц. Abélard (Abailard), Pierre, лат. Abaelardus, Petrus; 1079, с. Ле Палле, тепер рег. Пеї де ла Луар, Франція — 1142, абатство Сен-Марсель, біля м. Шалон-сюр-Сон, тепер рег. Бургундія, Франція] — теолог-схоласт, філософ, монах, поет і музикант. Один із засновників методу схоласт. діалектики, який зводився до пошуків аргументів «за» і «проти». На підтвердження своєї тези A . наводив приклади суперечностей з праць отців церкви, що розкривали глибину христ. розуміння речей, явищ, процесів у силу їх одночасного сакрально-профанного існування. У дискусії про універсальні догми вважався концептуалізму як третього шляху між номіналізмом та реалізмом: заг. поняття не є ні реальностями, ні словесними визначеннями — вони входять до значення слова і виражають зміст думки, що стосується багатоманітності окремих речей на основі подібності або збігу між ними. Критерій моральності A . вбачав у її згоді з совістю, тому дії, що відповідають цьому критерію, не вважав гріховними.

У теології намагався примирити віру і знання. Основні принципи теології як особливої дисципліни почали формуватися саме з A ., який намагався вирішити теол. питання на основі не авторитету, а розуму. A . з позиції раціоналізму спростовував догмат. сприйняття христ. істин, вважав можливим критично розглядати все написане (праці отців церкви також), крім Святого Письма, яке вважав богонатхненним. A . налаштував проти себе церк. ортодоксів формулою «розумію, щоб вірити» на противагу офіц. церк. тезі «вірю, щоб розуміти». Вчення A . було засуджене соборами катол. єпископів (1121 і 1140). A . був адептом ідеї віротерпимості, доводячи, що кожна релігія має в собі зерно істини. За-

ймався також викладацькою діяльністю, навчав молодих монахів.

А. пережив особисту трагедію, що відображено в його літ. творчості. В автобіограф. творі «Історія моїх страждань» (1132–1136) йдеться про трагічне кохання А. до Елоїзи, учениці, згодом його дружини, потім черниці. Збереглося листування А. з Елоїзою, а також присвячені їй латиномовні поезії. Історія кохання А. та Елоїзи знайшла відгук у л-рі (твори Ф. Війона, Ф. Петрарки, Ж. Ж. Руссо, Ж. Телє та ін.; в укр. л-рі — вірш Є. Плужника «В листопаді, місяці тихім...»). Твори А. укр. мовою переклав Р. Паранько. А. — автор любовних пісень (не збереглися), гімнів (ноти кількох із них зберігаються у Ватикан. бібліотеці).

Тв.: Lettres d'Abelard et Héloïse. Paris, 2007; Укр. перекл. — Історія моїх страждань. Утішне послання до друга. Листування Абеляра й Елоїзи. Ісповідь віри Елоїзи. Львів, 2004.

Лит.: Федотов Г. П. Абеляр. Петербург, 1924; Брагінець А. С. Нариси історії філософії. Львів, 1967; Gilson E. Héloïse et Abélard. Paris, 1997.

Є. А. Харьковченко

Абендрот, Гермманн Пауль Максиміліан (нім. Abendroth, Hermann Paul Maximilian; 19.01.1883, м. Франкфурт-на-Майні, тепер земля Гессен, ФРН — 29.05.1956, м. Єна, тепер земля Тюрингія, ФРН) — диригент, культ. діяч, член Нім. академії мист-в у м. Берліні (з 1952). Батько А. був книгопродавцем, тому спочатку А. обрав фах бібліотекаря й видавця. Згодом упереч бажанню батьків А. вступив до консерваторії у м. Мюнхені, де навчався 1900–1903 (клас композиції Л. Тьоме, диригування Ф. Моттля та ф-но А. Гірцель-Лангенхан). У 1903 А. працював диригентом у Мюнхен. оркестр. т-ві. 1904–1911 диригував оркестрами у міському театрі, філармон. хорі та Спілці друзів музики м. Любека. У 1911–1914 жив у м. Ессені, обіймав посаду генеральмузикдиректора (водночас керував міськими симф. оркестром, оперною трупю, хором, а також організовував концерти та муз. освіту). З 1915 — у м. Кельні: керівник Гюрценіх-концертів, директор консерваторії, згодом генеральмузикдиректор міста (з 1918), професор (з 1919). Протягом 1930–1933 — диригент симф. оркестру в м. Бонні. З 1934 — керівник пед. відділу Імператор. муз. палати в м. Лейпцигу та симф. оркестру Гевандхауза, професор Лейпциг. консерваторії. З середини 1940-х — генеральмузикдиректор м. Веймара і професор місцевої Вищої школи музики. У 1949 повернувся до Лейпцига, працював диригентом симф. оркестру радіо. З 1953 — керівник оркестру Берлін. радіо. У 1925–1935 та 1945–1954 активно гастролював країнами Зх. та Сх. Європи, пропагуючи найкращі зразки симф. музики різних народів, стилів і жанрів. Талановитий інтерпретатор музики Л. Бетховена, В.-А. Моцарта, Ф. Шуберта, Й. Брамса, А. Брукнера, П. Чайковського, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича, Р. Вагнера. Його виконавська манера приваблювала цілісністю худ. задуму, чіткістю форми та ясністю засобів виразності. Національна премія НДР (1949).

Лит.: Заломов В. Г. Абендрот // Советская музыка. 1956. № 8; Заломов В. Г. Абендрот // Музыкальная жизнь. 1962. № 23.

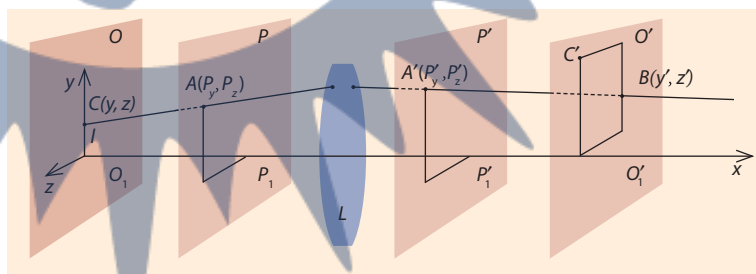
Н. М. Кушка

Абеляр П'єр. Статуя на будівлі Луврського палацу в Парижі

Абендрот Гермманн Пауль Максиміліан

Аберации оптичных систем

Аберация оптичных систем (від лат. aberratio — відхилення, віддалення) — спотворення зображення предмета, яке утворюється реальними оптичними системами. А. о. с. проявляється в тому, що оптичне зображення неточно відповідає предмету, виглядає розмитим або забарвленим. Відповідно, розрізняють два типи А. о. с.: монохроматичну, або геометричну (зображення розмите) та хроматичну (зображення забарвлене). Зазначені аберации проявляються здебільшого одночасно.

Причиною виникнення А. о. с. є порушення правил параксильної оптики — відхилення променя від того напрямку, яким він мав би йти в ідеальній оптичній системі. Якщо параксильні промені утворюють невеликі кути з головною оптичною віссю системи, а також коли заломлення показник незмінний для всіх променів, оптична система близька до ідеальної, тобто дає різке зображення; кожній точці предмета при цьому відповідає лише одна точка зображення: прямій лінії — пряма, площині — площина. Однак за скінченної ширини пучків променів (що необхідно для підвищення освітленості зображення) і скінченного віддалення точок предмета від оптичної осі правила параксильної оптики порушуються: промені, випромінювані однією точкою предмета, не перетинаються в одній точці площини зображення, тож кожна точка предмета в реальних оптичних системах зображується у вигляді кін. об'єкта розмитих плям — виникає аберация.

Монохроматична (геометрична) аберация свідчить про недосконалість оптичних систем у монохроматичному світлі. Її походження та залежність від властивостей певної системи можна зрозуміти, розглянувши проходження монохроматичних променів крізь центровану оптичну систему.

На рис.: L — центрована оптична система, OO_1 , $O'O'_1$, PP_1 , $P'P'_1$ — площини предмета, зображення, вхідної та вихідної зіниць відповідно. В ідеальній оптичній системі всі промені, що виходять з будь-якої точки $C(y, z)$ предмета, пройшовши крізь систему, збираються знову в одній точці $C'(y'_0, z'_0)$ — зображенні точки C . У реальній оптичній системі ці промені перетинають площину зображень у різних точках. При цьому координати y' , z' точки B перетину променя з площиною зображення залежать від напрямку променя, що виходить з точки C . Якщо точка C лежить у площині на відстані l від осі, то в зазначеній системі її координати $y = l$, $z = 0$, напрямком деякого променя, що виходить з точки C , задається точкою A перетину його з площиною PP_1 вхідної зіниці. Координати цієї точки позначимо P_y, P_z . Відповідна точка A' в площині вихідної зіниці $P'P'_1$ матиме координати P'_y, P'_z . В ідеаль-

ній оптичній системі точка B збігалася б із точкою C' , тож поставали би співвідношення (1): $y' = \beta y$, $z' = \beta z$, де β — збільшення системи. Відтінки $C'B$ характеризує спотворення зображення певною оптичною системою. Проекції цього відтінку на осі координат дорівнюють $\delta y' = y' - y_0$ та $\delta z' = z' - z_0$ і характеризують поперечну аберацію системи. Для певної оптичної системи і заданих площин предмета та входної знімки величини $\delta y'$ і $\delta z'$ є функціями координат падаючого променя CA : $\delta y' = f_1(l, p_y, p_z)$; $\delta z' = f_2(l, p_y, p_z)$. Вважаючи координати малими, можна розвинути ці функції в ряди за l, p_y, p_z . Лінійні члени цього розвинення відповідають параксильній оптиці, тому коефіцієнти при них мають дорівнювати нулю. Коефіцієнти при всіх парних степенях також мають дорівнювати 0 через симетричність системи щодо оптичної осі. Тим часом у розвиненні функцій f_1 і f_2 в ряди залишаються тільки непарні степені, починаючи з 3-го. Аберацію 5-го порядку та вище переважно не розглядають, тому первинні А. о. с. називають абераціями 3-го порядку. Після спрощень для $\delta y'$ і $\delta z'$ отримуємо формули

$$\left. \begin{aligned} \delta y' &= A p_y (p_y^2 + p_z^2) + B l (3 p_y^2 + p_z^2) + C l^2 p_y + E l^3, \\ \delta z' &= A p_z (p_y^2 + p_z^2) + B l 2 p_y p_z + D l^2 p_z. \end{aligned} \right\} (2).$$

Коефіцієнти A, B, C, D і E залежать від характеристик оптичної системи: радіусів кривини, відстаней між оптичними поверхнями, показників заломлення.

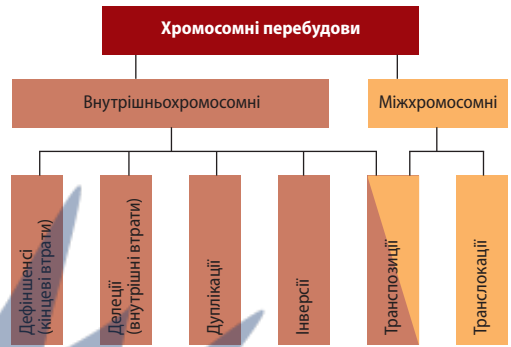
Монохроматичну (геометричну) А. о. с. класифікують, розглядаючи доданки, пов'язані з кожним із коефіцієнтів формули (2) окремо; при цьому вважають, що інші коефіцієнти дорівнюють нулеві. Відповідно до зазначеного розрізняють 5 типів аберацій: 1) сферичну аберацію; 2) кому; 3) астигматизм; 4) кривину поля зображення; 5) дисторсію.

Хроматична аберація виникає як результат залежності показника заломлення оптичного середовища від довжини хвилі λ — у нехроматичному світлі зображення виявляється кольоровим. На відміну від геометричної, хроматична аберація виникає й у параксильних пучках. Залежно від дисперсії світла, розрізняють 2 види хроматичної аберації: 1) хроматизм положення фокусів — паралельні промені різних кольорів збираються кожний у своєму фокусі; 2) хроматизм збільшення, пов'язаний із різними фокусними відстанями для променів різних кольорів.

Лит.: Слюсарев Г. Г. Методы расчета оптических систем. Изд. 2. Ленинград, 1969; Борн М., Вольф Э. Основы оптики / Пер. с англ. Москва, 1973; Сивухин Д. В. Общий курс физики. Москва, 1985.

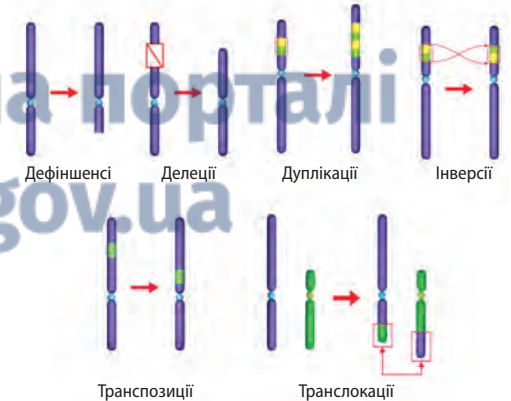
Л. А. Косяченко

Аберації хромосом (від лат. aberratio — відхилення, віддалення), *мутації* хромосом, хромосомні перебудови — порушення структури (структурна перебудова) хромосом (хроматид), що супроводжується їхнім розривом, після якого зазвичай розірвані кінці з'єднуються у нових поєднаннях (комбінаціях). А. х. призводять до переміщення генетичного матеріалу та до зміни структури хромосом у межах *каріотипу*. Виникають спонтанно або індукуються дією мутагенних факторів. А. х. можуть відбуватися як у межах однієї хромосоми, так і між гомологічними і негомологічними хромосомами. Відповідно до

Класифікація хромосомних перебудов

цього критерію виділяють аберації внутрішньохромосомні і міжхромосомні. Внутрішньохромосомні перебудови — це *делеції* (втрата ділянки хромосоми, що не зачіпає теломеру), *дефішенсі* (втрата кінцевої ділянки хромосоми), *дуплікації* (подвоєння або помноження ділянки хромосоми), *інверсії* (зміна порядку розташування *генів* на ділянці хромосоми на зворотний унаслідок повороту цієї ділянки на 180°). Міжхромосомні перебудови вкл. *транслокації* (перенесення ділянки однієї хромосоми на ін., не гомологічну їй). *Транспозиції* та *інсерції* — зміни локалізації невеликих ділянок генетичного матеріалу (послідовності *нуклеотидів*), що включає один або декілька генів. *Транспозиції* можуть відбуватися як між гомологічними хромосомами, так і в межах однієї хромосоми. Окремо виділяють міжхромосомні перебудови — *дисцентричні* хромосоми та *внутрішньохромосомні* перебудови — *кільцеві* хромосоми та *ізохромосоми* (мають два однакових плеча). Розрізняють А. х. *еуцентричні* (порядок розташування генів у даному сегменті відносно центромери не змінюється) та *анецентричні* (сегмент, що мутував, повертається на 180° відносно свого вихідного положення і положення центромери). Наслідок А. х. — переміщення або втрата значних за розміром генних блоків і відповідно — зміна груп *зчеплення генів*. Хромосомні перебудови поділяють також на збалансовані і незбалансовані. Збалансовані перебудови (інверсії, реципрокні *транслокації*) не призводять до втрати чи додавання генетичного матеріалу, тому їх носії часто фенотипово нормальні. Незбалансовані перебудови (делеції

Різновиди аберації хромосом

і дуплікації) змінюють співвідношення дози генів і зазвичай їхні носії мають істотні відхилення від норми.

А. х. поділяють на хромосомні й хроматидні. Хромосомні аберації відбуваються у хромосомах у період, коли вони ще не розділені й функціонують як єдиний структурний, тобто до реплікації хромосом. Інколи А. х. називають весь комплекс порушень геному на рівні окремих хромосом. Хроматидні аберації — це структурні зміни однієї або одночасно двох хроматид хромосом після її реплікації. Вони можуть бути трьох типів: хроматидні розриви, ізохроматидні розриви (одночасний розрив обох хроматид в ідентичних локусах) і хроматидні транслокації (обмін рівними хроматидними сегментами у двох різних хромосом із возз'єднанням ацентричних і центричних фрагментів або з возз'єднанням кінців двох ацентричних і двох центричних фрагментів між собою відповідно).

А. х. відіграють істотну роль в еволюційному процесі та видоутворенні, у порушенні фертильності, в онкологічних і вроджених спадкових захворюваннях людини. Дуплікації постачають матеріал для створення нових генів у процесі природного добору. Інверсії і транслокації сприяють генетичній ізоляції нових форм у процесі їх дивергенції. Механізм виникнення хромосомних перебудов тривалий час був невідомий, і А. х. вважали нерегулярними подіями, про що свідчить сам термін «аберація», тобто відхилення від норми. Нині встановлено, що основним джерелом перебудов хромосом є механізм рекомбінації. Оскільки хромосомні перебудови, що традиційно розглядалися як один із типів мутацій, виявилися пов'язаними з процесами рекомбінації, наразі обговорюється можливість вилучення хромосомних перебудов із категорії мутацій. Значний внесок у дослідження А. х., особливо актуальні для людини після Чорнобильської катастрофи, зробили укр. вчені (І. Р. Бариліак, М. А. Пілінська, Л. А. Налескіна, Е. А. Дьоміна, Т. Т. Глазко, І. М. Гудков, Л. Л. Лукаш та ін.). Пріоритетні дослідження особливостей і механізмів виникнення А. х. у популяціях культивованих клітин у 1970–1980-х виконав В. А. Кунах, який встановив, що підвищений рівень аберацій хромосом у культивованих клітинах забезпечується циклом розрив-злиття-міст на фоні зниженого тиску негативного добору клітин з хромосомними перебудовами.

Лит.: Глазко В. И., Глазко Г. В. Русско-англо-украинский толковый словарь по прикладной генетике, ДНК-технологии и биоинформатике. Киев, 2001; Кунах В. А. Биотехнология лекарственных растений. Генетичні і фізіолого-біохімічні основи. Київ, 2005; Тоцький В. М. Генетика. Вид. 3. Одеса, 2008; Инге-Вецетомов С. Г. Генетика с основами селекции. Санкт-Петербург, 2010; Кунах В. А. Мобільні генетичні елементи і пластичність геному рослин. Київ, 2013; Стегний В. Н. Цитогенетика еволюційного процесу. Томск, 2013.

В. А. Кунах

Абераційний час — в астрономії — час, за який світло від природн. або штучн. небесних об'єктів доходить до спостерігача. А. ч. визначають за світловим рівнянням: $t_A = 499,004\,786\,3852R$, де t_A — А. ч. (с), R — відстань до небесн. об'єкта (астр. одиниці). Дані про А. ч. використовують для обчислення орбіт планет, супутників планет, супутників штучних Землі тощо.

Лит.: Астрономічний енциклопедичний словник. Львів, 2003.

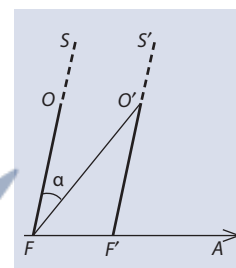
Аберація світла — в астрономії — явище, яке полягає в зміні видимого положення зорі (зірки) на небосхилі внаслідок того, що Земля рухається навколо Сонця й неперервно змінює напрямок свого руху відносно зір. Розрізняють А. с. добову, річну й вікову. Добова А. с. зумовлена обертанням Землі навколо своєї осі, річна — рухом Землі навколо Сонця, вікова — рухом Сонячної системи у просторі.

А. с. відкрив 1725 англ. астроном Дж. Брайлей і пояснив її 1728. Він виходив з того, що коли б астр. труба була нерухома, то зображення зорі S (мал.), на яку вона наведена, збігалось б з перехрестям ниток F окуляра (O — центр об'єктива). Але оскільки астр. труба рухається з Землею в напрямі апекса A , то за час, протягом якого світло йде від O до F , окуляр переміститься в F' . Для того, щоб зображення зорі збіглося з перехрестям ниток, трубу треба нахилити в бік її руху на кут $\angle OFO' = \alpha$.

Строга теорія А. с. ґрунтується на Лоренца перетворенні.

Лит.: Андрієвський С. М., Климишин І. А. Курс загальної астрономії. Одеса, 2010.

Абердино-ангуська порода — класична британська м'ясна порода ВРХ світового значення. Виведена в сер. 19 ст. у Шотландії (графства

Аберація світла

Абердино-ангуська порода великої рогатої худоби

Абердин та Ангус) методом селекції місцевої комолюї (безрогої) худоби за м'ясними якостями. Завдяки добрій здатності до акліматизації, легкому отеленню, невибагливості до кормів і ніжному, з вираженою мармуровістю, м'ясу, А.-а. п. набула популярності в усьому світі. Масть тварин здебільшого чорна, проте в США та Канаді розводять червоних ангусів. Характерною особливістю породи є шутість (відсутність рогів), яка при схрещуванні з іншими породами передається помісям. Сучасні тварини мають компактний, добре обмускулений тулуб, короткі ноги. Жива маса дорослих корів — до 500 кг, бугаїв — 700–750 кг, телят у 7–8-місячному віці (період відлучення) — до 200 кг. Худоба скоропліа, добре і швидко відгодовується. На гарних пасовищах телята (до 8 міс.) здатні набирати в середньому 900–1000 г маси за добу.

В Україну корів А.-а. п. почали завозити з 1955. Їх використовували у складному відтворному схрещуванні з місцевою худобою для виведення волинської, поліської та південної м'ясних порід ВРХ. Наразі поголів'я А.-а. п. становить 30,6 % вітчизняного генофонду порід ВРХ м'ясного напрямку продуктивності.

Лит.: Дмитриев Н. Г. Порода скота по странам мира. Ленинград, 1978; Племенні ресурси України / Упоряд. Мельник Ю. Ф., Агофонов М. І. Київ, 1998; Пабат В. О. та ін. Програма селекції великої рогатої худоби породи абердин-ангус на 2003–2012 роки. Київ, 2005; Сірацький Й. З. та ін. Історія, селекція та біологічні особливості абердин-ангусів України. Корсунь-Шевченківський, 2011.

І. С. Бородай

Абердинський університет (University of Aberdeen) — вищий навчальний заклад у м. Абердині (Шотландія, Велика Британія). Засн. 1495 єпископом м. Абердина і канцлером Шотландії В. Елфінстоуном як Королівський коледж для підготовки лікарів, учителів, юристів, адміністраторів, духовництва. Тут вивчалися мист-во, богослов'я, канонічне та цивільне право, а 1497 вперше у Великій Британії утв. каф. медицини. Першим ректором ун-ту обрано шотланд. гуманіста, історика, реліг. філософа Г. Боеція (Бойса). Символ ун-ту — папська тіара, яка височіє над Вежею Корони, зведеною на кошти Боеція. 1593 шотланд. граф Марішаль заснував Марішаль-

б шкіл); мед. наук (3 ін-ти); фіз. наук (3 школи). Основні галузі навчання в А. у.: гуманітарні науки, біологія, екон. та соц. науки, інженерія, право, міське та сільське планування, математика, фізика, медицина. Відмітна риса навчання в ун-ті — комплексність, суміщення теор. викладу з активним включенням студентів у практику. В А. у. є спортивні клуби, новітні лабораторії, наукова б-ка, проводяться наук. дослідження. Ректорами А. у. були філантроп Е. Карнелі (1911) і політ. діяч В. Черчилль (1914). Серед випускників і співробітників ун-ту — лауреати Нобелівської премії: Дж. Дж. Р. Маклеод (медицина), Ф. Содді, Р. Л. М. Сінг (обидва — хімія), Дж. П. Томсон (фізика), Дж. Б. Орт (премія миру). На кошти ун-ту засновано Ін-т мед. наук (2002), Будинок мед. наук (2006), Центр викладання та навчання у сфері охорони здоров'я (2009).

Лит.: Bulloch J. M. A History of the University of Aberdeen: 1495–1895. London, 1895; Hargreaves J., Forbes A. Aberdeen University 1945–1981: Regional Roles and National Needs. Aberdeen, 1989.

А. В. Лебедева

Абердинський університет

коледж. Цей заклад 1860 об'єднано з Королівським коледжем, унаслідок чого постав сучасний А. у. На час об'єднання в коледжах була приблизно однакова кількість студентів. Спочатку дисципліни з мист-ва і богослов'я викладалися в Королівському коледжі, а право і медицина — в Марішаль-коледжі. Окремі ф-ти в А. у. засновано 1892. Тоді ж усі ф-ти відкрито для навчання жінок. 1894 в А. у. розпочали заняття перші 20 студенток, 1898 ф-т мист-в закінчили 4 студентки, а в 1899 частка жінок на цьому ф-ті становила чверть від заг. кількості студентів. Від початку 20 ст. кількість студентів поступово зростала. На 2015 в А. у. навчалось понад 16 тис. студентів (юнаків — 46%, дівчат — 54%); іноземні студенти — із 120 країн світу. У структурі ун-ту 3 коледжі: мист-в і соц. наук (у його складі

Абердін, Джордж Гамільтон-Гордон (англ. Aberdeen George Hamilton-Gordon; 28.01.1784, м. Единбург, Шотландія, Велика Британія — 14.12.1860, м. Лондон, Англія, Велика Британія) — політик і дипломат, 34-й прем'єр-міністр Великої Британії у 1852–1855. Походив із старовинного шляхетного шотланд. роду Гордонів, у 1801 успадкував від діда титул графа Абердіна. Закінчив Кембридж. ун-т (1804, магістр мист-в). З 1806 — член палати лордів брит. парламенту;

Абердін, Джордж Гамільтон-Гордон. Джон Партрідж. Портрет Джорджа Гамільтона-Гордона, бл. 1847

з 1812 — на дипломат. службі. Як посол у Відні (1813) та Неаполі (1814) проводив активну дипломат. роботу в межах антинаполеон. коаліції, ставши однією з ключ. постатей європ. дипломатії. Після 1815 відійшов від актив. політ. і дипломат. діяльності, до якої повернувся через 13 р. У 1828–1830 — міністр закорд. справ Великої Британії. На цій посаді вороже ставився до боротьби греків за незалежність, підтримував претендента на португаль. престол Мігеля I, а також франц. уряд Ж. Поліньяка. У 1834–1835 — держсекретар з питань війни і колоній. У 1841–1846 — знову міністр закордон. справ; дотримувався ліберал. поглядів, намагався відновити добрі стосунки з Австр. та Рос. імперіями. У 1852–1855 — прем'єр-міністр, очільник коа-

ліц. уряду, до якого входили піліти (прибічники Р. Піля), віги, радикали та ірланд. ліберали. Під час Східної кризи оголосив війну Рос. імперії (Кримська війна 1853–1856); згодом був звинувачений опозицією в невірному її веденні. Після відставки користувався авторитетом: до нього як приват. особи зверталися за порадами парламентарі та королева Вікторія. Лицар ордену Підв'язки (1855).

Лит.: Balfour F. The Life of George, Fourth Earl of Aberdeen. London, 1922; Chamberlain M. E. Lord Aberdeen. London, New York, 1985.

Я. О. Чорногор

А́берт, Йо́гганн (Ян) Йо́зеф (нім. Abert, Johann Joseph, чes. Abert, Jan Josef; 20.09.1832, с. Коховіце, тепер у складі м. Хостка, р-н Літомеріце, Чехія — 1.04.1915, м. Штутгарт, тепер земля Баден-Вюртемберг, ФРН) — композитор, музикант (контрабасист), диригент, педагог. Виховувався в августин. монастирі, але, не бажаючи приймати духовний сан, 1847 втік до родичів у Прагу і вступив до Праз. консерваторії, де вивчав композицію (Я. Б. Киттль, А. В. Амброс) та гру на контрабасі (Й. Грабе). По закінченні (1852 або 1853) А. отримав місце контрабасиста в придворній капелі м. Штутгарта, тоді ж з'явилися його перші муз. твори. Задля поглиблення знань вирушив до м. Парижа, де консультувався у найкращих викладачів консерваторії. Велике значення для становлення А. як музиканта мали зустрічі з Дж. Россіні, Дж. Мейєрбером, Ф. Галеві, Ф. Обером. Наприкінці 1850-х — на початку 1860-х А. написав низку творів, які принесли йому успіх у країнах Зх. Європи, зокрема оперу «Король Енціо» (нім. «König Enzo», 1862) і симфонію «Колумб» (1865). У 1853–1869 А. грав на контрабасі в придворному оркестрі м. Штутгарта, а в 1867–1888 був його капельмейстером. Новий етап творчого піднесення (кін. 1860-х–1890) позначився створенням Симфонії до мінорів (1870) та опер «Асторга» (нім. «Astorga»; 1866), «Енціо фон Гоенштауфен» (нім. «Enzio von Hohenstaufen»; 1875), «Еккехард» (нім. «Ekkehard»; 1878) «Альмохади» (нім. «Die Almhoaden»; 1890). У 1890-х зосередився на написанні симфоній, серед яких «Лірична» (1890) та «Весняна» (1894). Загалом А. написав 6 опер, 7 симфоній, а також камерні твори, п'єси для контрабаса, кантати, хори, пісні та ін. У творчості А. переважають риси романтичного стилю та «великої опери». А. був учителем свого сина Германна (1871–1927), який став музикознавцем, автором численних статей та книг з історії муз. культури, написав першу біографію батька та передав рукописи його творів 6-ці Штутгарта, де вони й зберігаються. Онук А. Анна-Амалія (1906–1996) теж була музикознавцем.

Лит.: Abert H. Johann Joseph Abert (1832–1915): Seine Leben und Seine Werke... Charleston, 2012.

Н. М. Кушча

Абеса́дзе, Ні́я (груз. ნია აბესაძე; 09.09.1929, м. Тбілісі, Грузія — 24.01.1992, м. Тбілісі, Грузія), поетеса, літературознавець, журналістка, перекладачка з укр. мови. Закінчила Тбіліс. ун-т (1953), з 1963 — канд. філол. наук. Відповідала за навчання укр. студентів, що опановували груз. мову в Тбіліс. ун-ті. Автор поет. зб. «Завжди сходить сонце» («მზე მუდამ ამოდის») (1975) і «Тиша на вершині» («სიჩუმე მწვერვალზე») (1985) та ін. Поезії А. притаманне проникливо ліричне сприйняття світу, інтимні мотиви насичені бунтівливим почуттям ліричної героїні, громадянська пристрасність потверджується високою філолог. культурою слова. З 1964 працювала в царині груз.-укр. літ. взаємин. Із професором-україністом О. Баканідзе заснувала клуб «Україна» при Тбіліс. ун-ті ім. І. Джавахішвілі, була його вченим секретарем. Організатор наук. конференцій і круглих столів в ун-ті, на радіо й ТБ. Доповіді та статті про майстрів укр. слова публікувала в газ. «Літературлі Сакартвело» («ლიტერატურული საქართველო»), журн. «Ціскарі» («ცისკარი»), альм. «Саундже» («საუნჯის»), двомовних виданнях клубу «Україна», першим із яких була зб. тв. Лесі Українки «Світла, світла!» («სიხათლე! სიხათლე!»), присвячена 100-річному ювілею поетеси (1971). Пе-

Аберт Йоганн Йозеф

Абеса́дзе Ні́я (друга праворуч). Всесоюзний симпозиум перекладачів, 1981

(1985) та ін. Поезії А. притаманне проникливо ліричне сприйняття світу, інтимні мотиви насичені бунтівливим почуттям ліричної героїні, громадянська пристрасність потверджується високою філолог. культурою слова. З 1964 працювала в царині груз.-укр. літ. взаємин. Із професором-україністом О. Баканідзе заснувала клуб «Україна» при Тбіліс. ун-ті ім. І. Джавахішвілі, була його вченим секретарем. Організатор наук. конференцій і круглих столів в ун-ті, на радіо й ТБ. Доповіді та статті про майстрів укр. слова публікувала в газ. «Літературлі Сакартвело» («ლიტერატურული საქართველო»), журн. «Ціскарі» («ცისკარი»), альм. «Саундже» («საუნჯის»), двомовних виданнях клубу «Україна», першим із яких була зб. тв. Лесі Українки «Світла, світла!» («სიხათლე! სიხათლე!»), присвячена 100-річному ювілею поетеси (1971). Пе-

рекладала вірші М. Бажана, М. Вінграновського, І. Драча, В. Коротича, Л. Костенко, Б. Олійника, М. Рильського, П. Тичини та ін. (двомовна зб. «Добридень тобі, Україно», 1989, перевидання в м. Києві — 2001). Високий рівень роботи поетеси-перекладачки відзначено на Всесоюз. нараді перекладачів укр. літ. у Києві (1982). Укр. мовою її вірші перекладали Л. Грицик та Г. Халимоненко.

Та: Укр. переклад — Сонячне гроно. Київ. 1970.

Лит.: Мchedeladze I. Рефлексії художніх образів Кавказу та Прометея в українській літературі // Шевченкознавчі студії. 2014. Вип. 18; Чхатарашвілі С. Грузинська тема у творчості Тараса Шевченка й українських шістдесятників (Л. Костенко, І. Драч) // Шевченкознавчі студії. 2014. Вип. 18.

Г. І. Халимоненко

Абе́тка, алфавіт, азбука — сукупність усіх літер або складових знаків, прийнятих у писемності якої-небудь мови та розміщених у певному установленому порядку. А. виникли в серед. 2 тис. до н. е. в консонантно-звукових системах письма. Найдавніша давньосеміт. фінікійська А., що стала основою більшості давніх і нинішніх літерно-звукових А., у т. ч. пунічної, давньоєвр., арамейської, грец. (кін. 2 тис. до н. е.), складалася з 22 графіч. знаків, розташованих один за одним у чіткій послідовності. Вони позначали приголосні звуки або напівголосні звуки й дістали назви за акрофоніч. принципом (звукове значення літери відповідало першому звукові в назві літери). Можливість письма без літер на позначення голосних звуків зумовлював характер семіт. мов, де семантика кореня пов'язана з приголосними, а голосні виражають словотв. і грамат. елементи слова. То-

тожним із фінікійським було розташування літер грец. арх. А., яка виникла, очевидно, у 8 ст. до н. е. Спочатку вона майже повністю збігалася з фінікійською, а згодом до неї було введено дод. літери. Для позначення голосних у грец. А. було використано, зокрема, ті літери, що позначали фінікійські приголосні, чужі грец. фонетиці.

Поступово, із виникненням західногрец. і східногрец. письма, певних змін зазнали й А. (у формах і вживанні деяких літер). На основі західногрец. виникли італ. А., зокрема етруска (7 ст. до н. е.), з якої походять давньогерм. руни (3 ст. до н. е.) і лат. А. (6 ст. до н. е.). За часів Рим. імперії та Середньовіччя лат. А. у зв'язку з поширенням впливу катол. церкви набула міжнар. характеру, закріпилася в писемності багатьох країн Зх. і Центр. Європи, а пізніше стала основою створення франц., нім., англ., італ. та ін. А. європ. народів. Зі старогрец. у 5–4 ст. до н. е. виникла грец. класична А., а потім — греко-візант. письмо. На 403 р. до н. е. грец. класична А. складалася з 24 літер (на позначення 17 приголосних і 7 голосних звуків). Класичне грец. письмо стало основою коптської (христ.-египет.), готської, груз., вірм. та слов'ян. алфавітів. Зокрема, на основі візант. скоропису було створено *глаголицю*, а на основі греко-візант. уставного письма 9–10 ст. — *кирилицю*. Глаголична А. складалася з 40 літер, кирилична — спочатку з 38, згодом — із 44; із них 24 літери запозичено з греко-візант. уставу, а інші 20, що передавали відсутні в грец. мові звуки слов'ян. мовлення, взято з ін. писемних систем (зокрема, літеру **ц** — з євр. А., **ч** і **ш** — з глаголиці) або утворено шляхом видозміни грец. літер (пор. б як видозміна грец. **β**, **ж** і **а** — видозміни грец. уставного **Α**) та використанням лігатурних сполучень кирилич. літер (**ѣ** від кирилич. **і**; **ѣ**, **ѣ** — результат графіч. ускладнення **ѣ**; **ѣ** — лігатурне поєднання **ш** і **т**; **ѣ** — поєднання літер **ѣ** та **і**; йотовані **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**, **ѣ** — лігатурні сполуки кирилич. **і** з відповідними літерами **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**, **ѣ** тощо). Кирилич. А. поширилася серед православ. слов'ян у Сербії, Болгарії та Києві. Русі, ставши основою писемних систем сербської, болгар. та східнослов'ян. мов. До 19 ст. кирилиця вживалася також у румунів.

Хоча кирилич. А. утвердилася в Русі в 10–11 ст. із запровадженням християнства, грец. літери, а потім — первісну кирилицю, цілком імовірно, стали вживати на давньорус. землях значно раніше, можливо, з 6–7 ст. н. е. Азбуку, очевидно, значно давнішу від азбуки, згаданої Храбром, і «Мюнхенського абecedарія», виявлено на стіні Софійського собору в Києві (27 літер, із яких 23 збігаються з грец. А., і 4 слов'ян. — **б**, **ж**, **ш**, **щ**). Вона, можливо, відбиває «передкириличний» етап поступового освоєння грец. А. і введення до нього перших слов'ян. літер.

Графіка кирилиці упродовж 10–18 ст. зазнавала змін. У серб. письмі до неї було додано літери **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**, **ѣ** та ін. На Русі кирилиця також не повністю відповідала живій мові, тому з самого початку її застосування відбувався інтенсивний процес пристосування слов'ян. писемності до звукового ладу давньорус. вимови: рано вийшов з ужитку юс великий (**ѣ**) на позначення носового **ѣ**, і в пам'ятках кін. 12–13 ст. він майже не трапляється, а натомість вживають літери **ѣ**. Юс малий (**ѣ**) почали використовувати переважно для позначення голосного **ѣ** після м'яких приголосних (**ѣѣ**, **ѣѣ**, **ѣѣ**). Після по-

ширення книгодрукування виникла сусп. необхідність у упорядкуванні А. й правопису. За рос. реформою 1708–1710 було запроваджено гражданський шрифт, з А. усунуто декілька непотрібних літер: омегу (**ѣ**), пси (**ѣ**), ксі (**ѣ**), земля (**ѣ**), іжицю (**ѣ**), остаточно вилучено юс великий та юс малий (**ѣ**, **ѣ**), замість **ѣ**, **ѣ**, (**ѣ**) введено **ѣ**, **ѣ**, узаконено спорадично вживані з 16 ст. літери **ѣ** та **ѣ**. Проте окремі з них (напр., **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**) то знову поновлювали, то вилучали.

Протягом 18–19 ст. гражданський шрифт було прийнято за основу білорус., болгар. і серб. А. Наприкінці 18 ст. він став також основою нової укр. А., а в Зх. Україні витіснив кирилицю лише наприкінці 19 ст. Упродовж 19 ст. поступово вийшли з ужитку літери **ѣ**, **ѣ**, **ѣ** і закріпилися в сучасному звуковому значенні **ѣ** та **ѣ**, літерою **ѣ** почали позначати звук **[и]** з давніх **ѣ** та **ѣ** (дим, диво), а літерою **ѣ** — звук **[і]** з **ѣ** та **ѣ**, **ѣ** в нових закритих складах (ліс, сік, ніч). 10.10.1918 відбулася реформа рос. А., що сприяло остаточному упорядкуванню укр. А. у 1920-х.

Див. *Українська абетка*.

Лит.: Беляев Д. Ф. История алфавита и новое мнение о происхождении глаголицы. Казань, 1885; Видеман Ф. Начатки ист. греч. письма. Опыт исследования в области древнейшего греч. алфавита. Лейпциг, 1908; Струве В. В. Происхождение алфавита. Петроград, 1923; Георгиев В. Происхождение алфавита // Вопросы языкознания. 1952. № 6; Георгиев Е. Славян. письменность до Кирилла и Мефодия. София, 1952; Дирингер Д. Алфавит. Москва, 1963; Мусаев К. М. Алфавиты языков народов СССР. Москва, 1965; Истрин В. А. Возникновение и развитие письма. Москва, 1965; Різник М. Г. Письмо і шрифт. Київ, 1978; Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. Москва, 1982; Павленко Н. А. История письма. Минск, 1987.

Г. П. Півторак

Абетка Браїля — див. *Шрифт Браїля*.

Абетковий вірш, абecedарій — поетична форма, різновид *акровірша*, віршований твір, перші літери рядків якого подано відповідно до порядку літер у абетці. Рідше в А. в. за алфавітом написано перші літери першого рядка кожної строфи або всі слова. Найдавнішими зразками А. в. вважають псалми 25 і 34 Книги Псалмів, в оригінальних іврит. текстах яких перші рядки починають літери, що послідовно складаються в давньоєвр. алфавіт, однак у жодному перекладі Біблії цю особливість форми не відтворено. Найранішим зразком А. в. в європ. л-рі вважають «Азбучну молитву» болгар. письменника й реліг. діяча 9 ст. *Костянтина Преславського* — молитва, перші літери рядків якої відтворюють *кирилицю* (укр. мовою твір зі збереженням абеткового порядку рядків переклав Д. Білоус, із порушенням алфавітного порядку — І. Франко). Пізніше А. в. поширився в середньовічній європ. латиномовній поезії. Зазвичай твори, написані відповідно до цієї форми, мали дидактичний зміст, однак створювали їх із мнемотехнічною метою (запам'ятовування алфавіту). Одним із найвідоміших зразків А. в. в європ. л-рі є «Алфавіт» (або «Молитва до Богоматері») Дж. Чосера. У цьому творі в алфавіт складаються перші літери перших рядків кожної строфи. Кілька класичних зразків А. в. представлено в польс. середньовічній л-рі, зокрема анонімна «Скарга людини, що вмирає» (15 ст.) та епічний твір Владисла-

ва з Гельнова «Август коли коронувався» про народження Ісуса Христа (межа 15–16 ст.). У новій польск. л-рі як А. в. написано «Облогу Белграда» Ю. Тувіма. В укр. л-рі А. в. з'явився в Ранньомодерну добу. У «Букварі» І. Федорова (львів. видання 1574) вміщено анонімний вірш «Азъ есмь всему миру свѣтъ». Класичний приклад техніки А. в. в укр. бароковій поезії — «Азбучний ест вірш» І. Величковського. У новій і новітній укр. л-рі до цієї форми поети зверталися переважно у творах для дітей, напр., «Алфавіт віршами, написаними для сина» (О. Олесь), «Весела абетка» (Н. Забіла) та «Молитва абеткова» (Д. Білоус).

Лит.: Качуровський І. Фоніка. Мюнхен, 1984; Ференц Н. С. Основи літературознавства. Київ, 2011.

С. І. Гірик

Абцеда́рій (від лат. *abecedarius* — абетковий) — див. *Абетковий вірш*.

Абжолто́вська, Властими́ла [чеськ. Abžoltovská, Vlastimila; ін. псевдонім Абжолтовська-Кліхова (Abžoltovská-Klichová); справжнє прізвище Абданк-Абжолтовська (Abdank-Abžoltovská); 01.10.1904, с. Вільшанка, тепер Чуднівського р-ну Житомирської обл., Україна — 11.06.1995, м. Прага, Чеська Республіка] — перекладачка. Народилася в родині чеських поселенців. 1920 виїхала з батьками до Польщі, з 1924 — у Празі. 1932 закінчила філос. ф-т Карлового ун-ту (м. Прага), спеціалізувалася на порівняльному літературознавстві. Володіла укр. і рос. мовами. З 1953 перекладала чеськ. мовою худ. твори, зокрема О. Гончара, Є. Гуцала, П. Загребельного, Ю. Мухетика, П. Панча, М. Стельмаха, Ю. Щербака, Ю. Яновського та ін. Автор літ.-критичних нарисів про М. Стельмаха, С. Складенку, спогадів про праз. період життя й діяльності О. Стефановича, спогадів про с. Вільшанку. З 1991 — почес. член Чеської асоціації українців.

Тв.: Спомини про О. Стефановича // Дукля. 1991. № 3–4.

Лит.: Щербак Ю. Властими́ла Абжолтовська // Весесвіт. 1984. № 10.

Абза́ц (нім. Absatz, букв. — уступ) — 1) Відступ на початку ряду друкованого чи рукописного тексту. З цим же значенням вживають термін «новий рядок». 2) Частина зв'язного тексту з кількох (рідше — з одного) речень, що характеризується темат. цілісністю і відносною закінченістю змісту. В А. реалізується певна мікротема. Сукупність таких мікротем формує тему всього тексту. Візуально А. — це словесний масив між двома відступами (двома А. в першому знач.). Синонімами терміна «А.» у цьому розумінні є поняття «надфразова єдність», «довгий період», «складне синтаксичне ціле», «великі синтаксичні сполуки». А. — одна з осн. (за своїм характером — комплексних) одиниць синтаксису тексту. Він є складником словесних масивів, що можуть належати до різних функціональних типів мови. У прийомах організації, структурі та обсязі А. відображають як загальностильові особливості тексту, так і риси індивід., автор. манери викладу.

Лит.: Білодід І. К. Стилістика великих синтаксичних сполук // Українська мова і література в школі. 1970. № 12; Сучасна українська літературна мова. Стилістика. Київ, 1973; Білодід І. К. Надфразні єдності як елемент тексту в

функціональних стилях української мови // Мовознавство. 1979. № 2.

М. І. Навальна

Абзе́тцер (нім. Absetzer, від absetzen — відсувати) — самохідний багатокішшевий агрегат, відвальний екскаватор. Виконує операції екскавації відвальної гірської маси. А. складається із забірного (ківшевий ланцюг або ротор) і розвантажувального пристроїв і зазвичай обладнаний стрічковим конвеєром. У деяких А. забірний пристрій є окремою установкою, а консольний стрічковий конвеєр обладнаний рейковим ходом (інколи гусеничним). Під час роботи А. переміщується по рейковому шляху вздовж відвального тупика. Розрізняють А. таких конструкцій: а) ківшеві (розвантажувальний механізм — горизонтальна ківшева рама) і ківшево-стрічкові (розвантажувальний механізм — консольний стрічковий конвеєр); б) черпакові А. — неповоротні, призначені лише для нижнього відсіпання. А. застосовують переважно в районах із м'яким кліматом під час розроблення неміцних розкривних порід, а також проводячи розкривні роботи у великих обсягах. Ківшево-стрічкові А. використовують для верхнього і

Абжолтовська Властими́ла

Абзе́тцер

нижнього відсіпання. Перші А. неповоротного типу створені на поч. 20 ст. у Німеччині, де їх і нині широко застосовують у буровугільних кар'єрах. В Україні кількість кар'єрів, де використовують А., є незначною.

Лит.: Ржевский В. В. Технологии, механизация и автоматизация процессов на карьерах. Москва, 1966; Мала гірнича енциклопедія. У 3 т. Донецьк, 2004–2013.

Є. А. Мачуский

Аби́з (татар., казах. abyz — мулла), абис — у середньовічних рос. письмових джерелах — мусульманський священик; те саме, що й мулла.

Абіджа́н (франц. Abidjan) — місто, адм. ц. однойм. департаменту обл. Лагюн країни Кот-д'Івуар. Найбільше місто, екон. і культ. центр країни; третє за кількістю населення франкомовне місто в світі (після Парижа і Кіншаси). Розташоване на 4 півостровах на березі лагуни Ебріє на Пн. Гвінейської зат. Атлантич. ок., на Пд. Сх. країни. Тер. — 2119 км². Нас. — 4395,2 тис. осіб (2014), густота нас. — 2074 особи/км². Клімат субекваторіальний з двома вологими (квітень–липень, жовтень–листопад) і сухими (грудень–квітень, серпень–вересень)

сезонами. Опадів випадає в середньому 2000 мм/рік, найсухіший місяць — січень (40 мм), найвологіший — червень (500 мм). Середньорічна т-ра +27 °С, найхолодніший місяць — серпень (+25 °С), найтепліший — березень (+28 °С).

А. засн. у 1896 франц. колоністами на місці кількох рибальських хуторів народу ебріє. З 1903 — місто, з 1934 — адм. ц. франц. колонії Берег Слонової Кістки. У 1960–1983 А. — столиця Республіки Берег Слонової Кістки (від часу здобуття країною незалежності до офіц. перенесення столиці до новозбудованого м. Ямусукро в центр. частині країни). Розвитку А. сприяло відкриття (у 1900-ті) проведеної вглиб материка з-ці та буд-во каналу Вріді (1950), що з'єднав місто з океаном, перетворивши його на глибоководний порт.

А. — торг. і пром. центр країни, її гол. морський порт, вузол автомобільних доріг і початковий пункт з-ці А. — Кая (Буркіна-Фасо); міжнар. аеропорт Порт-Буе. Розвинені нафтопереробна (найбільший у Зх. Африці нафтопереробний завод), харчова (вир-во консервів, розчинної кави та ін.) і легка пром-сть (вир-во тканин, трикота-

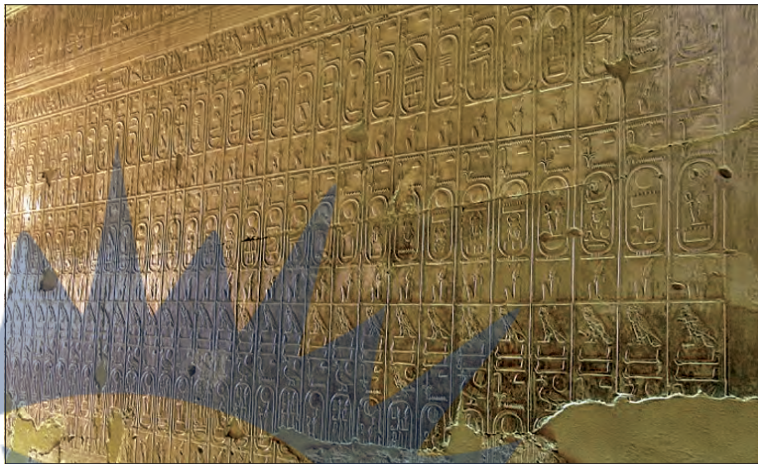

Абіджан. Центральний діловий район Плато

жу, взуття); також діють підприємства хімічної, деревообробної, металообробної, суднобудівної пром-сті. Електроенергія виробляється на ТЕС. Зберігаються традиц. кустарні промисли. У місті розташовані гол. офіси багатьох нац. і представництва великих закорд. компаній. Діють ун-т Кокодї (засн. 1958), Вищий нац. ін-т мист-тв і культ. акцій (засн. 1974, діє з 1984), Нац. б-ка Кот-д'Івуару (засн. 1968), Музей цивілізацій Котд'Івуару (засн. 1942), художні галереї.

А. С. Івченко

А́бідос (давньоєгипет. Абджу, сучасна араб. назва Ель-Араба Ель-Мадфуна) — місто в центр. Єгипті на лівому березі р. Нілу, розташоване в сучас. пров. Согаґ. За давньоєгипет. тер. поділом було розташоване у 8 номі Верх. Єгипту. Одне із найдавніших і найбільш значущих міст Старод. Єгипту, центр загальнодерж. культу бога Осіріса (раніше — місце вшанування місцевого бога Хенті-іментіу, культ якого злився із культом царя потойбічного світу). Припускали, що Осіріс похований в А., місцем захоронення вважали гробницю царя I династії Джера. Найдавніші поселення в А. належать до передіст. доби (Накада I), в епоху перших династій столицею держави було м. Тін, розташоване поблизу, в А. ж був некрополь із гробницями царів I та II дина-

Фрагмент таблиці **Абідоса** з храму Рамзеса II. Реконструкція

тій. Місто функціонувало упродовж усієї історії Старод. Єгипту, є багато свідчень про володарів, які будували, перебудовували і реконструювали А., закладали нові храми; це, зокрема, майже всі царі Давнього Царства (зокрема, Пепі II), Серед. Царства (Монтутетеп II, Сенусерт I, Сенусерт III), Нового Царства (Тутмос III, Аменготеп III, Сеті I, Рамзес II) і пізнішої доби (Апрій, Амасіс і Нектанеб I). Топографічно А. поділено на три сектори: пн. («Ком ель-Султан» — стародавнє місто, храм Осіріса-Хенті-іментіу з прилеглим некрополем; функціонував від I династії), центр. (основною є «Умм ель-Кааб» — царський та приватний некрополі доби перших династій), пд. (храми, кенотафи та інші будівлі царів Серед. і Нового Царства, зокрема храми Сеті I та Рамзеса II). В А. влаштовували містечко Осіріса, свято, яке символічно відтворювало епізоди міфу про смерть і воскресіння цього бога, що давало кожному єгиптянину надію на посмертне відродження. Від доби Серед. Царства А. став місцем паломництва; прочани залишають тут розбиті вотивну кераміку та кенотафи-моделі своїх «поховань», є декілька царських кенотавів (Сенусерт III, Ягмес, Сеті I). За птолемейської та рим. доби А. став турист. місцем, яке відвідували греки та римляни. Ін. іст. періоди теж залишили пам'ятки на території А. Під час розкопок 1818 Вільям Джон Бенкс знайшов «Абідоську скрижаль», де перераховано 18 перших династій єгипетських царів.

Лит.: David A. R. A Guide to Religious Ritual at Abydos. Warminster, 1981; O'Connor D. Abydos : Egypt's First Pharaohs and the Cult of Osiris. New York, 2011.

О. О. Романова

Абі́я (*Abia*) — рід комах родини пильщиків-цимбіцид ряду перетинчастокрилих. Представники А. мають блискуче гладеньке тіло. Вусики булавоподібні. У самців на черевці 4 плями. Живляться пилком і нектаром квіток зонтичних. Личинки розвиваються на рослинах родин черсакових і жимолостевих. В Україні літ *імаго* триває з кінця травня по кінець липня. Відомо понад 10 видів, два з яких занесено до Червоної кн. України [А. блискуча (*Abia nitens*) та А. виблискуюча (*Abia fulgens*)]. В Україні трапляється в Закарпат., Івано-Франків., Хмельниць., Житомир., Київ., Черкас. та Харків. обл. А. — рідкісні комахи. Причини зміни чисельності: застосування

Абія виблискуюча (*Abia fulgens*)

пестицидів, знищення кормових рослин, випалювання трави, суцільне викошування трави на узліссях і лісових галявинах.

Лит.: Гусаковский А. В. Фауна СССР. В 2 т. Насекомые перепончатокрылые / Пилильщики (Tenthredinoidea). Москва, Ленинград, 1947. Т. 2. Вып. 2. Ч. 2; Червона книга України. Тваринний світ. Київ, 2009.

Абія блискавка (*Abia nitens*)

Абіогенез (від *а...* — заперечний префікс і *біогенез*) — ідея передбіол., або хім., еволюції, згідно з якою життя на Землі виникло з неорган. матерії мільярди років тому в особливих умовах. У результаті спрямованих перетворень хім. сполук утворилися макромолекули, з яких почали формуватися протоклітини. Тож іст. розвиток життя на Землі відбувався поступально — від А. до *біогенезу* (власне біол. еволюції, коли живі орг-ми стали виникати тільки від живих орг-мів).

Згідно з концепцією А., життя на Землі виникло природним шляхом з неорган. речовин із витратою енергії, що надходила ззовні. Життя постало внаслідок появи нових хім. сполук, які спочатку утворювалися з неорган. речовин, а також нових хім. реакцій. Хім. еволюція відбувалася протягом тривалого часу: сотень мільйонів, а, може, й мільярдів років у специфічних умовах, під впливом потужних зовнішніх джерел енергії. Важливу роль у хім. еволюції відіграв передбіол. добір, що сприяв виникненню насамперед складних сполук, у яких здатність до обміну речовин поєднувалася зі здатністю до самовідтворення. Ключовим у процесі хім. еволюції був фактор самоорганізації, властивий усім складним системам, до яких належать й орган. молекули.

Зазвичай розглядають чотири етапи А.

Перший етап А.: синтез орган. мономерів (орган. кислот, амінокислот, вуглеводів, азотистих основ). Для цього на той час на Землі були всі необхідні неорган. сполуки: вода, метан, амоніак й ціаніди, відсутність вільного оксигену й ін. окиснювачів (атмосфера мала відновний характер), а також надлишок вільної енергії у вигляді ультрафіолетового світла, електр. розрядів і вулканіч. діяльності.

Другий етап А.: синтез орган. полімерів з наявних мономерів. Каталізаторами могли бути йони металів, а матрицею — часточки глини. У результаті утворився «первинний бульйон», в якому плавали різні поліпептиди й ліпіди, що сполучалися один з одним, утворюючи коацервати у вигляді крапель із чіткими межами. Автор ідеї коацерватних крапель — акад. А. І. Опарін (1894–1980).

Третій етап А.: утворення комплексів білків і нуклеїнових кислот і пов'язана із цим поява реакцій матричного типу й виникнення ліпідних мембран. На певному етапі коацервати вступили у «симбіоз» з колоніями молекул, здатними до самовідтворення, що й призвело до формування первісних автономних біол. систем — протобіонтів.

Четвертий етап А.: поява перших біол. систем та орг-мів. Він тривав понад 3,5 млрд років. Першими орг-ми були архебіонти, що мали три осн. клітинні компоненти: клітинну мембрану, цитоплазму й генетичний апарат. В архебіонтів з'явилися електронно-трансп. ланцюги, виникла реплікація нуклеїнових кислот і біосинтез білка, що відбувався на підставі генетичного коду.

Передбіол. еволюція як гіпотеза становить великий наук. інтерес, хоч дотепер у лаб. умовах не синтезовано живих орг-мів. Утім, конкретні успіхи є: з неорган. речовин вдалося не тільки одержати амінокислоти і синтезувати з них найпростіші поліпептидні ланцюги, а із цих поліпептидів і води створити *протоклітини*, здатні збільшуватися в розмірах, ділитися й брунькуватися, які мають ферментативну активність.

Нині актуальною концепцією передбіол. еволюції є гіпотеза РНК-світу, яка описує етап виникнення життя, на якому і функцію зберігання генетичної інформації, і каталіз хім. реакцій виконували ансамблі молекул РНК. Адже відомо про існування рибозимів (або РНК-ферментів, або каталіт. РНК) — молекул РНК, що каталізують хім. реакції. Явище спонтанного виникнення РНК, які самореплікуються, і здатність молекул РНК до еволюції були наочно продемонстровані в низці експериментів. Гіпотеза РНК-світу передбачає подальше виникнення з асоціацій рибозимів ДНК-РНК-білкових комплексів, відокремлення яких мембраною від зовн. середовища сформувало перші клітини. Ідею РНК-світу вперше висловив К. Воуз у 1968 і остаточно сформулював У. Гільберт у 1986.

Лит.: Чек Томас Р. РНК — фермент // В мире науки (рус. изд. Scientific American). 1987. № 1; Албертс Б. и др. Эволюция клетки / Молекулярная биология клетки: В 3 т. 2 изд. Москва, 1994; Morgulis S., Oparin A. The origin of life. New York, 2003; Paul F. Lurquin. The origin of life and the universe. 2003; Спиринов А. С. Рибонуклеиновые кислоты как центральное звено живой материи // Вестник РАН. Т. 73. 2003. № 2; Крицкий М. С., Телегина Т. А. Коферменты и эволюция мира РНК // Успехи биологической химии. 2004. Т. 44; Raichfuss H. Chemical Evolution and the Origin of Life. Springer, 2008; Марков А. В. Рождение сложности. Эволюционная биология сегодня: неожиданные открытия и новые вопросы. Москва, 2010; Марков А. Рождение сложности. Москва, 2012.

С. В. Межжерін

Абіотичні екологічні фактори — впливи на орг-ми, популяції, біоценози різноманітних *агентів* неживої природи. Це клімат, геол., геогр. фактори, фіз. й хім. агенти, також катастрофи — повені чи пожежі. Клімат, фіз., хім. чинники впливають безпосередньо на орг-ми, а геол. та геогр. — більш опосередковано, визначаючи температурні й інші клімат. режими. Температура — найважливіший А. е. ф., на який реагують усі живі істоти, адже вона визначає швидкість хім. реакцій у навколишньому середовищі й метаболізму в більшості живих орг-мів. Особливе значення має сезонне підвищення температури в зонах із холодним кліматом. Однак критичною для життя орг-мів на Землі є верхня межа температур. Сонячна енергія і світло не тільки зумовлюють температуру на поверхні Землі, але й є первинним джерелом енергії та фотосинтезу для рослин. Визначальний для життя рослин — нижній поріг освітленості. Вода — ключова речовина живих систем — обумовлює вологість середовища на суходолі. Дефіцит прісної води (джерелом якої є опади) є визначальним фактором для життя суходольних орг-мів. Хімізм навколишнього середовища є важливим чинником, особливо для гідробіонтів, які чітко поділяють-

ся на морські та прісноводні. Для рослин також важливим є хімічний склад ґрунту, зокрема і наявність у ньому макро- і мікроелементів. Тиск — визначальний фактор для водних тварин, що обмежує їх проникнення в глибини Світового океану.

Зазвичай у природі на орг-ми діє низка А. е. ф., один з яких є вирішальним, або лімітуючим. *Лібіха мінімуму закон* стверджує, що для орг-му або популяції, які перебувають у стабільному стані, найважливішим є екол. фактор, що перебуває на своїй мінімальній межі. Збільшення дози цього фактора призводить до швидкої зміни стану біол. систем. Пізніше В. Шелфорд розвинув цей закон. *Шелфорда закон толерантності* стверджує, що лімітуючим фактором, який визначає оптимальні умови для орг-му, може бути як мінімум, так і максимум екол. впливу певного екол. фактора, причому діапазон між крайніми значеннями й визначає ступінь витривалості толерантності орг-му до цього фактора.

Лит.: Одум Ю. Екологія. В 2 т. Москва, 1986; Ricklefs R. E. The Economy of Nature. 6th ed. Gordonsville, 2005; Chapin F. S. et al. Principles of terrestrial ecosystem ecology. New York, 2011.

С. В. Межжерін

Абісаль (від грец. ἀβυσσος — безодня, прірва) — глибоководна зона Світового океану, частина бенталі, зона морського дна, що відповідає ложу океану та простягається від підніжжя континент. схилу. Розташовується в середньому на глибинах 3000–6000 м; охоплює понад 75 % площі океану. Характеризується цілковитою відсутністю денного світла, відносно слабкою рухливістю води, стабільно низькою т-рою від 0 до 2 °С, постійною солоністю (34,7–34,9 ‰), величезним тиском (20–110 Мн/м², або 200–1100 кт/см²). Ґрунти — різні мули органогенного або мінерального походження.

Через такі специфічні умови в абісальній зоні сформувався своєрідний орган. світ. Рослинності та будь-яких фотосинтезуючих орг-мів немає. Мікрофлора представлена гетеротрофними і хемотрофними бактеріями. Тваринний світ А. існує, споживаючи *детрит*, фекалії, рештки відмерлих рослин і тварин — орган. речовину, що надходить із поверхневих шарів океану та багатого на життя мілководдя (т. з. дощ трупів). Фауна А. збіднена, число видів тварин не перевищує 1,5–3 % усього різноманіття видів морської фауни, а біомаса *бентосу* А. варіюється від 0,01–0,05 г/м² в *оліготрофних* районах і до

1 г/м² в *евтрофних*. Фауну А. представляють *детритоїди* і *хижаки*: скляні губки, багатощетинкові черви, голотурії, морські зірки, морські лілії, рівноногі раки, бокоплави, деякі двостулкові молюски, риби. Через нестачу їжі більшість представників фауни А. малі за розмірами. Тварини А. або сліпі, або в них дуже розвинені (телескопічні) очі. Багато видів мають органи світіння — *фотофори*. Глибоководні риби пристосувалися до складних умов ловіння здобичі. У риб-вудильників є відростки-приманки, оснащені фотофорами. У мішкоротів і великоротів — величезні пащі, часто з гострими загнутими всередину довгими зубами. Живоглотки мають стінки тіла і шлунок настільки еластичні, що можуть заковтувати здобич, більшу від себе вдвічі-втричі. Тваринний світ А. характеризується низькою плодючістю, пізнішим дозріванням, більшою тривалістю життя та ін. Глибоководні вудильники А., де відсутні будь-які сезонні зміни, розмножуються навесні і влітку. Більшість тварин нижніх горизонтів А. не витримують сильних змін гідростатичного тиску і не здатні існувати на менших глибинах. Товща води в межах глибин А., населена пелагічними тваринами, називається *абісопелагіаллю*. Нижче абісальної зони розташована зона *ультраабісали*.

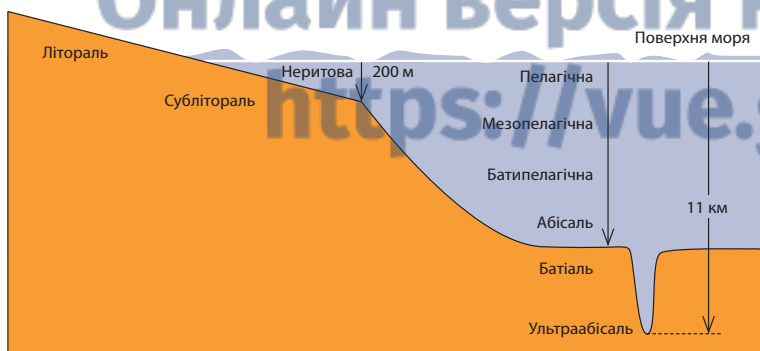
Лит.: Gradziński R. Et al. Zarys sedymentologii. Warszawa, 1986; Реймерс Н. Ф. Основные биологические понятия и термины. Москва, 1988.

Я. О. Межжеріна

Абісальні відклади — глибоководні морські та океанічні відклади, що займають бл. 90 % площі дна Світового океану та бл. 56 % площі Земної кулі. Термін А. в. запропонував у 1907 нм. дослідник О. Крюммель. А. в. акумулюються в *абісали* в умовах окисного середовища. Нагромадження А. в. відбувається повільно: за 100 років у середньому відкладається шар червоної глини завтовшки 0,86 мм. В абісальній області рельєфу дна дуже різноманітний — глибоководні жолоби, хребти, гори, окремі острови, що впливає і на характер осадків.

Найчастіше А. в. — це мул із скелетних утворень *форамініфер*, *діатомових водоростей*, *радіолярій* та ін. організмів, дрібних частинок зруйнованих кристалічних порід і космічного пилу, а також глибоководна червона глина. Залежно від складу А. в. поділяються на органогенні глибоководні глини (пухкі або ущільнені осади, утворені найчастіше із скелетів планктонних організмів, напр., вапнякові й кременисті мули) та полігенні червоні глибоководні глини. Рух води в абісальних зонах спричинюють тільки підводні течії. Мутьові течії спостерігаються лише в крайових зонах, поблизу океанічних хребтів. Тому в першому типі А. в. грубого і навіть піщано-алевритового матеріалу, принесеного із суші, або взагалі немає, або він наявний у мінімальній кількості. Майже немає і донної фауни. Роль місцевого планктонного матеріалу зростає. Карбонатність відкладів низька, тільки на форамініферових ділянках підвищується до 30 %. Орган вуглецю також мало — не більше 0,5 %, натомість підвищена концентрація заліза — від 3 до 10 %, марганцю — від 0,2 до 3 %. Підвищений також вміст Co, Ni, Cu, Mo, Pl та ін. Часто в цих глинах — цілі поля залізо-марганцевих конкрецій. Загалом у Світовому океані зміна нижніх границь поши-

Абісаль

рення вапнякових мулів червоною глиною відбувається на глибинах 4500–4700 м. Другий тип — це кремністі (радіолярієві) мули, в складі яких — глибоководна глина з підвищеним вмістом черепашок радіолярій та аморфного кремнезему (від 5 до 30 %). Ці відклади поширені в акваторіальній зоні Індійського і Тихого ок. на глибинах 4500–6000 м і більше. На менших глибинах відбувається фаціальне заміщення кремністокарбонатними і карбонатними формуваннями. Діатомові мули на 70 % складаються з опалових панцирів діатомових водоростей і поширені здебільшого в помірних широтах пд. півкулі. Аналогічні осадки трапляються в деяких глибоководних жолобах екваторіальної зони.

Лит.: Биховер Н. А. Экономика минерального сырья. Т. 1–3. Москва, 1967–1971; Биология океана. Т. 1–2. Москва, 1977; Минеральные ресурсы мира. Москва, 1997.

Н. В. Вергельська

Абісальні рівнини — глибинні рівнинні форми рельєфу дна Світового ок. Зазвичай розташовуються біля підніжжя континент. схилів. Існують три осн. типи зчленування континентів з А. р.: а) пасивні околиці континентів, в яких шельф має в підмурівку континент. кору; у межах континент. схилу розвинена кора перехідна від континент. до океанічної; в зоні підніжжя перехідна кора змінюється на звичайну океанічну (Атлантичний ок., Зх., Пд. і Пд Сх. Індійського ок. і Північний Льодовитий ок.); б) зчленування через поперечний трансформ. розлом, подібне до пасивних околиць, але відрізняється вузькістю і крутим континент. схилом, пов'язаним із розломами (пн. окраїна Івнейської затоки і пд. околиця Ньюфаундленду в Атлантичному ок., крайня пд. ділянка африканської околиці Індійського ок.); в) зони субдукції, на яких зчленування відбувається через океанічні глибоководні жолоби, зазвичай через пологі крайові вали (зони, що обмежують майже з усіх сторін, крім пд., Тихий ок., сх. частину Індійського ок. та окремі околиці Атлантичного ок.). При аналізі мор. фацій виникають певні труднощі: важко простежити перехід від шельфу до батігалі та абісали. Батігальні та абісальні відклади мають значне поширення у викопному стані. Це пермські відклади Передуральського крайового прогину (глибини від 300–400 до 1000–1200 м), ландаверійсько-нижньолудловські граптолітові сланці Прибалтики (материковий схил). Фації глибоководних схилів і геосинклінальних прогинів — це флішеві комплекси верхньодевонських і турнейських порід зілаїрської світи Південного Уралу, крейдяний фліш Кавказу та ін.

Лит.: Леонтьев О. К. Краткий курс морской геологии. Москва, 1963; Биховер Н. А. Экономика минерального сырья. Т. 1–3. Москва, 1967–1971; Биология океана. Т. 1–2. Москва, 1977; Минеральные ресурсы мира. Москва, 1997.

Н. В. Вергельська

Абіссінія — рідковживана назва сучасної Ефіопії.

Абіссінська мова — див. у ст. Ефіосемітські мови.

Абіх, Отто Вільгельм Германн фон (нім. Abich, Otto Wilhelm Hermann von; рос. Абих, Герман Вильгельмович; 11.12.1806, м. Берлін, тепер

ФРН — 01.07.1886, м. Відень, тепер Австрія; похов. у м. Кобленц, тепер земля Рейнланд-Пфальц, ФРН) — геолог, мінералог, академік (з 1853), почес. член (з 1866) Санкт-Петербур. АН. У 1831 закінчив Берлін. ун-т, того ж року захистив у ньому дис. з мінералогії та здобув ступінь доктора філософії. У 1833–1836 в Італії вивчав діючі й згаслі вулкани — Везувій, Етну, Стромболі та ін. У 1841–1844 А. — ординар. професор каф. геології та мінералогії Дерптського (Тартуського) ун-ту. Навесні 1844 за рішенням рос. імп. Миколи I А. вирушив у 10-місячне відрядження до Закавказзя. Всебічно дослідив руїни давньої вірмен. столиці Ані й склав перший детальний план городища. 28.07.1844 експедиція, очолювана А., першою з проф. геол. експедицій підкорила вершину Великого Арарату. Досліджуючи причини природної катастрофи у с. Акор (Вірменія), А. дійшов висновку, що її викликали поштовх, спровокований тектонічним землетрусом, а не виверженням, а землетрус спричинив селевий винос. Подальша наук. діяльність вченого на Вірм. нагір'ї стосувалася майже всіх теоретичних і прикладних аспектів геології та фізичної географії: палеонтології, стратиграфії, тектоніки, мінералогії, літології, петрографії, геоботаніки, орографії, кліматології, гляціології, четвертинної геології та гідрогеології, вивчення корисних копалин, геол. картування. Результати досліджень Великого Арарату опубл. у книзі «П'ятий Археологічний З'їзд у Тифлісі» (1879). У 1877 переїхав до Відня, де займався зведенням і виданням своїх праць.

Наук. спадщина А. — понад 200 опубл. статей та монографій, неопубл. рукописи, листи і подорожні нотатки, архівні матеріали та палеонтологічні колекції, що зберігаються в архівах і музеях Росії, Німеччини та Австрії. Опубл. у Німеччині після смерті А. його листи (2 т.) не були об'єктом спеціального дослідження і не перекладалися іноз. мовами (окрім фрагментів, перекл. вірм. А. Мушегяном). На честь А. один із мінералів названо абіхитом.

Пр.: Vues illustratives de quelques phénomènes géologiques, prises sur le Vésuve et l'Etna, pendant les années 1833 et 1834. Berlin, 1836; Ueber die Natur und den Zusammenhang der vulcanischen Bildungen. Brunswick, 1841; Отчёт по исследованию месторождений нефти в Закавказском крае и на Таманском полуострове. Тифлис, 1867; Geologische Forschungen in den Kaukasischen Ländern. 3 v. Vienna, 1878–1887. Vol. 3; Геология Армянского нагорья. Западная часть... [б. м.]. 1899.

Лит.: Богачев С. С. Герман-Вильгельм (Герман Васильевич) Абих // Тр. Геологич. ин-та Азерб. филиала АН СССР. 1939. Т. 12/63.

Н. В. Вергельська

Абкін, Абрам Давидович (рос. Абкин, Абрам Давыдович; 02.02.1903, м. Полоцьк, тепер Білорусь — 19.02.1983, м. Москва, СРСР, тепер РФ) — фізико-хімік, доктор хім. наук (1952), засл. діяч науки РРФСР (1974). 1923 вступив до Крим. ун-ту, після його закриття (1924) переведений до Казан. ун-ту (тепер Татарстан), який закінчив 1928. Працював у Фіз.-хім. ін-ті ім. Л. Я. Карпова (м. Москва). Досліджував механізми полімеризації. У 1935, використавши лужні метали як ініціатори полімеризації, відкрив т. з. «живі полімери» (зберігають активний центр після завершення реакції полімеризації, тож з додаванням нової порції мономеру реак-

Абіх Отто Вільгельм Герман фон

Абкін Абрам Давидович

ція поновлюється). Розробив кількісну теорію співполімеризації (1951). Відкрив і дослідив йонну радикальну полімеризацію. Запропонував оригінальний метод отримання поліакриламиду — із додаванням твердих оксидів. Здійснив твердофазну полімеризацію за температури 4 К і показав, що бл. абс. нуля швидкість реакції не залежить від температури й досягає кінцевого граничного значення (1963; Ленінська премія, 1980). У 1980 відкрив фотосенсибілізовану полімеризацію за гелієвих температур.

Пр.: Гиндин Л. М., Абкин А. Д. Некоторые вопросы бинарной сополимеризации // Докл. АН СССР. 1947. Т. 56. № 2; Мунд С. Л., Брук М. А., Абкин А. Д. Некоторые закономерности раздельной и совместной радиационной полимеризации винилацетата и акрилонитрила в адсорбированном слое на поверхности аэросила // Высокомолекулярное соедин. Сер. А. 1976. Т. 18. № 12.

Лит.: Развитие органической химии в СССР. Москва, 1967; [Некролог] // Высокомолекулярные соединения. 1983. Т. 29. Вып. 7.

Абляєв, Емірлі Хаджі Сеїтібраїмович (11.07. 1962, кишлак Дальверзин, тепер Узбекистан) — реліг. і громад. діяч, *муфті* мусульман Криму (з 1999). У 1988 А. оселився в с. Ак-Чора Іслям-Терекського (Кіровського) р-ну АР Крим. З 1993 в місцевій мечеті навчався релігії у авторитет. іслам. богослова. У 1995 А. обраний імамом с. Джайлав (Золоте поле), а згодом регіональним імамом Іслям-Терек. р-ну. У 1998 навчався в Туреччині у медресе м. Маніси і тоді ж здійснив хадж. У 1999 удосконалював знання араб. мови в Лівані. За активну участь у громад. житті кримськотатар. народу, відродження традицій духовності, а також просвітницьку діяльність зі збереження й відродження ісламу в Криму на II Курултаї мусульман Криму (1999) обраний муфтієм мусульман Криму. 28.09.2013 у м. Сімферополі на V Курултаї мусульман Криму (311 делегатів з усього півострова) вчетверте переобраний на цю посаду. Був членом Меджлісу кримськотатар. народу, у 2015 членство в Меджлісі призупинене. Виступає за збереження традицій ісламу, проти поширення серед мусульман Криму екстремістських ідеологій. За його сприяння мусульманам було повернуто бл. 80 культових об'єктів, збудовано 60 мечетей, відкрито 3 медресе.

М. М. Якубович

Аблакування (від лат. ablactare — відлучати дитину від грудей) — спосіб щеплення дерев (кущів), які ростуть поруч, зрошуванням їхніх стебел, гілок, пагонів без відокремлення від стовбурів. Так, напр., зближують і зрошують гілки прищепи й підщепи за допомогою навскісних надрізів на корі. А. застосовують у плодівництві, виноградарстві, декоративному садівництві, а також за умови, коли щеплення живцями або вічками не вдається. У формовій культурі А. застосовують для вирощування плодкових рослин із формуванням оригінальної крони різних форм, що забезпечує і урожайність, і декоративність. Одним із різновидів формової культури є шпалерна: надземні частини плодово-ягідних культур розташовують впорядковано, фіксуючи в одній площині.

Лит.: Омельченко І. К. Культура яблуні в Україні. Київ, 2006; Крашці сорти плодкових, ягідних і горіхоплідних культур української селекції. Київ, 2011.

М. В. Капитик

Аблатив (лат. ablativus, від ablatus, букв. — віднесений, відібраний), вихідний відмінок — наявний у багатьох мовах відмінок, що позначає напрямок руху від об'єкта; відповідає на питання «звідки?», «від кого/чого?». А. не було у *праіндоєвропейській мові*, однак розвинувся в санскриті та ін. мовах, сформованих на його основі. Пізніше А. занепав у багатьох групах *індоєвропейської сім'ї*, з'єднавшись з іншими відмінками. Серед сучасних індоєвроп. мов А. є в албан., вірмен., окремих мовах індоарійської групи (сингал., мальдив., синдх та ін.). А. був у латині, однак у процесі еволюції занепав; не властивий сучас. роман. мовам. У багатьох мовах (давньогрец., балт., слов'ян.) А. функціонує як форма родового відмінка. В укр. мові йому відповідає конструкція іменника в родовому відмінку з прийменником «з» або «від». Окрім індоєвроп. мов, А. є в тюрк. (азерб., тур. та ін.), фінно-угор., а також у японській.

Лит.: Meillet A. Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes. Paris, 1937; Семерень О. Введение в сравнительное языкознание. Москва, 1980; Яковенко Н., Миронова В. Латинська мова. Львів, 2002.

Аблаут (нім. Ablaut — чергування голосних), апофонія — чергування кореневих голосних звуків у різних грамат. формах слова. Такі морфологічні зміни виконують роль внутр. флексії. Термін А. запровадив 1819 дослідник нім. мови Я. Грім.

А. сформувався ще в індоєвроп. прамові. Поява А. є наслідком іст. змін голосних у різних позиціях у слові. А. характерний насамперед індоєвроп. мовам, зокрема нім. (singen — gesungen), англ. (tooth — teeth, write — wrote), ідиш (צאָרען — צורען), рос. (собирать — соберу) та ін. А. в укр. мові виявляється при слово- і формотворенні: а) чергування [o], [e] у відкритих складах — [i] в закритому, що виникло після занепаду зредукованих [ъ], [ь] і припинення дії *відкритих складів закону* (солі — сіль, село — сіл); б) [o], [e] — нуль звука, що також є наслідком занепаду зредукованих (сон — сну, день — дня); в) [e] — [o] після шиплячих та j перед твердими приголосними (вечера — вечори); г) [o], [e] — [i] після [p], [l] у кол. сполуках *trьtъ, *tьtъ, *trьtъ, *tьtъ (кров — кривавий, бренькіт — бриніти).

Лит.: Meillet A. Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes. Paris, 1937; Семерень О. Введение в сравнительное языкознание. Москва, 1980; Шевелов Ю. Исторична фонологія української мови. Харків, 2002.

Аблєсімов, Олександр Онисимович (рос. Аблєсимов Александр Онисимович; псевдонім Азазез Азазезов; 07.09.1742, Галицький повіт, тепер Костромська обл., Росія — 1783, Москва, Росія), драматург-сатирик, поет, видавець, автор одного з перших питомих рос. драм. творів — муз. комедії «Мірошник — чаклун, дурисвіт і сват» («Мельник — колдун, обманщик и сват»). Нар. у сім'ї поміщика. Протягом 1758–1766 і 1770–1772 перебував на військ. службі у рос. армії, як ад'ютант супроводжував генерал-майора О. Сухотіна в походах у Грузію, Імеретію та Мінгрелію. 1772 повернувся в Росію, дослужився до чину капітана, працював екзекутором у моск. благочинній управі. У 1781 видавав у Москві сатир. журн. «Оповідач кумедних байок, які слугують до читання у нудний час або кому робити нічого. Віршами і прозою» («Разкащик забавных

Абляєв Емірлі Хаджі Сеїтібраїмович

басень, служащих к чтению в скучное время или когда кому делать нечего. Стихами и прозой»). Перші поет. твори надрук. 1759 у журн. «Працелюбна бджола» («Трудолюбивая пчела»). Автор комедій, байок, сатир. віршів. Подолавши класицистичний вплив О. Сумарокова, відмовився від т. з. «високого» стилю і одним із перших у рос. л-рі використав у своїх творах елементи реалізму й народності. У тв. «Мельник — чаклун, дурисвіт і сват» (1779) з етнограф. точністю зобразив селян. життя й використав мелодії рос. нар. пісень; в Україні комедію ставили в Харків. вільному театрі та кріпац. театрах). Ін. тв. А.: «Казки» («Сказки»; 1769), «Щастя за жеребом» («Счастье по жребию»; 1780), «Мандрівники» («Странники»; 1780). Втрачено рукописи комедій «Піддяча гулянка» («Подьяческая пирушка») та «Похід з неодмінних квартир» («Поход с непренных квартир»).

Тв.: Сочинения. Санкт-Петербург, 1849; Мельник — колдун, обманщик и сват // Русская драматургия XVIII века. Москва, 1986.

Лит.: Ливанова Т. Н. Русская комическая опера // Русские драматурги XVIII–XIX вв.: Моногр. очерки. В 3 т. Москва, Ленинград, 1959. Т. 1; Берков П. Н. История русской комедии XVIII века. Ленинград, 1977; Дмитрук Л. А. Лексика пьесы А. О. Аблесимова «Мельник — колдун, обманщик и сват» как один из источников «Словаря русского языка XVIII века» // Вестник Костром. гос. ун-та им. Н. А. Некрасова. 2009. № 2.

Г. М. Сапожникова

Аблов, Антон Васильович (рум. Ablov, Anton; 03.08.1905, м. Одеса, Україна — 18.05.1978, м. Кишинів, тепер Молдова) — хімік-неорганік, академік АН МРСР (1961), основоположник координаційної хімії в Молдав. РСР. У 1928 закінчив Ясський ун-т (Румунія), з 4-го курсу працював у ньому асистентом каф. неорган. хімії. 1932 захистив дисертацію на звання доктора хімії. У 1939–1940 працював хіміком-дослідником на нафтоперероб. заводі в м. Плоешті. Був призначений зав. каф. хімії Кишинів. с-г. ін-ту (1940). У 1941 евакуйований до м. Свердловська (тепер м. Єкатеринбург, РФ), де працював зав. каф. неорган. хімії Свердлов. с-г. ін-ту. 1944 захистив дисертацію на ступінь доктора хім. наук, 1945 отримав звання професора за фахом «неорган. хімія». 1944 повернувся на кафедру хімії Кишинів. с-г. ін-ту; водночас обійняв посаду зав. каф. хімії Кишинів. мед. ін-ту. 1946 став першим деканом хім. ф-ту Кишинів. ун-ту та першим зав. каф. неорган. хімії в ньому (на цій посаді працював до кінця життя). Академік Академії наук Молдавської РСР (з 1961). У 1961–1964 був академіком-секретарем від-ня природн. і тех. наук АН МРСР (тепер Академія наук Молдови). Синтезував багато комплексів перехідних металів (переважно кобальту та нікелю) з азотвмісними лігандами (діоксимидами та тіосемікарбазонами), дослідив їхні властивості фіз. методами. Синтезував багатоядерні кластери, біологічно активні комплексні сполуки кобальту. Деякі із синтезованих ним комплексних сполук запропонував використовувати в с. г. Співатор монографії «Хімічний зв'язок у комплексних сполуках» (1962), що стала помітною наук. працею в розробці проблеми хім. зв'язку в комплексах.

Пр.: Sur les sels complexes de cobalt (III) avec la dimethylglyoxime // Bull. Soc. chim. France. 1940. T. 7 (5-e série); Бер-

Аблесімов Олександр
Онисимович

сукер И. Б., Аблов А. В. Химическая связь в комплексных соединениях. Кишинёв, 1962; Kinetics and mechanism of substitution reactions of cobalt (III) trans-dioximines in non-aqueous media // Coord. Chem. Rev. 1979. V. 28, No 2, 3 (у співавт.).

Лит.: Батыр Д. Г. А. В. Аблов (1905–1978). Страницы жизни и творчества. Кишинёв, 1986.

С. В. Камішан

Аблотно́мія (від лат. ablutio — миття і mania — хвороблива схильність) — розлад, який характеризується нав'язливою схильністю до постійного миття рук (рідше інших частин тіла), що іноді навіть спричинює пошкодження шкіри. А. належить до групи обсесивно-компульсивних розладів, тобто неврозів нав'язливих станів, при яких думки чи потяги до дій виникають у свідомості мимовільно: хворі розуміють їх необхідність, але здолати не можуть. Непереборне бажання митися у хворого супроводжується страхом забруднення чи зараження хвороботворними мікроорганізмами. В особливо важких випадках люди постійно носять із собою дезінфікуючі засоби, використовують для миття рук щітки та хімічно активні речовини. Вони уникають торкатися голіруч сторонніх предметів чи ін. людей. А. порушує нормальне функціонування особистості, знижує її працездатність та впливає на стосунки з ін. людьми. Лікування А. зазвичай комбіноване: психотерапія поєднується з фармакотерапією.

Лит.: МКБ-10 Класс V: Психические расстройства и расстройства поведения. Часть 1 // Международная классификация болезней (10-й пересмотр). Ростов-на-Дону, 1999; Александровский Ю. А. Пограничная психиатрия. Москва, 2006; Минутко В. Л. Навязчивые состояния. Курск, 2011.

Б. С. Божук

Абля́ція (лат. ablatio — видалення, віднімання) — 1) У гляціології — зменшення маси снігу чи льоду в крижаному чи сніговому покриві внаслідок поступового випаровування й танення. Відбувається при підвищенні температури, в теплу пору року, часто має сезонний характер. Залежить від інтенсивності впливу клімат. чинників (режиму температури та опадів) та характеру рельєфу (розміру, схилу, віку, товщини й ін. параметрів льодового поля чи снігового покриву). Відбувається також унаслідок мех. руйнування снігу та льоду під дією вітру, що зменшує потужність льодовика. Розрізняють А. підльодовикову, внутрішню, поверхневу та механічну.

2) У медицині — руйнування тканини без її фіз. видалення; хірургічне видалення органа, тканини або чужорідного тіла. Як метод локальної дії на злоякісні новоутворення застосовують радіочастотну А. При лазерній А. лазерний промінь руйнує білкові структури тканини.

3) У техніці — винесення маси з поверхні твердого тіла високотемпературним газовим потоком. А. є наслідком фіз.-хім. процесів, що відбуваються в твердому тілі під дією тепла (див. Плавлення, Сублімація), мех. сил (ерозії металів) та агресивного середовища газового потоку. А. використовують для теплового захисту вузлів космічних літальних апаратів, ракетних двигунів тощо, покриваючи теплонапружені поверхні матеріалами, на нагрівання, плавлення та сублімацію яких витрачається значна кількість тепла.

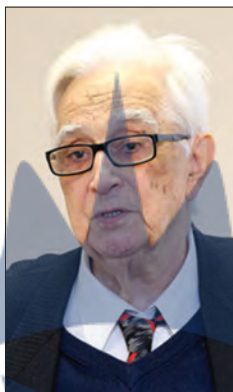

Аблов Антон Васильович

Абов, Юрій Георгійович (рос. Абов, Юрий Георгиевич; 07.11.1922, м. Туапсе, тепер Краснодар. краю, РФ) — фізик-експериментатор, чл.-кор. РАН (з 1987). Освіту здобув у Моск. держ. ун-ті ім. М. В. Ломоносова (1947), після його закінчення працював в Ін-ті теорет. та експерим. фізики (з 1963 — зав. лаб.); у 1978 отримав звання професора Моск. інж.-фіз. ін-ту. Працював у галузях ядерної фізики, фізики реакторів, фізики твердого тіла. У 1960 вперше в СРСР одержав інтенсивний пучок поляризованих теплових нейтронів, а також експериментально вивчав випускання β -електронів ядрами. З 1964 разом із П. О. Крупчицьким та Ю. А. Оратовським відкрив незбереження просторової парності в ядерних електромагнітних переходах, обумовлене слабкою нуклон-нуклонною взаємодією (Ленінська премія, 1974). Винайшов перший в СРСР нейтронний кристалічний спектрометр і двокристалічний дифрактометр. Виявив багатоспінні резонансні явища в поляризованих β -активних ядрах у кристалі фтористого літію (1982). Виділив пучок ультрахолодних нейтронів і створив магнітну пастку для їх утримання (1982). Є головним редактором журн. «Ядерная физика».

Пр.: Абов Ю. Г., Крупчицкий П. А. Нарушение пространственной четности в ядерных взаимодействиях // Успехи физических наук. 1976. Вып. 118; Когерентные процессы в ядрах и кристаллах // Успехи физических наук. 1996. Вып. 166.

Абовян, Хачатур (вірм. Խաչատուր Աբովյան; 15.10.1809, с. Канакер, тепер частина м. Єревана, Вірменія — 14.04.1848, м. Єреван, тепер Вірменія) — письменник, основоположник нової вірм. л-ри східновірм. варіантом літ. вірм. мови. Походив із дворян. родини. У 1814–1819 навчався в монастирі Ечміадзін, готуючись стати священником, у 1819–1822 здобував освіту в монастирі Ахпата. 1822 переїхав до м. Тифліса, вступив до школи Погоса, де вивчав вірм. граматику. 1824–1826 вивчав філос. науки, вірменознавство й мови в Нерсисян. уч-щі. Через Російсько-перську війну (1826–1828) був змушений відмовитися від переїзду на навчання до Венеції. Упродовж 1826–1830 працював перекладачем і секретарем католикоса вірмен Єсрема I в Ечміадзні. У 1830–1834 навчався в Дерпт. ун-ті за індивідуальною програмою. Після його закінчення повернувся на Кавказ. Працював інспектором, викладав у Тифліс. повітовій школі, з 1843 — в Єреван. повітовій школі. У другій половині 1830-х–1840-х написав підручники вірм., рос. та азерб. мовами, більшість із яких використовували в навч. процесі у рукописі. 1843–1845 брав участь у природознавчих і етногр. експедиціях, написав кілька етногр. нарисів, збирав фольклор. 14.04.1848 А. вийшов із дому на ранкову прогулянку і зник безвісти. Існує кілька версій обставин його зникнення, найімовірнішими з яких вважають самогубство або вбивство. У 1820-х А. написав перші поет. твори. Тематика його поезій — минуле Вірменії, звернення до образів давніх вірм. поетів, кохання. Найвідоміший прозовий твір — «Рани Вірменії» («Չերք Հայաստանի»; 1841, видано посмертно 1858) — перший роман у вірм. л-рі. У своїх творах послуговувався єреван. діалектом вірм. мови, що уможливило формування на його основі східновірм. варіанту літ. вірм. мови. У Канкакері (тепер р-н у м. Єревані) діє будинок-музей А. Укр. мовою

Абов Юрій Георгійович

Абовян Хачатур

Абозі Фірмен

твори А. перекладали П. Тичина, М. Рильський, М. Терещенко та ін.

Та: Աբովյան Խ. Երկերի լիակատար ժողովածու, 10 հ. Երևան, 1947–1961 (повне зібрання творів у 10 томах); Укр. перекл. — Вибрані твори. Київ, 1948.

Лит.: Ваганян В. Хачатур Абовян. Москва, 1934; Абов Г. Хачатур Абовян: жизнь и творчество. Ереван, 1948; Barakjian K. A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500–1920: With an Introductory History. Detroit, 2000; The Heritage of Armenian Literature. Detroit, 2005. Vol. 3: From the Eighteenth Century to Modern Times / ed. by Agop Hacykian.

С. І. Гірик

Абозі, Фірмен (Abauzit, Firmin; 11 або 12.11.1679, м. Юзес, тепер рег. Окситанія, Франція — 20.03.1767, м. Женева, Швейцарія) — протестантський теолог. У дитинстві втратив батька. Мати віддала А. на навчання в католицький коледж, а 1689 відправила до м. Женеви, де жив дід, торговець сукном. По закінченні місцевої академії А. мандрував Голландією й Англією, де, зокрема, познайомився з І. Ньютоном. Вільгельм III запропонував А. залишитися при дворі, проте він, як людина з незалежним характером, відмовився і повернувся до м. Женеви. У 1723 А. також відмовився очолити каф. філософії Женев. ун-ту, однак у 1727 погодився на посаду бібліотекаря. Мав енциклопедичні знання широкого діапазону: давні мови, давня і нова історія, географія (склав карти Давнього Єгипту, Давньої Греції тощо), математика, природничі науки, фізика, астрологія, л-ра, філософія, теологія (написав статтю «Апокаліпсис» в «Енциклопедії»). Автор трактату «Про пізнання Христа...», який надихнув Ж.-Ж. Руссо на написання «Обітничі віри савойського вікарія». Отримав прізвисько «женевський мудрець», ерудицією А. захоплювалися Вольтер і Ж.-Ж. Руссо.

Та.: Œuvres diverses de M. Abouzit. Amsterdam, 1773.

Лит.: Dio B. Firmin Abauzit ou la lumière oubliée. Paris, 2000.

С. В. Глухова

Аболіціонізм [англ. abolitionism, від лат. abolitio (abolitionis) — скасування, знищення] — 1) Сусп. рух у кінці 18 ст. — 1-й пол. 19 ст. за скасування рабства, що виявився в масштаб. політ. акціях і повстаннях. Виник у кін. 18 ст. у США, Англії та Франції. Видання газ. «Ліберејтор» (1831–1865) та заснування В. Л. Гаррісоном «Американського товариства боротьби з рабством» (1833) поклало початок організ. аболіціоніст. руху в США, який налічував до 250 тис. чоловік. В амер. А. існували дві течії: помірк. більшість та радикал. меншість. Помірк. аболіціоністи на чолі з В. Л. Гаррісоном були прихильниками соц. реформ та ненасильн. боротьби. Радикал. течія, яку очолював відомий діяч афро-амер. визвол. руху Ф. Дуґлас, наполягала на збройній боротьбі. Найвідоміші повстання за скасування рабства: повстання Габрієля (1800), Н. Тернера (1831), Дж. Брауна (1859). Аболіціоніст. рух був важливим чинником розгортання громадян. війни 1861–1865 у США, яка велась між переважно промисловою Північчю та рабовласницьким Півднем та увінчалася офіц. скасуванням рабства. Під час громадян. війни армія рабовласницького Півдня презирливо називала армію Півночі «Солдатами аболіціонізму». 22.09.1862 президент А. Лінкольн підписав

«Прокламацію про звільнення рабів», де оголосив, що всі особи, які раніше вважалися рабами, є вільними. Згодом амер. конгрес прийняв XIII поправку до Конституції США (31.01.1865, ратифікована 18.12.1865) такого змісту: «Ні в Сполучених Штатах, ні в будь-якому іншому місці, на яке поширюється їх юрисдикція, не повинні існувати ні рабство, ні примусові роботи, окрім випадків покарання за злочин, за скоєння якого винного належним чином засуджено». Представниками аболіціоніст. руху були В. Л. Гаррісон, Ф. Дуглас, Г. Табмен, Дж. Браун, У. Філіпс, Г. Бічер-Стоу, Дж. Гопкінс, Дж. Рокфеллер та ін. У 1833 рабство заборонено в Британській імперії, а до 1848 — у колоніях Франції.

2) Сусп. рух, спрямований на припинення дії певного закону, скасування уряд. рішення, керів. посади.

3) У біоетиці — рух за позбавлення від страждань всіх живих істот біосфери шляхом використання сучасних досягнень генної інженерії, нанотехнологій та фармакології.

Лит.: Каррі Д. П. Конституція Сполучених Штатів Америки / Пер. з англ. О. М. Мокровольський. Київ, 1993; Макинєрни Д. США: Історія країни. Москва, 2009.

В. Л. Бабка

Аболіція (лат. abolitio — скасування, знищення) — 1) Скасування закону, рішення. 2) Ліквідація посади або відмова від неї. 3) Припинення кримінальної справи (лат. abolitio criminis) на стадії, коли винність ще юридично не встановлена (на відміну від помилування, при якому скасовується або пом'якшується вирок, винесений судом). 4) Відновлення честі (лат. abolitio infamiae) — офіційне спростування наклепу.

Аболла (лат. abolla, грец. ἀββόλη) — античний верхній одяг, здебільшого з вовни, плащ до колін або трохи довший, без рукавів, який вдягали наопашки і закріплювали на одному плечі металеву застібку (фібулою). У розгорнутому вигляді — прямокутний відріз тканини неправильної форми. А. була поширена у Давній Греції та Римі як одяг воїнів, на відміну від тоги, яку носили цивільні. Пізніше А. стала вбранням філософів, переважно стоїків та циників, які, подібно до ранніх грец. філософів, мали одяг особливого крою.

Абомей (франц. Abomey) — місто на Пд. Зх. Беніну, адм. ц. департаменту Зу. Тер. — 142 км². Нас. — 92,8 тис. осіб (2014, оцінка), густота нас. — 552 особи/км². Клімат тропічний, із сухою зимою і вологим літом. Опадів випадає в середньому 1113 мм/рік, середньорічна т-ра повітря +26,8 °С. А. засн. у 17 ст. У 1645–1892 А. був столицею держави *Дагомей*, у 1892–1960 — у складі колонії Франції. Торговий центр (арахіс, ядра пальмових горіхів, пальмова олія, бавовна, тютюн). А. сполучається з-цєю з найбільшим містом Беніну Катону і столицею д-ви Порто-Ново; вузол автодоріг, аеропорт. В А. розвинуті нар. промисли (ткацтво, гончарство, ювелірне ремесло, карбування по міді, різьблення); діють підприємства харч. пром-сті (вир-во прохолодних напоїв і пива). У 9 км від А. розташоване м. Боїкон із заводами та сучасною міською інфраструктурою. У центр. частині А. — королів. па-

лацовий комплекс (див. *Королівські палаци Абомея*), внесений до списку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (1985), пам'ятник історії й турист. об'єкт. У місті — храми релігії вуду, будинки колоніальної епохи, ательє ремісників; пам'ятник королю Гбеханзину (як символ опору колонізації). На околицях А. традиц. будинки сільського типу. Заклади середньої освіти: 5 коледжів, 5 центрів професійної освіти. У 2014 засн. Політехнічний ун-т А. Іст. музей засн. 1943; у колекції — 1050 експонатів: королів. трони, прикраси, скульптури тварин, муз. інструменти, барельєфи, фотографії важливих королів. церемоній, предмети традиц. побуту, вироби ремісників.

Лит.: *Passé, present et futur des palais et sites royaux d'Abomey*. Los Angeles, 1997; Biton M. M. *L'art des bas reliefs d'Abomey*. Paris, 2000; Le Bénin des talantes, guide touristique et culturel. Cotonou, 2006.

Аболла

Абомей

Абонемент (франц. abonnement — передплата, сплата наперед) — 1) Право користуватися протягом певного терміну речами або послугами. 2) Документ, який надає право користуватися майном чи послугами періодично, протягом визначеного строку чи безстроково. А. може надаватися безкоштовно (бібліотечний А.) чи на умовах оплати. Ціна А. називається абонементною платою. Вона зазвичай нижча, ніж ціна оплати кожного окремого користування. Типи А.: А. на користування комунальними послугами (телефонним зв'язком, електроенергією, газом, тощо), фондами бібліотек (бібліотечний та міжбібліотечний А.); абонементні квитки на відвідування лекторіїв, театрів, музеїв, стадіонів, на користування спортивними залами, басейнами; на проїзд у громад. транспорті.

Абонент (нім. Abonent, від франц. abonner — передплачувати, сплачувати наперед) — 1) Особа чи орг-ція, що користується або має право користуватися *абонементом*. 2) Юридична або фізична особа (група осіб, підприємство), яка має право користуватися послугами обчислювальної системи. 3) Споживач телекомунікаційних послуг, що отримує їх на умовах договору з підприємством зв'язку, який передбачає підключення до телекомунікаційної мережі кінцевого обладнання, що перебуває в його власності або користуванні.

Абордаж (франц. *abordage*, від *bord* — борт судна) — спосіб ведення мор. бою за доби гребного та вітрильного флотів, а також спосіб переміщення вантажу або людей з одного корабля на

Абордаж.
Амбруаз-Луї Гарнері.
«Конфьянс» бере на абордаж
«Кент», бл. 1850

інший. А. відомий з античних часів; найчастіше до нього вдавалися мор. пірати, рідше — регуляр. флот. У ході А. корабель, здійснюючи обстріл ворожого судна з різної зброї, зближався з ним уприутл (борт до борту) та зчіплювався за допомогою абордажного оснащення (крюків, дреків, канатів, кішок). Через перекидний трап спец. команда (абордажна партія) перебиралася на палубу атакованого корабля та вступала в рукопаш. бій, використовуючи при цьому вогнепальну (мушкети, пістолети) та холодну (сокири, шаблі, палаші тощо) абордажну зброю. Для захисту від проникнення на корабель абордажних команд найбільш вразливі місця судна захищали абордажними сітками. А. успішно застосовували запорозькі козаки супроти тур. галерного флоту під час мор. боїв на Чорному морі. Із поширенням парового флоту та вдосконаленням кораб. артилерії А. поступово втратив значення в мор. справі.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. В 3 т. Київ, 1990. Т. 1.

А. О. Іваненко

Аборигени (лат. *Aborigines*, від *ab origine* — від початку), *автохтони* — корінні мешканці певної місцевості або країни, тубільці, які живуть у ній здавна, на відміну від прибулих поселенців. За давньорим. легендами, А. називався народ, що мешкав в Апеннінах у місцевості Реате (Рієті). Витіснені сабінцями, А. оселилися у гирлі Тибру, після чого їх стали називати латинцями. Це плем'я разом із троянцями заснувало м. Рим. Згодом А. почали називати автохтонів Австралії та Океанії, Америки, Африки, тобто територій, відкритих європейцями у Новий час: індіанців Америки, корінних мешканців о. Тасманія, винищених 1876, *бушменів* Пд. Африки, які проживали там раніше, ніж негритянські племена *банту*, та ін.

Найчастіше термін вживають щодо австрал. А., які освоїли материк задовго до прибуття європейців (прибл. 50 тис. років тому). До приходу колонізаторів вони не використовували одяг та постійні житлові будівлі (мешкали на тимчас. стійбищах у куренях, гротах, печерах, дуплах), не вирощували зернових (займалися збиральництвом, у харчуванні переважала рослинна їжа) і жили як кочові мисливці (осн. знаряддям був спис, у полюванні на птахів — бумеранг); допоміжну роль відігравало рибальство; не знали металообробки та гончарства, тому знаряддя праці й полювання, зброю, домашнє начиння виготовляли з каменю, дерева, черепашок та рослинних волокон. На початку європ. колонізації (кін. 18 ст.) на тер. Австралії мешкало бл. 300 тис. А., що об'єднувалися у 500–700 етнічних спільнот (племен). На серед. 20 ст. А. уціліли лише в пустельних районах центру і зх. Австралії та на пн., в зоні вологих тропічних лісів. У 1967 в результаті загальнодерж. референдуму австрал. А. було офіційно визнано гр-нами Австралії.

Аборигенним населенням Центр. і Пд. Америки є індіанці, які належать до т. з. амер. гілки монголоїдів, прийшли сюди через Пн. Америку з Азії понад 20 тис. р. тому. Індіан. народи створили розвинені цивілізації (наприклад, д-ва *ацтеків* на тер. сучас. Мексики та *інків* — сучас. країна Перу). У наш час автохтони-індіанці представлені десятками не дуже численних народів, розселених у Центр. Америці (*ацтеки, майя*), Амазонії (*каріби, араваки*) і високогірних районах Анд (*кечуа, аймара*). Найбільше індіанців проживає в Мексиці, Гватемалі, Перу, Болівії, Еквадорі.

На відміну від Америки, населення африкан. континенту здебільшого корінне. На пн. Афри-

Аборигени.
Олександр Шрамм. Сцена
в Південній Австралії, бл. 1850

ки проживають *бербері* (амазиги) — корінний народ, землі якого завойовувалися фінікійцями, греками, римлянами, арабами, турками-османами. З початком араб. завоювань наприкінці 7 ст. відбулася їх арабізація та ісламіза-

ція, проте вони зберегли яскраво виражену етнічну самосвідомість і мову. На сьогодні більшість берберів осілі й займаються орним землеробством, а кочівники-скотарі випасають верблюдів, дрібну та велику рогату худобу. В гірських та прибережних районах бербері проживають у кам'яних та дерев'яних будинках, кочове ж населення — у наметах-шатрах (тахамтах). За різними підрахунками кількість берберів (амазигів), включаючи великі діаспори в Канаді та деяких країнах Європи, на 2016 становить від 25 до 50 млн осіб. На решті тер. материкової Африки переважає багатомільйонне аборигенне негроїдне населення: западина Конго, Сх. і Пд. Африка населені народами банту, басейн верхнього Нілу — нілотами, в екватор. лісах живуть пігмеї, які вирізняються серед негроїдів малим зростом (до 150 см), пустелі та напівпустелі Пд. Африки населяють *готтентоти* і бушмени, які мають ознаки і негроїдів, і монголоїдів. Термін також вживається у біології щодо тварин і рослин, які частіше називають автохтонами.

Див. також у ст. *Австралія, Америка, Африка, Нова Зеландія*.

Лит.: Народы и религии мира. Москва, 1998; Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Київ, 2000; Тиводар М. Етнологія. Львів, 2004.

В. П. Капелюшний

Аборигенний вид — вид, що виник і живе в певній місцевості або має тривалу історію існування в її межах. А. в. — основа природних історично сформованих угруповань, тоді як у штучно створених екосистемах звичайно постується домінуючою роллю *адвентивним* видам. А. в. часто розглядається як окремий випадок застосування поняття *Автохтони*.

Лит.: Handbook of alien species in Europe // Invading nature: springer series in invasion ecology, A. Drake. Springer, 2009.

Аборт (лат. abortus, abortio — передчасні пологи, викидень) — припинення *вагітності* та (одночасно з цим або пізніше) вигнання з *матки* плідного яйця або його частини в перші 7 акушерських місяців, або 28 тижнів. За визначенням ВООЗ, А. — це самовільне вигнання або екстракція *ембріона* (плода) масою до 500 г, що відповідає терміну гестації менше 22 тижнів. Слід відрізнити А. від інших способів завершення вагітності: пологи після 4-го місяця великим плодом (у межах 28 тижнів) — несвоєчасні пологи незрілим плодом (partus immaturus); у разі виживання плода до моменту виписки матері — передчасні пологи. За МКХ-10 (загальноприйнята класифікація для кодування мед. захворювань) розрізняють: О03 — самовільний А.; О02 — нездійснений викидень; О20 — загрозувальний А. А. має різні форми. Залежно від терміну вагітності та наявності втручання: А. ранній (переривання вагітності в перші 16 тижнів) та А. пізній [переривання вагітності в 16–28 тижнів (пологи незрілим плодом)]. Залежно від способу переривання вагітності: А. самовільний (виникає без задуму та втручання самої вагітної та/або інших осіб); А. штучний законний (виконаний лікарем у мед. закладі за наявності мед. показань); А. штучний кримінальний (проведений поза лікувально-профілактичним закладом лікарем або особою, яка не має мед. освіти).

Залежно від перебігу: А. шийковий (A. cervicalis), коли плідне яйце повністю відшаровується та опускається під впливом *перейм* у шийковий канал. А. нездійснений, або затриманий викидень (missed abortion), якщо, незважаючи на загибель плідного яйця, *перейми* не виникають, плідне яйце не відшаровується повністю й не виганяється з матки. Кожна з форм А. може мати неускладнений та ускладнений (сепсисом) перебіг. Ускладненим, за офіційною номенклатурою, називають септичний А. У мед. практиці А. також вважають ускладненим, якщо він перебігає з такими патологічними станами, як гостре малокрів'я та інфекція. Загроза самовільного А. виникає в 7–20% клінічно діагностованих вагітностей, причому 80% випадків припадають на термін вагітності до 12 тижнів. Причинами цього є заг. захворювання; важкі захворювання важливих органів і систем; порушення функції ендокринної системи; генетичні вади; важкі форми токсикозу вагітності та ін. Розвиток А. має такі стадії:

1) А. загрозувальний (A. imminens) — початкова стадія. Загибелі плідного яйця передують скорочення матки. Під впливом *перейм* воно відокремлюється від свого місця розташування в базальній частині оболонки (decidua basalis), де значно розвинена судинна система. Виникають два основні симптоми: незначні кров'яністі виділення з матки та *переймоподібні* болі в нижній частині живота й у ділянці хребта. Ці явища можуть припинитися самовільно або завдяки лікуванню, й надалі вагітність може перебігати нормально.

2) А., що розпочався (A. incipiens). Зазначені симптоми (кровотеча й болі) стають більш вираженими й постійними. Подальша доля вагітності залежить від того, чи живе плідне яйце і як далеко зайшов процес відшарування плаценти. Якщо зв'язок плідного яйця з маткою порушений на незначній поверхні, вагітність у подальшому може розвиватися нормально. Однак якщо плідне яйце загинуло або якщо плідне яйце відшарувалося від матки більш як на третину поверхні прикріплення, процес посилюється й переходить у третю стадію.

3) А. в ходу (A. progrediens). Характеризується виштовхуванням плідного яйця з порожнини матки через розкритий канал шийки матки. При цьому плідне яйце нижнім полюсом виступає в піхву.

4) А. неповний (A. incompletus), або часткове вигнання з матки плідного яйця. Перебіг із болісними *переймами* та значною кровотечею. Рештки плідного яйця, які ще не втратили зв'язок із маткою, можуть відокремлюватися і видалятися з матки під час її наступних скорочень. Таке повне випорожнення матки може статися й безпосередньо після «А. в ходу», якщо на той момент плідне яйце вже цілком відшарувалося від місця свого розташування.

5) А. повний (A. completes) — завершальна стадія. Цілковите видалення з матки плідного яйця. Здебільшого після завершення викидня в порожнині матки залишаються рештки оболонки та ворсинок, що можуть спричинити низку ускладнень, тому будь-який викидень треба розглядати як неповний і лікувати.

Нездійснений викидень (missed abortion) можна розпізнати, якщо повторними дослідженнями не виявлено припинення росту матки та подаль-

ше її зменшення. Інші діагностичні ознаки: поява в молочних залозах молока (замість молозива), незначні кров'яністі виділення з матки, зміна біологічної реакції та ін.

Поширеною формою А. є штучний А. (*A. artificialis*) — навмисне переривання вагітності в терміні до 28 тижнів, спричинене будь-якою дією безпосередньо на плідне яйце, місце його розташування або організм вагітної в цілому. Штучним мед. (законним) А. вважають такий, який здійснює лікар за бажанням вагітної в лікувальному закладі за наявності мед. показань або без них, але обов'язково відповідно до зак-ва країни з належним оформленням мед. документації. Причиною переривання вагітності у термін до 12 тижнів, за направленням жіночої консультації, може бути власне бажання жінки. Залежно від терміну вагітності, існує кілька способів її переривання: Вакуум-екскохлеція, або «міні-аборт» — здійснюють у разі затримання менструації терміном до 20 днів як у стаціонарі, так і в умовах жіночої консультації, під місцевою анестезією. Триває 1,5–2 хв, дає в 5–6 разів менше ускладнень, ніж звичайний штучний А. При цьому в 1% випадків можливе продовження розвитку вагітності, через те що її не вдалося перервати або вона виявилася позаматковою. Медикаментозний А. — переривання вагітності у 98,6% жінок. Перевагою є невтручання у внутрішні органи жінки, що зменшує ризик інфекційних ускладнень. Проблема становить побічна дія потужної штучної гормональної перебудови орг-му, наявність протипоказань і побічних реакцій щодо живання медикаментозних абортивних засобів. Можливе також неповне відторгнення плідного яйця, що потребує обов'язкового хірургічного втручання (5% випадків). Класичний А. — здійснюється під заг. анестезією. Спочатку розширюють шийку матки, потім кюреткою вилущують ендометрій разом із плідним яйцем, після чого очищують порожнину матки за допомогою вакуум-ексатора.

Лит.: Аборт в I триместре беременности. Москва, 2010; Акушерство: национальное руководство. Москва, 2013. Акушерство и гинекология. Изд. 4. Москва, 2014.

Н. В. Коляденко

Абоський мир — договір між Рос. імперією (тепер РФ) та Швецією, підписаний в м. Або (нині м. Турку, Фінляндія) 18.08.1743, який підтвердив поразку Швеції у рос.-швед. війні 1741–1743. На переговорах, що розпочалися 23.01.1743, Рос. імперію представляли генерал-аншеф О. Румянцев і генерал-інженер І. Люберас, Швецію — барон Г. Седеркрейц і колишній посланник у м. Санкт-Петербурзі Е. фон Нолькен. Рос. імперія вимагала обрання спадкоємцем швед. престолу Любецького князя-єпископа Адольфа Фредеріка — двоюрідного дядька великого князя рос. Петра Федоровича (*Петро III*). Під загрозою втрати всієї тер. Фінляндії швед. сторона пристала на вимоги Рос. імперії. 16.06.1743 був укладений «вірчий акт» з чотирьох пунктів, відомий як Абоський преліминарний мирний договір, який підтвердив спадкоємні права Адольфа Фредеріка на швед. престол і водночас зобов'язання Рос. імперії повернути Швеції більшу частину Фінляндії. Підсумковий А. м. складався з *преамбули* та

21 статті. Окрім підтвердження умов *Ніштадтського миру 1721*, цей договір закріпив за Рос. імперією частину Фінляндії до р. Кюмене. У підсумку лінія кордону була відсунута від м. Санкт-Петербурга; Рос. імперія зміцнила оборону своїх пн.-зх. кордонів і провідні позиції на Балтійському морі.

Лит.: История дипломатии. В 5 т. Москва, 1959–1979; Маныкин А. С. Новая и новейшая история стран Западной Европы и Америки. Москва, 2004; Кузьмин О. С. Новая история країн Західної Європи та Північної Америки. Житомир, 2011; Акунін О. С. Новая история країн Західної Європи та Північної Америки (1492–1918 pp.). Миколаїв, 2013.

С. С. Троян

Абрагам, Анатоль (франц. Abragam, Anatole; 15.12.1914, с. Грива-Семгаллен, тепер район м. Даугавпілса, Латвія — 08.06.2011, м. Париж, Франція) — фізик, член франц. Академії наук (з 1973), член Академії наук США (з 1977), Лондон. королів. т-ва (з 1983), РАН (з 1999), почес. доктор ун-тів Кента (з 1967), Оксфорда (з 1976) та ін. Народився у сім'ї підприємця, батько був хазяїном фабрики гудзиків. У 1925 родина емігрувала до Франції. Під час Другої світової війни брав участь у Русі опору. Закінчив 1947 Вищу школу електрики (м. Париж). Працював з 1947 у Комісаріаті атомної енергії: директор з фіз. досліджень (з 1965), директор з наук. досліджень (з 1971). Професор каф. атомного магнетизму в Коллеж де Франс (1960–85). Президент Франц. фіз. т-ва (з 1967), віце-президент Міжнар. союзу фізики (з 1975). Здійснив дослідження в галузі атомного магнетизму і фізики твердого тіла, серед яких розробка магнітометра для вимірювання магнітного поля Землі. Відкрив ядерний антиферромагнетизм і ядерну прецесію нейтронів. 1951 запропонував інтерпретацію структури спектральних ліній. Автор 8 монографій та низки статей, присвячених дослідженням у галузі магнетизму і фізики твердого тіла, зокрема ядерного магнетизму, магнітного резонансу, поляризації ядер, гамма-резонансної спектроскопії твердого тіла. Цикл праць А. почався з розробки методу динамічної поляризації ядер і завершився відкриттям ядерних феро- і антиферромагнетиків. У дослідженнях А. тісно пов'язані теорія та експеримент. Серед праць: «Роздуми фізика» (1983), «Фізика передусім» (1987) та ін., написав також мемуари. Командор ордена Почес. легіону. Нагороджений

Абрагам Анатоль

медаллю Лоренца (1982), Великою золотою медаллю імені М. В. Ломоносова (1995) та ін. відзнаками.

Пр.: The Principles of Nuclear Magnetism. Oxford, 1961; Réflexions d'un physicien. Paris, 1983; Р. о. с. перекл. — Ядерный магнетизм. Москва, 1963; Электронный парамагнитный резонанс переходных ионов. Москва, 1972–1973 (у співавт.); Ядерный магнетизм: порядок и беспорядок. Москва, 1984 (у співавт.); Время вспять, или Физик, физик, где ты был. Москва, 1991.

Лит.: Goldman M. Hommage à Anatole Abragam // Reflets de la physique, 2011. № 26. Octobre; Haroche S. Professeurs disparus, Anatole Abragam // Journal du Collège de France. 2012. № 33.

Абрагам, Владислав (польськ. Władysław Abraham; 10.10.1860, м. Самбір, Австрійська імперія, тепер Львівська обл., Україна — 15.10.1941, м. Львів, УРСР, тепер Україна) — історик права і церкви, юрист, професор (1888–1939), ректор (1899–1900) та проректор (1900–1901) Львівського ун-ту, чл.-кор. (з 1893) і дійсний член (з 1903) Польської академії знань. Походив із сім'ї суд. урядника. Навчався на юрид. ф-тах Ягеллонського (1879–1883) та Берлінського ун-тів (1885), де розпочав дослідження питань права середньовіччя в установах Європи під керівництвом представника краків. історичної школи М. Бобжинського. Після отримання ступеня доктора права (1883) працював у суд. установах м. Кракова (1883–1885); досліджував документи з історії давнього церков. права, яке поклав в основу наук. праці «Інквізиційний процес в законах Іннокентія III і в сучасній науці» (Proces inkwizycyjny w ustawach Innocentego III i we współczesnej pauce; 1886), що дозволила йому стати приват-доцентом церков. права Ягеллонського ун-ту (1886–1888) та керівником Ін-ту церковного права (до 1936). Збирав, досліджував і публікував численні документи з архівів Ватикану та європ. країн щодо історії церкви та церков. права в середньовіччі (Monumenta Poloniae Vaticana, у 3 т.; 1913–1914); підготував численних учнів. Брав участь у роботі Кодифікаційної комісії відбудованої Польщі, підготовці конкордату Польщі з Ватиканом (1925). У наук. дослідженнях залишався прихильником позитивіст. засад роботи з документами, з яких робив обережні і виважені висновки. Більшість праць присвятив генезі християнства і церков. організації на польськ., лит. та укр. землях. Низка праць і документ. публікацій А. зберігають наук. значення донині. Відзначений званням почес. доктора (doctor honoris causa) Вільнюського (1930), Познанського (1931) та Львівського (1937) ун-тів.

Тв.: Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi, 1904; Studia krytyczne do dziejów średniowiecznych synodów prowincjonalnych Kościoła Polskiego. Kraków, 1917; Gniezno i Magdeburg. Kraków, 1921, Poznań, 1962; Studia wstępne o konkordacie Stolicy Apostolskiej z Rzeczypospolitą Polską. Kraków, 1926; Zagadnienie kodyfikacji prawa małżeńskiego. Lublin, 1929.

Лит.: Księga Pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama / red. O. Balzer, L. Piniński, T. Silnicki. T. 1. Lwów, 1930, T. 1–2. Lwów, 1931; Sawicki J. Władysław Abraham // Kwartalnik Historyczny. 1939–1945. T. 53; Pyter M. Władysław Abraham — historyk prawa kościelnego (1860–1941) // Czasopismo Prawno-Historyczne. 2006. T. 58., Z. 2; Pisulińska J. Władysław Abraham (1860–1941) // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Rzeszów, 2007.

Л. О. Зашиклія

Абрагам Владислав

Абрагамович Захарія

Абрагамс Пітер Генрі

Абрагамович, Захарія (польськ. Abrahamowicz, Zachariasz Izaak, караїм. Abrahamowicz, Zecharja Jicshak; 09.03.1878, с. Лани, тепер Галицького р-ну Івано-Франків. обл., Україна — 05. або 06.05.1903, с. Залуква, тепер Галицького р-ну Івано-Франків. обл., Україна) — поет. У дитинстві переїхав із родиною до с. Залукви. Закінчив поч. школу в м. Галичі, навчався у гімназії в м. Станіславі (тепер — м. Івано-Франківськ), однак був виключений через особистий конфлікт із учителями. Після цього впродовж короткого часу навчався шевській справі. Після повернення до м. Станіслава займався самоосвітою, зосередився на творчій роботі. 1899 призваний до армії. Демобілізований 1902. Під час військ. служби захворів на туберкульоз. Перші твори написав польськ. мовою, пізніше перейшов на галицький діалект караїмської. Під час служби в армії писав укр. (зберігся три поезії). Уперше на твори А. схвально відгукнувся польськ. сходознавець Ян Гжегожевський, який особисто знав літератора. Більшість творів А. й біографічні матеріали про нього опубл. у 1930-х роках О. Мардкович на сторінках караїмськомовного журн. «Караїмська» («Karaj awazy»), що виходив у м. Луцьку. Караїмськомовні твори А. перекладав укр. С. Пушик.

Тв.: Zecharja Abrahamowicznin tiziwlari // Karaj awazy. 1931. №2; Абрагамович З. Тувгъан ана; Караїм едим, караїм бармэн [поезії] // Караїмика. Вып. 3. Симферополь, 2007; Вірші Зехар'ї Абрагамовича українською мовою // Караїмика. Вып. XVI. Симферополь, 2010.

Лит.: Пушик С. Голос галицького караїма // Жовтень. 1972. № 5; Kizilov M. The Karaites of Galicia: An Ethnoreligious Minority Among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs, 1772–1945. Leiden, 2008; Миреев В. Зехарія Абрагамович — караїмський поет // Караїмика. Вып. 3. 2007.

С. І. Гірик

Абрагамс, Пітер Генрі (Abrahams, Peter Henry; 03.03.1919, Фредедорп, тепер передмістя Йоганнесбурга, ПАР) — письменник. Пише англ. мовою. У кол. Пд.-Африканському Союзі як людина змішаного расового походження належав до категорії населення, обмеженої у правах. 1939 виїхав із країни, упродовж короткого часу служив матросом. Переїхавши до Лондона, працював журналістом у газетах. З 1956 мешкає на Ямайці. 1942 дебютував зб. оповідань «Темний заповіт» («Dark Testament»). Основна тема повістей і романів «Пісня міста» («Song of the City»; 1945), «Шахтар» («Mine Boy»; 1946), «Дорогою грому» («The Path of Thunder»; 1948), «Завоювання» («The Path of Thunder»; 1950) та ін. — протистояння з расистами у Пд. Африці, боротьба проти режиму апартеїду. А. — автор книжки репортажів про поїздку до Африки «Повернення в Голі» («Return to Goli»; 1953), автобіографічного роману «Розповіді про свободу» («Tell Freedom»; 1954), спогадів «Досвід чорних у 20 ст.: автобіографія й роздуми» («The Black Experience in the 20th Century: An Autobiography and Meditation»; 2000). 1994 худ. і публіцистичні твори А. відзначено Медаллю Масгрейва, найпрестижнішою нагородою Ямайки у галузі мист-ва, науки й л-ри. 1958 азерб. композитор К. А. Караєв написав балет «Дорогою грому» («İldırımli yollarla») за мотивами роману А. Твори А. перекладено багатьма мовами. Окремі твори А. укр. мовою перекладали В. Митрофанов і М. Харенко.

Тв.: Укр. перекл. — Зрада Удому. Київ, 1961; Дорого грому. Київ, 1973; На поклик волі. Київ, 1973.

Лит.: Ogunbesan K. The Writing of Peter Abrahams. London, New York, 1979.

М. М. Сулима

Абража́нов, Олекса́ндр Олексі́йович (22.02.1867, м. Ржев, тепер Твер. обл., РФ — 30.04.1930, м. Дніпропетровськ, тепер Дніпро, Україна) — лікар-хірург, розробник численних методів лікування. Вищу освіту здобув на мед. ф-ті Варшав. ун-ту (1891). Кар'єру розпочинав у Росії: протягом 3 років працював у хірург. відділенні Маріїн. лікарні в м. Санкт-Петербурзі. У 1893–1899 — у лікарні Юрізан. заводу на Уралі. Мед. практика А. тісно пов'язана з Україною. З 1901 працював у Київ. госпітальній хірург. клініці проф. Ф. К. Борнгаупта; в 1902 йому присвоєно звання приват-доцента ун-ту Св. Володимира. З 1905 завідував хірург. відділенням Полтав. губ. земської лікарні, був головою Полтав. т-ва лікарів. У період 1922–1930 — зав. каф. хірургії, а також каф. оперативної хірургії та топографічної анатомії Катеринослав. (з 1926 Дніпропетровського) мед. ін-ту; був головою Уфим. (Росія), Полтав. та Дніпропетров. хірург. т-в. Стажувався у Відні та Берліні.

А. — автор доктор. дис. на тему «Пересаджування та пломбування кісток» (1899), понад 60 наук. публікацій із проблематики відновлювальної хірургії; лікування органів грудної та черевної порожнини; лікування опорно-рухового апарату; вивчення симпатичної та парасимпатичної нервової систем; акушерства та гінекології. А. — розробник нових методів у медицині: лікування «заячої губи»; з'єднання прямих м'язів черева в разі їх розходження; подовження нижньої кінцівки; закриття легеневих і шлєвральних фістул; заміщення носової пертинки кістковою пластинкою при запалому носі; оператив. лікування грижі; слоновості стегна, гомілки, ступні; гастропексії, оператив. лікування випадіння матки і піхви; закриття трепанаційних отворів у черепі; аутопластич. способу зашивання піхво-міхурової фістули, імплантації кістки, видозміни операції Шопарта, кістковопластич. ампутації стегна, паріартеріальної симпатектомії.

Лит.: 50 лет Днепропетровского медицинского института. Киев, 1967; Хорошматенко Н. Я. Александр Алексеевич Абражанов // Хирургия. 1967. № 12; Братусь В. Д., Фомін П. Д. Сторінки виникнення й розвитку хірургії в Україні. Хірургічні школи. Кафедри хірургії. Тернопіль, 2005.

О. О. Червяк

Абразиви́ (франц. abrasif — шліфувальний, від лат. abradere — зіскоблювати), абразивні матеріали — дрібнозернисті або порошкоподібні речовини з високою *твердістю*, які використовують для оброблення матеріалів, а також для *буріння* *порід гірських*. Частинки А. м. мають бути міцними, твердими, з гострими крайками. Поєднання таких властивостей можливе лише у твердих *мінералів*, тому переважно для виготовлення А. застосовують саме їх. А. м. можуть бути як природного, так і штучного походження. З давніх часів для мех. оброблення використовували природні А. м. — *алмази*, *гранати*, *корунд*, *наждак*, *кремій*, *трепел*, *пемзу*, *кварцовий пісок*, *крейду*, *каолін*, *діатоміт*, *перліт* тощо. Тепер за-

доволення потреб техніки базується переважно на використанні синтет. (штучних) А. м., з яких найпоширенішими є *електрокорунд* (нормальний, білий, хромистий, хромтитанистий, титанистий, цирконієвий, монокорунд, сферокорунд, формокорунд та SG-корунд), *карборунд* (силіцій карбід зелений і чорний), матеріали на основі кубічного *бор нітриду*, *бор карбїду*, синтет. алмаз. Широке використання синтет. А. м. зумовлене ще й тим, що можна надати їм наперед заданих властивостей. На початку 1950-х для задоволення потреби абразивного виробництва в тех. алмазах у лабораторії «ASEA» (абрев. від швед. Allmänna Svenska Elektriska — Aktiebolaget — Загальна шведська електрична акціонерна компанія) 15.02.1953 синтезовані перші в світі штучні алмази, а в грудні 1954 вони синтезовані в лабораторії компанії «Дженерал Електрик» (General Electric) у США. На початку 21 ст. обсяг випуску синтет. штучних алмазів становив бл. 8,4 млрд карат. Синтет. штучні алмази переважно застосовують для виготовлення алмазного інструмента, який використовують у механо- і каменеобробленні та під час бурових робіт. Низку штучних *матеріалів надтвердих* на основі кубічного бор нітриду створено для абразивного оброблення загартованих сталей, оскільки алмаз для цього непридатний. Торгові марки — ельбор (РФ), кубоніт, гексаніт (Україна), белбор (Білорусь), боразон (США), CBN — Японія, Китай. Вартість цих надтвердих А. м. перевищує вартість звичайних А. майже в 2000 разів. В Україні переважно використовують А. м., які виробляють ПАТ «Запорізький абразивний комбінат» і ПАТ «Іршавський абразивний завод» — зернисті, порошкоподібні та мікропорошкові — з електрокорунду нормального, силіцій карбїду чорного й зеленого. Надтверді порошкові А. м. на основі алмазу та кубічного бор нітриду — продукція *надтвердих матеріалів Інституту ім. В. М. Бакуля НАН України* (м. Київ), також алмазні порошки виробляють ПАТ «Полтавський алмазний інструмент» і ПАТ «Алмазінструмент» (м. Львів).

Лит.: Hall Richard. Shaping the future: developments in abrasives and processes // Gohram conf. «Precision Grinding & Finishing in the Global Economy». Chicago. 1–3 oct. 2001; Сверхтвердые материалы. Получение и применение. В 6 т. Киев, 2003. Т. 1: Синтез алмаза и подобных материалов; Лавриненко В. И., Ильницкая Г. Д., Боримский А. И. и др. Низкопрочные синтетические алмазы на основе феррокремния в шлифовальном инструменте // Прогрессивні технології та системи машинобудування: Міжнарод. зб. наук. праць. Донецьк, 2010. Вип. 40; Лавриненко В. І., Новіков М. В. Надтверді абразивні матеріали в механообробці: Довідник. Київ, 2013.

В. І. Лаврінченко

Абразивний інструмент — призначений для абразивного оброблення *інструмент*, різальна частина якого містить частинки (зерна) *абразивних матеріалів*. Стандартні абразивні круги за видами виконуваних технолог. операцій і необхідних показників якості оброблюваної поверхні поділяють на такі осн. групи: шліфувальні — для оброблення виробів з досягненням шорсткості оброблюваної поверхні до *Ra* 0,08 мкм; полірувальні — для оброблення виробів із досягненням шорсткості оброблюваної поверхні до *Rz* 0,04–0,05 мкм; відрізні — для різання різноманітних матеріалів; правлячі — для правлення

Абража́нов Олекса́ндр Олексі́йович

кругів з абразивних матеріалів (карбіду кремнію, електрокорунду тощо). Осн. конструктивними елементами кругів із надтвердих матеріалів (НТМ), а саме алмазів і кубічного нітриду бору, є корпус, абразивовмісний шар і проміжний шар, який забезпечує щільне поєднання абразивовмісного шару з корпусом. Корпуси кругів виготовляють з різних металічних і неметалічних матеріалів, вони мають посадковий отвір для розміщення круга на шпинделі верстату. Абразивні круги зі звичайних абразивів (електрокорунду, карбіду кремнію тощо) технологічно виготовляють відразу з корпусом, здебільшого вони є одним цілим, без поділу на корпус і абразивовмісний робочий шар. Також інструментом зворотного-поступального руху є шліфувальні бруски. Ще один А. і. — шліфувальна шкурка, на гнучкій основі якої за допомогою зв'язувальної речовини закріплений шар абразивних зерен. Вітчизняний А. і. переважно представлений продукцією ПАТ «Запорізький абразивний ком-

Абразивний інструмент

бінат», який виробляє абразивний інструмент, шліфувальну шкурку та вироби з неї. Другий за величиною нац. виробник — ПАТ «Іршавський абразивний завод» — випускає переважно круги. Алмазні інструменти виробляють Полтав. та Львів. алмазні з-ди. Ін-т надтвердих матеріалів ім. В. М. Бакуля НАН України випускає абразивний інструмент з НТМ (алмазу та кубічного нітриду бору); для потреб підприємств-замовників він виробляє алмазні прецизійні правлячі ролики одношарові на нікелевій основі. Їх використовують для прецизійного профілювання абразивних кругів на операціях шліфування високоточних деталей складного профілю типу замків лопаток турбін, деталей підшипників, деталей із координатно-зв'язаними між собою поверхнями та ін. складних виробів.

Lim.: Hall Richard. Shaping the future: developments in abrasives and processes // Gohram conf. «Precision Grinding & Finishing in the Global Economy». Chicago. 1-3 oct. 2001; Сверхтвердые материалы. Получение и применение. В 6 т. Т. 3: Композиционные инструментальные материалы. Киев, 2005; Т. 6: Алмазно-абразивный инструмент в технологиях механообработки. Киев, 2007; Прогрессивные машиностроительные технологии, оборудование и инструменты. Т. 1. Коллективная монография. Москва, 2013; Лаврінченко В. І., Новіков М. В. Надтверді абразивні матеріали в механообробці. Київ, 2013; Відпрацювання наукомістської технології та створення дослідно-виробничої дільниці з виготовлення високопрецизій-

ного алмазного правлячого інструменту для потреб машинобудування України та імпортозаміщення. // Наука та інновації. 2013. Т. 9. № 5.

В. І. Лаврінченко

Абразія (від лат. abrasio — зіскоблювання) — процес мех. руйнування і знесення гірських порід у береговій зоні водойм (океанів, морів, озер, водосховищ) хвилями і прибоєм, а також уламковим матеріалом, що міститься у воді. А. буває мех., хім. і терм. Мех. А. — це руйнування берегових порід під дією ударів хвиль прибою і уламків порід, які переносяться хвилями і прибоєм. Хім. А. — руйнування порід, спричинене розчиненням їх мор. водою. Терм. А. — руйнування берегів, що складаються з мерзлих порід або льоду, внаслідок зігрівання мор. водою.

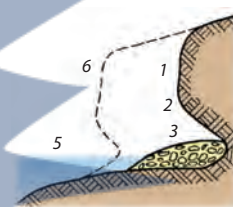
Інтенсивність А. залежить від твердості порід, стану пластів. Найінтенсивніша А. — в результаті дії на мор. берег прибою і корозії (розчинення гірських порід під впливом хім. впливу води). У результаті А. створюються специфічні форми рельєфу: абразійні уступи (кліфи), хвилеприбійні ніші, кекури, підводні абразійні тераси або платформи (бенчі) тощо.

Довжина абразійних ділянок на берегах водойм земної кулі близько 400 тис. км (51 % загальної довжини). В середньому з кліфів у водойми надходить 3,45 млрд м³ на рік уламкового матеріалу, з бенчів — 7,4 млрд м³ на рік. Пісок, галька, гравій та більший уламковий матеріал утворюють підводну акумулятивну терасу, яка приєднується до бенчів, й акумулятивні берегові та підводні форми рельєфу (коси, пересипи тощо), з якими пов'язані прибережні розсипи й родовища будівельних матеріалів. Осади абразивного походження, що містяться у воді, мігрують уздовж берегової смуги або виносяться течіями за межі берегової зони і відкладаються в глибших частинах водойм. При зниженому рівні океану А. дуже впливає на формування шельфу. Продукти А. є головними джерелами відкладень шельфу. Руйнування берегів і утворення акумулятивних берегових форм призводять до вирівнювання берегової лінії. Її обриси визначаються проникненням морських вод в пониження рельєфу.

Див. також у ст. *Фіорд, Шхер, Лиман*.

Н. В. Вергельська

Абракадабра — у сучас. мові будь-який безглуздий набір слів або літер. У пізній Античності й Середньовіччі слово використовували як заклинання або напис на амулетах. Уперше згадується у 51 розділі віршованого трактату «Напучування в медицині» («De Medicina praescepta») (кін. 2 — поч. 3 ст. н.е.), що приписують давньорим. лікарю Квінтови Серену Саммоніку, який рекомендує хворим на малярію носити амулет із цим словом, написаним 11 разів у вигляді перевернутого трикутника без останньої літери в кожному рядку (від ABRACADABRA в першому до А в останньому). Як напис, що начебто мав відганяти злих духів, поширюється у Середньовіччі. У Ранньому Новому часі А. стає одним із найвідоміших заклинань, згадки про нього потрапляють до масової худ. л-ри. Зокрема, у романі Данієля Дефо «Щоденник року чуми» («A Journal of the Plague Year») про епідемію чуми 1655 в Англії (1722) засвідчено, що мешканці Лондона записували це слово у формі пе-

Абразія:

- 1 — берегове урвище;
- 2 — хвилеприбійна ніша;
- 3 — пляж;
- 4 — підводна абразійна тераса;
- 5 — рівень моря;
- 6 — колишнє берегове урвище

ревернутого трикутника на одвірках своїх будинків. Найімовірніша етимологія слова А. — від арам. вислову «אברה קדאברה» («avra kedavra», однак літеру א можна читати і як [v], і як [b]), що приблизно перекладають як «нехай сказане здійсниться». Інші пояснення походження вислову є зразками *народної етимології*. Слово «А.» і співзвучні до нього часто вживають у худ. л-рі, кінематографі й текстах пісень з умовним значенням заклинання.

Лит.: Gröninger K. E. Jüdisches Denken. Theologie, Philosophie, Mystik. Darmstadt, 2005. Bd. 2: Von der mittelalterlichen Kabbala zum Hasidismus, Wissenschaftliche Buchgesellschaft; Kushner L. The Book of Words: Talking Spiritual Life, Living Spiritual Talk. Woodstock, 2011.

Абрам, Йосип [словен. Abram, Josip (Jože); псевдоніми — Козак Байда, Трентар, Мостар; 02.02.1875, с. Штаньель, тепер місто, Словенія — 22.06.1938, м. Любляна, Словенія] — словен. письменник, перекладач. Закінчив 1899 вищу духовну семінарію в м. Гориці. Був священником у селах приморської Словенії. 1895 у журн. «Дім і світ» («Dom in svet») опубл. перший оригінальний твір — романтичну баладу «Українець» («Ukrajinec»), позначену впливом творчості Т. Шевченка. 1898 в журн. для дітей «Янголечок» («Angeljček») умістив перекл. вірша С. Воробкевича «Рідна мова». За мотивами давньої словен. історії та фольклору написав кілька народних драм, поставлених у різних театрах. Широку популярність А. принесли словен. перекл. творів Т. Шевченка. 1907 і 1908 в його перекл. у Любляні вийшов «Кобзар» у двох томах, до якого увійшли 43 твори, серед них — поеми «Тарасова ніч», «Катерина», «Іван Підкова», «Гайдамаки», «Гамалія», «Наймичка», «Іржавець», «Невольник», балади «Причинна», «Перебендя», послання «І мертвим, і живим, і вірші «Холодний яр», «Заповіт», «Якби ви знали, паничі», «Сон (На панщині пшеницю жала...)». Перекл. А. відзначаються збереженням тропів і фігур оригіналу, семантичною точністю. На поч. 20 ст. вони мали широкий резонанс як у Словенії, так і в Україні. У своїх працях А. докладно висвітлив життєвий і творчий шлях Т. Шевченка, схарактеризував його роль у тогочасному сусп. й культ. житті України. Завдяки працям А. і його перекл. поезія Т. Шевченка на поч. 20 ст. стала визначним явищем літ. і сусп. життя Словенії.

Пер.: Kobzar: Izbrane pesmi Tarasa Ševčenko. Z zgodovinskim pregledom Ukrajine in pesnikovim življenjem / prevel Jos. Abram. Ljubljana, 1907; Kobzar Tarasa Ševčenko. II. Del. Hajdamaki: Poem z zgodovinskim uvodom o hajdamaci / prevel in pojasnil Josip Abram. Ljubljana, 1908.

Лит.: Гнатюк В. Словінський переклад Шевченкових поезій // Літературно-науковий вісник. 1906. Т. 34, кн. 5; Юшук І. Український струм у словенській поезії XIX — початку XX ст. // Слов'янське літературознавство і фольклористика: республ. міжвід. зб. 1967. Вип. 3; Гримич В. За Кобзареву луною. Стаття перша // Всесвіт. 1981. № 3; Гримич В. Подвиг перекладача // Україна. Наука і культура. 1981. Київ, 1982; Kragelj J. Josip Abram — Trentar: življenje in delo. Koper, 2000.

В. Гримич

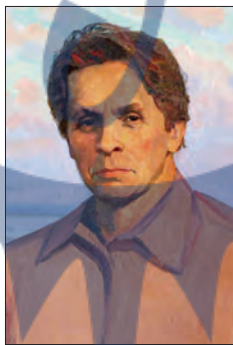
Абрамавічюс, Владас (лит. Abramavičius, Vladas, польськ. Abramowicz Władysław; 09.05.1909, с. Науядваріс, тепер Тракайського р-ну, Литва — 16.11.1965, Вільнюс, Литва) — поет, історик

Абрам Йосип

Абрамавічюс Владас

Абрамов Федір Олександрович.
Ф. М. Фатьянов. Портрет
Абрамова Ф. О. 1986

Абрамов Федір Олександрович

культури, перекладач. Закінчив 1934 Вищу школу журналістики у Варшаві, 1951 — Вільнюс ун-т. Автор зб. віршів польськ. мовою «Зоря думки» («Świtanie myśli»; 1930) і «Місцеві поезії» («Regionalne poezji»; 1933), істор. і біогр. нарисів про лит. літературу, про сучасну поезію (польськ. мовою), про В. і Т. Врублевських (лит. мовою). Перекладав польськ. поетів лит. мовою. У кн. «Тарас Шевченко і Вільнюс» («Tarasas Ševčenka ir Vilnius»; 1964), спираючись на арх. відомості й мемуари, А. висвітлив життя Т. Шевченка в цьому місті. На ювілейній 10-й наук. шевч. конф. у Києві (1961) виступив з доповіддю «Шевченко у Вільнюсі».

Пр.: Абрамавічюс В. Шевченко у Вільнюсі // Збірник праць ювілейної десятої наукової шевченківської конференції. Київ, 1962; Abramavičius V. Tarasas Ševčenka ir Vilnius. Vilnius, 1964.

В. Рачаускас

Абрамов, Фёдор Олександрович (рос. Абрамов, Фёдор Александрович; 29.02.1920, с. Веркола, тепер Архангел. обл., РФ — 14.05.1983, м. Ленінград, тепер Санкт-Петербург, похов. у с. Веркола, РФ) — письменник, літ. критик, публіцист; представник напрямку «сільської прози» в рос. л-рі. Нар. у селян. родині; у віці одного року втратив батька. Закінчив філол. ф-т Ленінград. держ. ун-ту. 1941–1943 перебував у лавах Рад. армії, 1943–1945 — співробітник органів контррозвідки «Смерш». 1948–1951 — аспірант Ленінград. держ. ун-ту, 1951–1960 — викладач на каф. рад. л-ри цього ж ун-ту. З 1949 друкував літ. критичні статті, з 1950 розпочав літ. діяльність. 1958 у журн. «Нева» опубліковано перший роман А. «Брати й сестри» («Братья и сестры»). У середині 1960-х твори А. не друкували через засудження офіц. критикою нарисів «Навкруги» («Вокруг да около»). На формування репутації письменника вплинув також факт видання нарисів в англ. перекладі у Великій Британії. Найважливішим твором А. є цикл із чотирьох романів «Брати й сестри» («Братья и сестры»; 1963), «Дві зими й три літа» («Две зимы и три лета»; 1968), «Шляхи-роздоріжжя» («Пути и перепутья»; 1973), «Дім» («Дом»; 1978). За три перших, об'єднаних у трилогію «Пряслини» («Пряслины»), А. нагороджено Держ. премією СРСР (1975). Осн. тема творів А. — повсякденне життя селян рос. півночі, зображене відповідно до стильових канонів «сільської школи» в рос. літ. періоду 1960–1980. В останні роки працював над романом «Чиста книга», який не закінчив. Укр. мовою твори А. перекладали Є. Гуцало, М. Шу-мило та ін. 1973 за сюжетом повісті «Сирітство» («Безотцовщина») знято телефільм (реж. — П. Тодоровський).

Тв.: Сочинения. В 6 т. Ленинград, 1990; Укр. перекл. — Дерев'яні коні. Київ, 1982; Пролітали лебеді. Київ, 1989; Твори. В 2 т. Київ, 1989.

Лит.: Золотуский И. Фёдор Абрамов: личность, книги, судьба. Москва, 1986; Маслов И. Правда как мера таланта: О творчестве Ф. А. Абрамова. Харьков, 1994; Маслов И. Федор Абрамов: повесть-исследование. Харьков, 2005.

Абрамов, Фёдор Олександрович (21.03.1904, рудник Скальковський, тепер м. Лисичанськ Луганської обл., Україна — 05.12.1982, м. Дніпропетровськ, тепер м. Дніпро, Україна) — вчений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1952), чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки

УРСР (з 1974). Закінчив Дніпроп. гірничий ін-т (1930; тепер Нац. гірничий ун-т). Працював у цьому закладі асистентом-аспірантом (1930–1935), доцентом (1935–1940), в. о. зав. каф. (1940–1941, 1944–1952) та зав. каф. рудникової вентиляції (1952–1968). Учасник Другої світової війни. У 1962–1968 водночас обіймав посаду зав. лаб. рудникової аеродинаміки Ін-ту чорної металургії АН УРСР. У 1968–1982 працював зав. відділу рудникової аерогазотермодинаміки Ін-ту геотехнічної механіки АН УРСР. Автор понад 300 наук. праць. Дослідження А. присвячені вивченню проблем провітрювання та аерогазодинаміки шахт, техніки безпеки та боротьби з газодинамічними явищами в них. На шахтах Донбасу впроваджено запропонований ученим клиновий принцип виймання металевих стояків. Розробив метод укрупненої оцінки аеродинамічної якості вентиляції газових шахт і виявлення їх недоліків, що досягалося розробкою методики і практичним упровадженням служб вентиляції (а надалі й гірничорятувальної служби) депресійних зйомок. Розроблено алгоритми та програми розрахунку вентиляції шахт. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора (1949, 1955), орденом Леніна (1961), двома орденами «Знак Пошани» (1971, 1976) та багатьма медалями. Лауреат Держ. премії УРСР в галузі науки і техніки (1976).

Пр.: Электрическое моделирование вентиляционных сетей угольных шахт. Москва, 1957; Автоматизация проветривания шахт. Киев, 1967; Воздухораспределение в вентиляционных сетях шахт. Киев, 1971.

Лит.: Федір Олексійович Абрамов [1904–1982: Некролог] // Вісник АН УРСР. 1983. № 3.

Л. В. Шипко

Абрамович, Всеволод Михайлович (нім. Abramowitsch, Wsewolod; 10.08.1890, м. Одеса, тепер Україна — 25.04.1913, Йоганністаль, тепер р-н м. Берліна, Німеччина) — авіатор і винахідник, один із піонерів авіації в Рос. і Нім. імперіях. Нар. у родині єврейського поета і перекладача М. С. Абрамовича; онук класика л-ри мовою їдиш Менделє *Мойхер-Сфоріма*. 1911 А. — випускник Вищої техн. школи в м. Шарлоттенбурзі (тепер Берлін. технічний ун-т). 09.10.1911 закінчив філію авіашколи Т-ва братів Райт у Німеччині (диплом № 122), залишився там працювати інструктором. 1912 виконав суттєву переробку літака-біплана «Райт», що значно покращило його польотні дані. Літак отримав назву «Райт-Абрамович». На ньому 01.06.1912 під час змагань у Берліні А. встановив для Німеччини рекорд висоти польоту з пасажиром — 2100 м. У 14.07.1912–06.08.1912 на цьому ж літаку виконав переліт Берлін — Санкт-Петербург (бл. 1500 км), причому сумарна тривалість перебування в повітрі становила бл. 17 год. Перебуваючи в Рос. імперії, 24.09.1912 А. встановив світовий рекорд тривалості польоту з 4 пасажирами — 45 хв 57 с. Восени 1912 повернувся до Німеччини. 24.04.1913 під час польоту з княгинею Є. М. Шаховською потрапив у катастрофу на аеродромі Йоганністаль під Берліном і зазнав тяжких травм, від яких помер наступного дня. Похований на Нікольському кладовищі Олександрівської лаври у Санкт-Петербурзі. На честь А. названо одну з алей на тер. колишнього аеродрому Йоганніс-

Абрамович Всеволод та княгиня Шаховська Євгенія

таль (нині Аеродинамічний парк у берл. р-ні Адлерсгоф).

Пр.: Мой перелет из Берлина в Петербург // Вестник воздухоплавания. Санкт-Петербург. 1912. № 10.

Лит.: Шафров В. Б. История конструкций самолетов в СССР до 1938 г. Москва, 1986; Авиация в России. Москва, 1988; Грибанов С. В. Пилоты Его Величества. Москва, 2007.

В. Р. Марася

Абрамович, Дмитро Іванович (07.08.1873, м. Гулівчичі, тепер с. Гулівка Ковел. р-ну Волин. обл., Україна — 04.03.1955, м. Вільнюс, Литва) — історик л-ри й мови, чл.-кор. РАН (1921, від 1925 — АН СРСР). Закін. Санкт-Петерб. духовну академію (1897). Від 1903 очолював у ній каф. рос. та старослов'ян. мов, 1909 — звільнений через «неблагонадійність». Викладав історію рос. л-ри та мови, старослов'ян. мову, палеографію на Вищих жіні. курсах Петрогр. ун-ту. Згодом проф. Ленінгр. ун-ту, Смолен. пед. ін-ту, після Другої світової війни — Вільнюс. ун-ту. Досліджував історію укр. л-ри та л-р сх. слов'ян від часів Київ. держави до 19 ст., діяльність Д. Туптала. Працював над істор. хрестоматією укр. мови, готував до вид. київ. «Глаголичні листки». Гол. праця «Дослідження про Києво-Печерський патерик як історико-літературну пам'ятку» («Исследование о Киево-Печерском Патерике как историко-литературном памятнике»; 1903), за оцінкою І. Франка, «являється дуже пильним та старанним зводом усього того, що досі було зроблено для в'яснення літературної історії та історичної вартості Києво-Печерського Патерика». Автор праці «До питання про обсяг і характер літ. діяльності Нестора-літописця» («К вопросу об объеме и характере лит. деятельности Нестора-летописца»; 1902). Незважаючи на відірваність від України, охоче співпрацював із ВУАН. У її серії «Пам'ятки мови та письменства давньої України» здійснив наукове видання «Києво-Печерського Патерика» 2-ї редакції, упорядкованої ченцем Касієм (1462), за рукописом Києво-Печерської лаври 1553–1554 (1930). Вивчав листування М. Костомарова та М. Драгоманова.

Пр.: 3 листування М. І. Костомарова з графинею А. Д. Блудовою // Україна. Київ, 1926. Кн. 5; 3 листування М. П. Драгоманова з О. С. Суворіним // Україна. Київ,

Абрамович Дмитро Іванович

1927. Кн. 4; Літописні джерела Четв'їх-Міней Дмитра Ростовського // Зап. істор. секції ВУАН. Київ, 1929. Т. 32; До питання про джерела «Ізборника» Святослава 1076 р. // Наук. зб. Ленінгр. т-ва дослідників укр. історії, письменства та мови. Київ, 1929; 3 новіших праць про «Слово о полку Ігоревім» // Там само. Київ, 1929.

Лит.: Берков П. Н. Хронологический список печатных работ чл.-корр. АН СССР Д. И. Абрамовича (1873–1955) и лит.-ры о нем // Тр. отдела древнерус. лит.-ры Ин-та русской лит.-ры. 1956. № 12.

С. І. Білокінь

Абрамовський, Едвард Юзеф (польськ. Abramowski, Edward Józef; 17.08.1868, с. Степанівка, Рос. імперія, тепер Васильківський р-н Київської обл., Україна — 21.06.1918, м. Варшава, Польща) — філософ, політ. мислитель, психолог, соціолог. Нар. у заможній поміщицькій родині. Навчався в Краків. (1885) та Женев. ун-тах (1886–1889). У 1915–1918 — професор психології Варшав. ун-ту. Дослідник проблем політ. філософії, етики, естетики, антропології, теорії пізнання. Із 1885 до початку 1890-х А. брав активну участь у польськ. соціалістичному русі (входив до орг. «Пролетаріат», «Закордонний союз польських соціалістів», «Робітничче об'єднання»). Займався пропагандистсько-освітньою діяльністю серед робітників. Як публіцист, із марксистських позицій критикував *капіталізм* і приват. власність.

Абрамовський Едвард Юзеф

У сер. 1890-х А. переїжджає до Швейцарії, де розпочинається новий період його діяльності. Переживає втрату дружини і сестри, тривалий час хворіє. Його духовна криза закінчується зміною поглядів: А. відмовляється від *марксизму*, відходить від політ. діяльності та участі в робіт. русі. Перебуваючи на лікуванні в м. Женеві, зосереджується на наук. дослідженнях із психології, соціології та теорії пізнання.

Після повернення у 1897 поєднує громад. і наук. діяльність, ініціює створення «гуртків самовдосконалення», які пропагували гасла мораль. оновлення. У роботах «Етика і революція» («Etyka a rewolucja»; 1899), «Індивідуальні елементи в соціології» («Pierwiastki indywidualne w socjologii»; 1899), «Питання соціалізму» («Zagadnienia socjalizmu»; 1899) обґрунтовує ідею морал. та етич. революції як джерела сусп. трансформацій: внутр. зміни самої людини мають спричинити революцію суспільну. У філософії А. людина постає як вільна, творча особистість, яка є найвищою цінністю та джерелом дії. Обстоюючи ідею самореалізації людини, наголошує, що свобода людини — це свобода бути собою.

А. вважається духовним лідером польськ. анархізму. Розробив концепцію «бездержавного соціалізму», засновану на трьох головних пунктах — бойкоті д-ви, самоорганізації та самоосвіті. Критикував держ. *соціалізм* і д-ву в цілому як примусову орг-цію, що обмежує свободу людини, пропагував бездерж. орг-цію сусп-ва у формі добровільних об'єднань, зокрема в праці «Соціалізм і держава. Причини критики сучасного соціалізму» («Socjalizm a państwo. Przyczynek do krytyki współczesnego socjalizmu»; 1904). Основи нового сусп-ва вбачав у співпраці, братерстві, солідарності, взаємоповазі та дружніх зв'язках. Закликав боротися за свободу кожної людини та свободу Польщі. Прагнучи до практичної реалізації «бездержавного ідеалу», А. став засновником польськ. кооперативного руху, працював у

Союзі товариств суспільної взаємодопомоги. Як прихильник ідеї самоорганізації, пропагував екон. асоціації та ініціативи, закликав до створення кооперативів і спілок. Ідеям *кооперації* присвятив праці: «Значення співробітництва для демократії» («Znaczenie współdziałłości dla demokracji»; 1906), «Ідеї суспільного співробітництва» («Ideje społeczne kooperatywności»; 1907), «Принцип республіки кооперативної» («Rzeczpospolita kooperatywna»; 1912).

Упродовж 1907–1918 А. зосередився на питаннях психології. У 1907 — співзасновник і керівник Польського психол. т-ва. 1910 у м. Варшаві створив першу психол. лаб., яка згодом була перетворена на Ін-т психології. Брав участь у наук. житті психол. осередків у м. Женеві, Брюсселі, Лозанні. У 1915–1918 очолював каф. психології Варшав. ун-ту. У 1917 читав цикл публ. лекцій із досвідної метафізики («Metafizyka doświadczenia»; 1980). Його дослідження, присвячені проблемам несвідомого, пам'яті та уваги, отримали визнання наук. спільноти.

Філософія А. мала великий вплив на сусп.-політ. життя Польщі 20 ст. Зокрема, вона вплинула на дух. формування Я. Корчак.

Пр.: Zagadnienia socjalizmu. Lwów, 1899; Socjalizm a państwo. Przyczynek do krytyki współczesnego socjalizmu. Lwów, 1904; Zmowa powszechna przeciw rządowi. Kraków, 1905; Badania doświadczalne nad pamięcią. T. 1–3. Warszawa, 1910–1912; Le subconscient normal: Nouvelles recherches expérimentales. Paris, 1914; Pisma. T. 1–4. Warszawa, 1924–1928; Filozofia społeczna. Wybór pism. Warszawa, 1965; Metafizyka doświadczalna i inne pisma. Warszawa, 1980; Rzeczpospolita Przyjaciół. Wybór pism społecznych i politycznych. Warszawa, 1986; Braterstwo. Solidarność. Współdziałanie. Łódź, Sopot, Warszawa, 2009; Wybór pism estetycznych. Kraków, 2011.

Лит.: Augustyniak M. Myśl społeczno-filozoficzna Edwarda Abramowskiego. Olsztyn, 2006; Каминский А. А. Эдвард Абрамовский и его «Республика друзей» // Общественная самоорганизация в мировой истории. Омск, 2006; Dziedzic A. Antropologia filozoficzna Edwarda Abramowskiego. Wrocław, 2010.

О. П. Варениця

Абрахам, Ф. Мюррей [англ. Abraham, F. Murray; при нар. Абрагам, Мюррей (Abraham, Murray); 24.10.1939, м. Піттсбург, шт. Пенсильванія, США] — актор, володар премії «Оскар» (1985). А. — сирийського та італ. походження, зростав у м. Ель-Пасо (шт. Техас, США). Навчався в ун-ті Техасу в м. Остіні. На початку 1960-х переїхав до м. Нью-Йорка, де навчався під керівництвом актриси та педагога У. Гаген, водночас розвиваючи сценіч. кар'єру, граючи у бродвейських постановках. До свого сценіч. імені А. додав ініціал «Ф.» на честь свого батька Фаріда (Фреда). Тривалий час А. грав другорядні ролі в телесеріалах, знімався в рекламних роликах і в кіно, з'являючись у різних фільмах, при цьому його ім'я залишалося маловідомим. Серед фільмів 1970-х — поч. 1980-х: «Серпико» (1973), «Сонячні хлопці» (1975), «Вся президентська рать» (1976), «Ріц» (1976), «Обличчя зі шрамом» (1983).

У 1985 А. отримав премії «Оскар» і «Золотий глобус» як кращий актор за виконання ролі задрісного композитора А. Сальєрі в фільмі режисера М. Формана «Амадей» (1984). Ця роль досі є найзнаковішою роллю А. Після несподіваного успіху А. режисери пропонували йому

здебільшого ролі негативних персонажів. Загалом за кар'єру зіграв у понад 100 фільмах, серед яких: «Ім'я троянди» (1986), «Останній кіногерой» (1993), «Знайти Форрестера» (2000), «Готель „Гранд Будапешт“» (2014) та ін. Викладає театр. мист-во у Бруклін. коледжі (м. Нью-Йорк). 2004 уряд Італії нагородив А. премією М. Тремалья, яку вручають вихідцям з Італії, що виявили себе за кордоном.

Лит: The Most Dangerous Cinema: People Hunting People on Film. McFarland, 2013.

Абрахам Ф. Мюррей

Абревіатура (італ. abbreviatura, від лат. abbreviatio — скорочення) — 1) У мовознавстві — мовна одиниця, утворена внаслідок *аббревіації*. Залежно від компонентів (скорочених частин вихідного слова чи словосполучення) розрізняють типи А.: а) буквені, або літерні, складаються з поч. букв вихідного словосполучення, вимовляють за назвами літер: КПК [капека] — Кримінальний процесуальний кодекс, МНС [еменес] — Міністерство надзвичайних ситуацій, ПТМЗ [петеемзе] — Полтавський турбо-механічний завод; б) звукові — утворені з поч. звуків вихідного словосполучення, вимовляють як звичайне слово: ЛАЗ [лаз] — Львівський автобусний завод, ООН [оон] — Організація Об'єднаних Націй, ПіК [пік] — «Політика і культура»; в) складові, або частинкові, — складаються із поч. складів кожного слова словосполучення: будпром — будівельна промисловість, завгосп — завідувач господарства. Існують комбіновані А., утворені поєднанням різних способів скорочування: буквеного і звукового типів: ЧАЕС [чаес] — Чорнобильська атомна електростанція; частини одного слова з буквами чи звуками інших слів словосполучення: КраЗ [краз] — Кременчуцький автомобільний завод, УкрГТС [укргетес] — Українська газотранспортна система; поч. частини й цілого слова: держустанова — державна установа, завкафедри — завідувач кафедри, техногляд — технічний огляд. Традиційно А. кваліфікують як самостійні слова (іменники), проте не всі А.-новотвори мають статус слова з його визначальними ознаками (наявність лекс. і грамат. значень, видільність елементів морфемної будови, відтворюваність таких елементів, єдність морфемної будови і значення тощо); за певних умов частина скорочень може набувати ознак слова (лексикалізуватися) лише під час їхнього використання. А. різняться і здатністю виконувати номінативну функцію.

Лит: Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. Київ, 1984; Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. Київ, 1999; Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови. Харків, 2007.

А. М. Нелюба

2) У музиці — знаки скорочення нотного письма, які застосовують для спрощення способів записування муз. твору і полегшення читання нот.

Абревіація (лат. abbreviatio — скорочення) — 1) У біології — недорозвиненість або повна втрата у нащадків органа, що був у їхніх предків. Виникає в ході регрес. еволюції завдяки скороченню індивід. розвитку на кінцевих стадіях *онтогенезу* в ряді поколінь. Супроводжується *анаболією*. Зазвичай при А. випадають

кінцеві стадії (зокрема, при *неотенії*). Проявом А. є, напр., поступова редукція кінцівок у різних видів ящірок, аж до безногих форм; зникнення у ссавців зябрових щілин у ході еволюції та заростання їх у процесі ембріон. розвитку особин; редукція хвоста у зародків людини. Термін введено 1930 рос. зоологом Б. С. Матвеевим.

Я. О. Межжеріна

2) У мовознавстві — скорочування слів і словосполучень, унаслідок якого з'являються *аббревіатури*. Первісно поодинокі застосовувалися лише в письмовій формі мови, як явище сформувалася у 1920–1930-х. У сучасних лінгвіст. школах по-різному визначають межі поняття: напр., одні дослідники вважають, інші — не вважають А. графічні скорочення (d. j. замість de jure, і т. ін. замість і таке інше, к-сть замість кількості); по-різному кваліфікують скорочування словосполучень і слів. Залежно від залишених під час скорочування елементів виділяють способи А.: скорочування словосполучень до початкових букв кр звуків (Міністерство внутрішніх справ > МВС, читають і вимовляють [емвес], Харківський тракторний завод > ХТЗ [хатезе], Організація українських націоналістів > ОУН, Харківський авіаційний інститут > ХАІ), до перших складів слів із словосполучення (державна промисловість > держпром, народний депутат > нардеп, профспілковий комітет > профком), часткове скорочування (літературний редактор > літредактор, обласна рада > облрада, педагогічне училище > педучилище); скорочування слів до початкових частин (спеціаліст > спец, фанат > фан); поєднання різних типів скорочування (Харківська електростанція > ЕСХар [есхар], спеціальне професійно-технічне училище > спецПТУ). В укр. лінгвіст. традиції А. визначають як окремий спосіб словотворення, проте *аббревіатури* здебільшого не мають статусу слова і з'явилися не внаслідок словотвірних операцій.

Лит: Алексеев Д. И. Сокращенные слова в русском языке. Саратов, 1979; Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. Київ, 1984; Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. Київ, 1999; Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови. Харків, 2007; Климович С. М. Структурно-семантичні типи абротоворень в українській мові. Херсон, 2008

А. М. Нелюба

Абрежé (франц. abrégé, від abréger — скорочувати) — у видавничій продукції — перелік основних тем, внутрішніх заголовків, стислий зміст чи витяг із твору. А. розміщують між заголовком рубрики і текстом, щоб налаштувати читача на сприймання інформації. А. використовують також для того, щоб не ділити текст на дрібні рубрики. Найчастіше А. використовується у виданнях, які мають великий обсяг (напр., довідковий чи наук. літературі), щоб пришвидшити пошук даних при вибіркового читанні. А. також використовується у творах кіномист-ва.

Абри, синдесмії (*Abra, Syndesmia*) — рід двостулкових моллюсків. Черепашка (мушля) тонкостінна, овальна або овально-трикутна, завдовжки до 25 мм. Поверхня її гладенька або із слабкою концентричною скульптурою.

Поширені переважно в Атлантичному ок. та морях його басейну. В Україні, в Азовському і Чорному морях, мешкають 3 види роду *A.*: *Abra ovata*, *A. occitanica*, *A. alba*. Типовий вид абра овальна (*A. ovata*) живе на мулистих ґрунтах на глибинах, що не перевищують 40 м; витримує сильне зниження солоності води (до 2‰), а також нестачу кисню.

Абри. Черепашка (мушля) абри овальної (*A. ovata*)

Лит.: Варигин А. Ю. Рост двустворчатого моллюска *Abra ovata* (Philippi, 1836) в Сухом лимане (Северо-Западное Причерноморье) // Екологічна безпека прибережної та шельфової зон та комплексне використання ресурсів шельфу : 36. наук. пр. Севастополь, 2012. Т. 1. Вип. 26.

Абрикós, абрикоса, жерделя, мореля, рурега (*Prunus armeniaca*) — плодове дерево роду сливи родини *розових*. Листопадне дерево 5–7, іноді до 15 м заввишки. Листки яйцеподібно-округлі,

Абрикос

при основі майже серцеподібні, дрібнозубчасті, цілісні, нерівнопилчасті, з довгим черешком. Характерна велика кількість *сочевичок* на молодих пагонах. Квітки білі або рожеві, майже сидять, розпускаються до появи листків. Плодоносить на 3–4-й рік. Плід — соковито-мясиста однокістянка масою у дикорослих форм 3–18 г, у культурних — 5–80 г, жовто-помаранчевого кольору з червонуватим одностороннім рум'янцем. Шкірочка оксамитово-опушена, кісточка товстостінна, гладенька або шорстка. Плодоносить у червні-серпні. Походження рослини до кінця нез'ясоване, виділяють від трьох до шести можливих центрів походження рослини. Серед них

найімовірніші — Китай і Середня Азія, де *A.* трапляється у дикорослому стані. У культурі вирощують у багатьох країнах світу. В Україні у дикому стані не трапляється, розводять у садах, лісосмугах переважно на пд. У поліській і лісостеповій зонах України *A.* часто вирощують з насіння, такі дерева називають жерделями. Найпоширеніший в Україні сорт — «червонощокый». Розмножують *A.* переважно щепленням на дичках або на аличі, рідше — насінням. Цінність плодів *A.* зумовлена високим вмістом вітамінів, макро- і мікроелементів, цукрів тощо. Зокрема, плоди *A.* містять цукри (7–22% у свіжих, до 84% — у сушених), органічні кислоти, пектини, бета-каротин, аскорбінову кислоту, тіамін, рибофлавін, флавоноїди, Калій, Ферум, Аргентум тощо. У насінні *A.* є глікозид амігдалін, ферменти емульсин, лактаза і синільна кислота. Плоди *A.* вживають в їжу у свіжому та сушеному вигляді (урюк, кайса, курага). З *A.* готують консерви, варення, соки, джеми, компоти. Насіння вживаються в їжу, використовують у нар. медицині, з них отримують олію. З тріщин кори дерев виступає сік, що засихає на повітрі, утворюючи абрикос. камедь, яку застосовують у медицині, для виготовлення клею та емульсій. З деревини *A.* виготовляють муз. інструменти.

Лит.: Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Київ, 2001.

Абрикóсов, Андрій Львович (Абрикосов, Андрей Львович; 14.11.1906, м. Сімферополь, Крим — 19.10.1973, м. Москва, тепер РФ) — актор, нар. арт. СРСР (зі 1968). Правнук промисловця і підприємця в галузях кондитер., чайного вир-ва і банківської справи, купця А. І. Абрикосова (1824–1904), який, зокрема, 1879 заснував Сімферопольську кондитер. фабрику. До цієї ж родини належать лікар О. І. Абрикосов та фізик О. О. Абрикосов. З 1926 *A.* працював у моск. театрах, зокрема в 1931–1937 — у Реалістичному театрі, 1938–1973 — в Театрі ім. Є. Вахтангова (1953–1959 — директор театру). Ролі: в театрі — Огнев, Павло, Максим Максимович («Фронт», «Макар Діброва», «Пам'ять серця» О. Корнійчука), Семен Котко («Йшов солдат з фронту» В. Катаєва), Гнат Гордєєв («Фома Гордєєв» за М. Горьким), Рагозін («Кирило Ізвеков» за О. Федіним), Тригорін («Чайка» А. Чехова), Клавдіо («Багато галасу даремно» В. Шекспіра), Жан Вальжан («Знедолені» В. Гюго), Безбородько (у виставі Житомирського укр. муз.-драм. театру ім. І. Кочерги «Правда і кривда» за М. Стельмахом); в кіно — Григорій Мєлєхов («Тихий Дон»; 1931), Етьєн («Зорі Парижа»; 1936), Гаврило Олексич («Олександр Невський»; 1938), Широков («П'ятий океан»; 1940, Київ. кіностудія ім. О. П. Довженка), Количев («Іван Грозний»; 1945, 1958), Князь Володимир («Ілля Муромець»), Професор Кленов («Серце б'ється знову», обидва — 1956), Бєлясний («Весілля в Малинівці», 1967; дія відбувається в Україні, фільм знімався у Полтав. та Харків. обл.). Держ. премія СРСР, 1941.

Лит.: Знаменитые династии России. Абрикосовы. 2014. № 49.

Абрикóсов, Олексій Іванович (рос. Абрикосов Алексей Иванович; 18.01.1875, м. Москва, тепер РФ — 09.04.1955, м. Москва, РФ) — учений у галузі патологічної анатомії; акад. АН СРСР (з

Абрикосов Андрій Львович

Абрикосов
Олексій Іванович

1939); акад. (з 1944), віце-президент (1944–1948) АМН СРСР. Двоюридний дядько А. Л. Абрикосова; батько О. О. Абрикосова. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1899). У 1904 захистив дис. «Про перші анатомічні зміни при початку легеневого туберкульозу» й отримав ступінь доктора медицини. Працював на посадах приват-доцента (1904–1918), зав. каф. патол. анатомії мед. ф-ту (1918–1920), декана мед. ф-ту (1924–1930), професора (1920–1953) Моск. ун-ту (нині Перший Моск. держ. мед. ун-т ім. І. М. Сеченова). Директор Ін-ту нормальної і патол. морфології АМН СРСР у 1944–1951. Засновник (1920) і почес. голова (з 1938) Моск. т-ва патологоанатомів. Один із засновників та гол. ред. журналу «Архив патологии» (1935–1955). Проводив перше балзамування тіла В. І. Ульянова (Леніна) та підготував висновок про його смерть. Зазнав необґрунтов. репресій та був звільнений з усіх посад у зв'язку з т. з. «справою лікарів» (1951–1953). Займався дослідженнями інфекційних та інфекційно-алергічних захворювань (туберкульозу, висипного тифу, сказу, ревматизму), онкології (описав міому з міобластів, названу «пухлиною Абрикосова»), патології серця і судин, патол. захворювань нервової системи. Розробив техніку розтину трупів, протоколювання. Автор понад 100 наук. праць із заг. та приват. патол. анатомії, туберкульозу легень, морфології алергії, м'язових пухлин, проблем сепсису. Нагороджений орденами Леніна (1940, 1945, 1953), орденом Трудового Червоного Прапора (1945). Герой Соціалістичної Праці (1945).

Пр.: О первых анатомических изменениях в легких при начале легочного туберкулеза. Москва, 1904; Патологическая анатомия системы кроветворения. Т. 1–2. Москва, 1938–1940; Частная патологическая анатомия. Москва, 1947; Основы общей патологической анатомии. Москва, 1949; Основы частной патологической анатомии. Москва, 1950.

Лит.: Струков А. И. Академик Алексей Иванович Абрикосов. Библиография. Москва, 1951; Давыдовский И. В. Алексей Иванович Абрикосов // Вестник АМН СССР. 1955. № 2; Ученые Московского университета — действительные члены и члены-корреспонденты РАН (1755–2004) / Биограф. словарь. Москва, 2005; Ерофеев Н. Д. Абрикосов Алексей Иванович // Императорский Московский университет. 1755–1917. Москва, 2010.

О. В. Березовська

Абрико́сов, Олексій Олексійович (Абрикосов, Алексей Алексеевич; 25.06.1928, м. Москва, тепер РФ) — фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1987), АН США (з 2000), член Королів. наук. т-ва (Велика Британія, 2001), почесний член АМН, акад. наук і мист-в (з 1991). Син патологоанатома О. І. Абрикосова, двоюрідний племінник актора А. Л. Абрикосова. Закінчив фіз. ф-т Моск. ун-ту (1948). У 1951 в Ін-ті фіз. проблем (м. Москва) захистив канд. дис. «Термічна дифузія у цілком або частково іонізованих плазмах». Після її захисту працював у цьому ін-ті, у 1955 захистив там доктор. дис. з квантової електродинаміки високих енергій. З 1965 працював в Ін-ті теор. фізики (м. Москва), де очолював ф-т теор. фізики суцільних середовищ. Викладав у Моск. ун-ті (до 1969), у Горьківському (тепер Нижньогород.) ун-ті (1970–1972). Працював зав. каф. теор. фізики у Моск. фізико-тех. ін-ті (1972–1976) та у Моск. ін-ті сталі та сплавів (1976–1991; тепер Нац. дослідницький технол. ун-т). 1991

запрошений на роботу до Аргоннської нац. лаб. (м. Чикаго, шт. Іллінойс, США), з 1999 — гр-нин США. Викладав в ун-тах штатів Іллінойс і Юта. Автор праць з теорії надпровідності, теорії твердого тіла, статистич. фізики, фізики плазми та квантової електродинаміки. Висунув ідею про існування надпровідників II роду (1952), створив теорію магнітних властивостей надпровідних сплавів (1957). Один з авторів теорії надпровідників із магнітними домішками, передбачив явище безщільної надпровідності. Запропонував ідею про високотемпературну надпровідність кристалічної екситонної фази з важкими дірками. Створив теорії напівметалів типу вісму (1962–1973), безщільних напівпровідників (1970–74), спінових стекл з короткодією (1978–1980). А. зміг пояснити більшість властивостей високотемпературних надпровідників на основі купрату, 1998 встановив новий ефект (ефект лінійного квантового магнітного опору), який був відкритий 1928, але раніше ніколи не розглядався як самостійний ефект.

Пр.: Методы квантовой теории поля в статистической физике (у співавт.). Москва, 1962; Methods of Quantum Field Theory in Statistical Physics (у співавт.) // Courier Dover Publications, 1975; Основы теории металлов. Москва, 1987.

Лит.: Храмов Ю. А. Абрикосов Алексей Алексеевич // Физики: Биографический справочник. Москва, 1983; Храмов Ю. А. История физики. Киев, 2006; Знаменитые династии России. Абрикосовы. 2014. № 49.

А́брис (нім. Abriß — кресленник, план) — 1) Обрис предмета, нанесений за допомогою ліній. 2) Схематичне креслення ділянки місцевості. 3) У поліграфії — контур малюнка і межі ділянок окремих кольорів і півтонів зображення. 4) У геодезії — схематичний план, зроблений від руки у польових умовах, з позначенням даних польових вимірювань, необхідних для побудови точного плану або профілю.

Лит.: Суворов П. И. Искусство литографии. Москва, 1952; Фельдман В. Д., Михелев Д. Ш. Основы инженерной геодезии. Москва, 2001.

Абрисо́вський, Савин Йосипович (1874, с. Петликівці, тепер с. Старі Петликівці Бучацького р-ну Львівської обл., Україна — 1900, м. Косів, тепер Івано-Франківської обл., Україна) — музикант, композитор і художник. Навчався у Кракові в Акад. красних мист-в (1892–1896); через хворобу покинув навчання й повернувся до батьків до Косова. Автор аматор. творів для ф-но і гітари (кілька з них було опубл.), зокрема вальсів «Sus Reciprocite», «Vogune la galere», «Вальсу для гітари» (вид. 1899 у Львові), вальсу «З останніх днів» (вид. 1903 у ред. Д. В. Січинського) та «Коломийки» для ф-но. Брав участь у виставці «Товариства для розвою руської штуки» у Львові (1898). Образотворча спадщина А. не збереглася. Був знайомий з О. Кобилянською, для якої послужив прототипом образу Нестора в повісті «Через кладку».

Лит.: Якубович Є. Савин Абрисовський // Діло. 1904. 15 січ.; Два листи О. Кобилянської до С. Абрисовського

Абрикосов
Олексій Олексійович

Абрисовський
Савин Йосипович

1899 р. // Кобилянська О. Твори в 5 т. Київ, 1963. Т. 5; Медведик П. Діячі української музичної культури // Записки НТШ. Львів, 1993. Т. 226; Погребенник Ф. «З останніх днів» // Свобода (США). 1997. 19 лип.

Ю. П. Ясіновський

Абріль, Анрі (Abril, Henri; псевдоніми — Антуан Гарсія, Габі Ларріак, Антуан Гареллі, Антон Карпінські; 1947, м. Матаро, пров. Барселона, Каталонія, Іспанія) — іспанський франкомовний поет і перекладач. Навчався у Парижі, ун-ті, а також вивчав давньослов'ян. мову і слов'ян. л-ри в Моск. ун-ті ім. М. Ломоносова. З дитинства писав вірші. У 17-річному віці почав перекладати поезію — спочатку ісп., потім рос. Автор поет. книг франц. мовою: «Ампутоване життя» («La vie amputée»; 1980), «Тигр, який гарчить» («Le Tigre-qui-rugit»; 1983), «Буквар/початок» («Syllabaire/si Paube»; 1993), «Вокзал Мандельштама» («Gare Mandelstam»; 2005); рос. мовою «Російські вірші» («Русские стихи»; 2005), «Дім російського птаха» («Дом русской птицы»; 2015), також пише вірші ісп. мовою. Переклав франц. з укр. книги: «Вибрані твори» Т. Шевченка, «Вибрані поеми» Лесі Українки (обидві — 1978), «Вибрані твори» П. Тичини (1979), «Лісова пісня» Лесі Українки (1985), «Вибрані твори» І. Франка (1983), «Вибрані твори» М. Рильського (1980), поезії А. Малишка. Перекладає з рос., серед перекл.: «Казка про царя Салтана» А. Пушкіна (1976), пісні В. Висоцького (1990), твори О. Мандельштама (4 кн., 1999–2003), «Чорна людина» С. Есеніна (2005), «Антологія російської поезії для дітей» (2006), також твори М. Гоголя, М. Цветаєвої, В. Катаєва та ін. Переклав антологію азерб. поезії (1978), вірші литовського поета Т. Венцлови (2013), італ. поетів. Автор книг і статей, написаних під псевдонімом Антуан Гарсія, зокрема: «Освоєння Сибіру» («L'Exploration de la Sibirie»; 1996; премія Франц. акад.), «Повітря й вогонь: французи, як їх бачать росіяни» («L'Aire et le Feu: les Français vus par les Russes»; 2005, обидві книги — у співавт.).

Лит.: Кравець Я. Мости братерства. Огляд поет. перекладів останніх років // Жовтень. 1980. № 9; Anthologie de la Litterature ukrainienne du XI au XX siècle. Kyiv, 2004.

С. В. Глухова

Абrogація (лат. abrogatio — скасування) — відміна, анулювання, скасування або зміна закону в зв'язку з його застарілістю, неактуальністю або в разі, якщо він не відповідає духові часу, сучасним викликам, або якщо закон чи його окремі положення суперечать конституції д-ви, а саме визнаний конституційним судом неконституційним. А. оголошується у прикінцевих положеннях нового закону або законом про внесення змін до чинного закону. Термін походить із *римського права* і до сьогодні зберігає першочергове значення. Похідними від А. є терміни *дерогація* (лат. derogatio — обмеження) — часткове скасування чинного закону; *оброгація* (лат. obrogatio — зміна) — внесення часткових, незначних змін до чинного закону та *суброгація* (лат. subrogatio — доповнення) — доповнення чинного закону новими положеннями (пунктами, частинами, статтями чи розділами). Необхідність у А. є об'єктивною реальністю, оскільки зак-во відображає потреби сусп-ва і д-ви, які перебувають у динаміці. Вчасність та доречність А. — запорука

ефективного розвитку економіки, політ. ін-тів та громадян. сусп-ва. Негативною формою А. можна вважати такі зміни до зак-ва, які звужують зміст та обсяг чинних прав і свобод людини. В економіці термін А. застосовується для позначення змін чи скасування попередньої домовленості, угоди сторін чи договору, внаслідок змін обставин, які з часом перестали бути актуальними.

Лит.: Шемшученко Ю. С. та ін. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи. Київ, 2001; Ющик О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу. Київ, 2004; Морев М. П. Римское право. Москва, 2008.

М. М. Шумило

Абруптив (від лат. abruptus — різкий, уривистий), зімкнено-гортанний, закритогортанний, глоталізований, рекурсивний — різновид зімкненого приголосного звука, який утворюється в гортані під дією повітря, стиснутого між зімкненою голосовою щілиною і ротовою змичкою, а не за допомогою видихуваного повітря з легень (для артикуляції потрібно значно менше повітря, ніж для творення інших звуків). А. характеризує зімкнення або зближення голосових зв'язок у кінцевій фазі артикуляції. Замкнута гортань швидко піднімається вгору, і стиснуте повітря утворює в ротовій порожнині тиск. Відтак настає гортанний прорив, який надає приголосному різкого забарвлення. Такі звуки трапляються приблизно в 20 % мов світу, зокрема в кавказ. (грузин., осетин., авар. та ін.), семіто-хаміт. і деяких індіан. мовах. У транскрипції їх позначають як, напр., [p'], [s'], [t'], [k']. У табл. символів Юнікод для А. є спеціальний знак — modifier letter apostrophe (') (U+02BC).

Лит.: Lindau M. Phonetic differences in glottalic consonants // Journal of Phonetics. 1984; Ladefoged P., Maddieson I. The Sounds of the World's Languages. Oxford, 1996; Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ, 2001.

Н. С. Вербич

Абрупція (лат. abruptio — розрив) — 1) У музиці — перерва, раптова пауза. Рідко вживаний муз. термін. У науці про *композицію* 16–18 ст. означав риторичну фігуру, яка порушує муз. контекст переважно у вигляді перерваного звуку.

Н. М. Кушка

2) У медицині — перелом кістки, внаслідок якого вона відокремлюється від зчленування й краї зламу не прилягають один до одного; фіз. розрив зв'язку між плацентою і шийкою матки.

Абруццо (Abruzzo), Аbruцці — область в центр. частині *Італії*, на узбережжі *Адріатичного моря*. Адм. ц. — м. Л'Аквіла. Тер. — 10 832 км². Нас. — 1327 тис. осіб (2016, оцінка), густина нас. — 122 особи/км². У складі А. провінції: К'еті, Л'Аквіла, Пескара, Терамо; 305 комун. Утв. 1963.

Тер. А. гірська з погорбованим вузьким узбережжям. Межує з обл. Марке на пн., Лаціо на зх., Молізе на пд.; на сх. — Адріатичне море, протяжність узбережжя — 131 км. Історія. Тер. А. заселена з доіст. часів. Виявлено археол. знахідки *кам'яної доби* (вздовж долин річок Тронто, Вібрата, Сангро), *бронзового віку* (на місці висушеного озера Фучіно), *залізного віку* (зокрема на тер. муніципалітетів

Лорето-Апрутіно, Капестрано), а також археол. пам'ятки санніт. племен 8–4 ст. до н. е. У 4–3 ст. до н. е. відбулося рим. завоювання регіону, його активне госп. освоєння (амфітеатри, театри, храми, терми, шляхи сполучення, зрошувальні системи). Після занепаду Рим. імперії (до 12 ст.) А. захопили варвар. племена. З 13 ст. територією управляли нім., згодом анжуйська династія, з 15 ст. настало ісп. панування, яке призвело до занепаду тер. Упродовж 18–19 ст. А. було частиною *Неополітанського Королівства та Королів-*

Абруццо. Виноградники

ства Обох Сицилій. У 1861–1946 А. у складі Королівства Італії, а з 1946 — Італійської Республіки.

П р и р о д а. Апенніни, що проходять через область трьома паралельними пасмами, займають більшу частину тер. А. Тут розташовані найвища точка Апеннін г. Корно-Гранде (2912 м) і льодовик Кальдероне. Частина тер. між узбережжям і Апеннінами погорбована, утворена глинистими породами, які при тривалих опадах формують зсуви. Гірські річки невеликі, з стрімкою течією, впадають в Адріатичне м., найбільша — Атерно-Пескара. Клімат. умови формуються під впливом гірського рельєфу, характеризуються холодними та суворими зимами в горах і теплими й вологими на узбережжі. Влітку в горах багато опадів, на узбережжі посушливо. На клімат також впливають вітри *сироко*, що дмуть з пн. частини Африки.

Р о с л и н н и й і т в а р и н н и й с в і т. Природний ландшафт формують типові середземномор. екосистеми. На узбережжі це мирт, верес, мастикове дерево, вище в гірських районах — олива, сосна, верба, дуб, тополя, вільха, суничне дерево, акація, каперси, розмарин, глід, солодка, мигдальне дерево, дуб. Вище 600 метрів переважають дубово-грабово-кленові ліси з чагарниками з шипшини та ялівцю. На висотах понад 1000 метрів домінують букові ліси. Високогірна флора Апеннін представлена такими видами: альпійська орхідея, гірський ялівець, едельвейс А. Фауна регіону дуже різноманітна: серна, апеннінський бурий ведмідь, італійський вовк, олень, рись, козуля, лисиця, дикий кіт, кабан, борсук та ін. види. Природні екосистеми охороняються в нац. парках і природних заповідниках (Нац. парк Гран-Сассо-е-Монті-дела-Лага; *Абруццо, Лаціо й Молізе національний парк та ін.*).

Н а с е л е н н я. Тер. А. порівняно з ін. обл. Італії слабозаселена, нас. розміщене нерівномірно. Найменша густина нас. — в гірській провінції Л'Аквілі — 61 осіб/км², найбільша в прибереж-

ній Пескарі — 260 осіб/км². Найбільші міста (2016): Пескара (121 тис.), Л'Аквіла (70 тис.), Терамо (54 тис.), Монтесільвано (54 тис.), К'еті (52 тис.).

Е к о н о м і к а. А. — одна з індустріалізованих зон центр. Італії. Пром. підприємства (машинобудування, добувна, хім., харчова, текстильна галузь, вир-во меблів) зосереджені переважно в прибережній зоні. С. г. через особливості рельєфу концентрується в долинах. Осн. культури: зернові, картопля, оливки, фрукти, виноград, тютюн, шафран, солодковий корінь (лакриця), розвинуте виноробство. Значення пасовищного тваринництва в горах поступово зменшується (вівці, кози), продукція з свинини відома за межами регіону. Туризм є галуззю госп-ва, значення якої зростає (гірськолижні курорти, відпочинок біля моря).

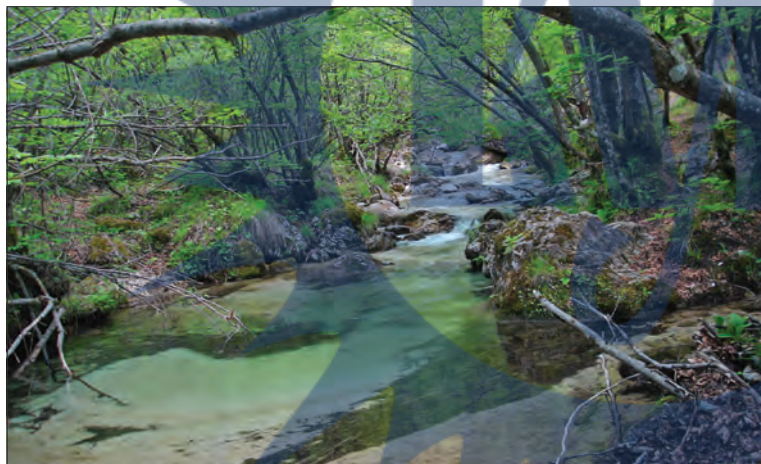
Т р а н с п о р т. Через тер. регіону проходять: автостради (A14 — вздовж Адріатичного м., A24 та A25 сполучають регіон з Римом), 3-ця (понад 500 км), лінія швидкісних потягів «Євростар». Порти Пескара, Ортона, Васто мають місцеве значення. Функціонує паромне сполучення з о-вами Треміті та балкан. країнами. Міжнар. аеропорт А. у м. Пескарі.

О с в і т а і н а у к а. У регіоні 4 ун-ти, 2 мист. академії, 2 консерваторії, Вищий ін-т муз. студій. Нац. лаб. Гран Сассо Ін-ту яд. фізики — найбільша в світі підземна лаб.

К у л ь т у р а. В А. розташовані музеї: Нац. музей Абруццо, Експерим. музей сучас. мист-ва, Музей спелеології (усі — м. Л'Аквілі); Нац. археол. музей А. (м. К'еті), Будинок-музей Г. Д'Аннунціо (м. Пескара), Музей текстильного мист-ва, Фортеця-музей армії (обидва — м. Терамо) та ін.; працюють Постійний театр А. (м. Л'Аквіла), Театр Маруччіно (м. К'еті) та ін. Архит. пам'ятники: Базиліка Сан-Бернардино (1454), Церква Санта Марія ді Коллемаджо (1287), Фонтан 99 труб (1272; усі — м. Л'Аквіла), Собор св. Юстина (1069; м. К'еті), рим. театр і амфітеатр (м. Терамо) та ін.

Н. І. Серєда

Абруццо, Лаціо й Молізе національний парк (італ. Parco nazionale d'Abruzzo, Lazio e Molise) — природний резерват в Апеннінах, у центр. частині Італії. Засн. 1922 як нац. парк Абруццо стараннями політика і натураліста Е. Н. В. Сіпарі (1879–1968), який був його першим президентом у 1922–1933 до ліквідації резервату фашист. урядом. Відновлений в 1950. Площа — 496,8 км². Більша частина парку розташована в провінції Л'Аквіла (обл. Абруццо), невеликі ділянки — у провінціях Фрозіноне (обл. Лаціо) та Ізернія (обл. Молізе), тобто парк розміщується у трьох областях: *Абруццо, Лаціо і Молізе* (звідси назва). Штаб-квартира — в комуні Пескассеролі (обл. Абруццо). На тер. парку 3 гірські масиви, найбільший — Монті-делла-Мета (2249 м), багатий на гірські озера, також тут бере початок р. Сангро. У парку містяться ізоляти апеннінського (або марсиканського) бурого ведмеда та євразійського вовка, тут живуть звичайна рись, благородний олень, європейська козуля, серна, лісова і кам'яна куніці, лисиця звичайна, борсук, дикий лісовий кіт, лісовий тхір, заєць-русак, ласка, вовчок сірий, білка, європейський їжак, кріт, 13 видів кажанів, дикий кабан. У повенні роки був інтродукований гре-

Абруццо, Лаціо й Молізе
національний парк

бінчастий дикобраз. Із птахів живуть беркут, яструб великий, сапсан, боривітер, пугач, сіра сова, дятли, пронурок, гірська плиска та ін. Амфібії та рептилії представлені гадюкою Орсіні, аспідовою гадюкою, жовто-зеленим полозом, окулярною саламандрою звичайною, вогняною саламандрою та ін. У річках живе струмкова форель. У парку — бл. 3800 видів комах. Флора представлена насінними рослинами, грибами, мохами, лишайниками. На висотах 900–1800 м переважає бук, на схилах високогір'я — бори гірської сосни, чорна європейська сосна і береза повисла. Парк є резервуаром рідкісних і ендемічних видів флори Апеннін, відображає біол. спектр рослинності цього регіону.

У парку більшість екотурист. маршрутів пішохідні, прокладено велосипедні доріжки та спец. доріжки для верхової їзди. Відкрито тематичні центри (до складу яких входять музеї), зоол. зони з великими вольєрами: Пескассеролі (зоопарк), Чівітелла Альфедена (вовки і рисі), Опі (серна), Віллаваллелонга (ведмеді та олені); проводяться виставки, екскурсії, традиц. свята, ін. заходи.

А. С. Івченко

Абсент (франц. absinthe, від лат. absinthium, грец. ἀψίνθιον, букв. — полин) — алкогольний напій. За зарубіж. класифікацією А. можна віднести до лікерів, за класифікацією стандартів України та РФ — до настоянок. Осн. його інгредієнти — спирт етиловий (див. *Етиловий спирт*) ректифікований, вода підготовлена, цукровий сироп (не для всіх різновидів) та спиртові *настоя* рослинної сировини залежно від різновиду А.: *полину* гіркого (*Artemisia absintum*), лакриці, *анісу* звичайного (*Anisum vulgare*), *фенхелю* італійського або солодкого (*Foeniculum vulgare* var.), *айру*, дягелю, *меліси*, *м'яти*, *мигдалю* тощо. А. має специф. гіркий смак і характерний аромат полину гіркого або лакриці. Осн. характеристики А. залежно від різновиду: міцність — 55–85 % об., уміст туйону (безбарвної речовини з характерним запахом, що нагадує ментол) — 5–100 мг/кг або ppm (за вимогами *Європейського Союзу* уміст туйону не має перевищувати 10 мг/кг або ppm). Уважають, що туйон, який міститься в полину гіркому, у великих дозах справляє на людину наркотичну й отруйну дію. А. — прозорий напій традиційно зеленувато-смагдового або зеленувато-прозорого кольору. А. зеленого кольору є в лінійці продукції кожного виробника. Його відтінки можуть варіюватися від світло-зеленого до смагдового. Абсент бурштинового кольору вирізняється м'яким смаком. Його вважають елітним напоєм, оскільки під час вир-ва піддають подвійному очищенню. А. рубінового кольору — полинова настоянка з екстрактом *граната*. Він має оригінальний післясмак. Для вир-ва А. темно-коричневого кольору використовують коріння полину, а не листя, та додають настій чорної акації. У смаку такого напою є солодкі тони.

Уживання А. дає змогу розслабитися, знімає жар і запалення, розширює судини, поліпшує апетит. А. може бути використаний як дезінфікувальний, спазмолітичний, протисудомний засіб. Його вживання сприяє профілактиці вірусних захворювань. Помірне вживання А. не шкідливе для здоров'я людини. Проте надмірне захоплення ним може мати сумні наслідки, спричинені шкідливою дією туйону.

Перші згадування про напій на основі полину відносять до Давнього Єгипту — 1500 р. до н. е. Рецептúra приготування А. в сучас. вигляді виникла у 18 ст. Першою країною, яка на початку 20 ст. заборонила вир-во й уживання А., стала Бельгія. Потім він був під заборону у низці ін. країн, включно із Францією. Тривалий час вир-во, продаж і вживання А. не дозволялись. Лише у 2004 закони, що забороняли вир-во А., скасовані із зобов'язанням дотримування вмісту туйону за нормами ЄС.

Лит.: Genraud D., Verlet J. Une si longue absence: Le retour de l'absinthe. Besanson, 2002; Смирнов Е. А. Коньяк, виски, текила, абсент. Харвест, 2004.

А. М. Куц

Абсентеїзм земельвласницький [від лат. absent (absentis) — відсутній] — форма землеволодіння, за якої власник отримує дохід у вигляді *земельної ренти*, при цьому сам безпосередньо не бере участі в процесі вир-ва с.-г. продукції. Земельні ділянки в такому випадку обробляють орендатори або здольники. А. з. виникає в період розпаду феодалізму, з появою товарно-грошових відносин; за *капіталізму* набуває вагомого

соц.-екон. значення. Такий розвиток пов'язаний із процесами: а) земельна власність відокремлюється від землі як засобу вир-ва — і перетворюється в *актив*, що приносить ренту; б) капітал-власність відокремлюється від капіталу-функції — власник землі та капіталу наймає для ведення власного госп-ва управителя й отримує як ренту, так і прибуток.

У сучас. розвинутих країнах питома вага земель, що здаються на правах абсентеїзму, становить більшу частину орендованих земельних площ. А. з. вагому роль відіграє в країнах Лат. Америки, Азії, Африки, де він тісно пов'язаний з особливостями екон. відносин у галузі с. г.

Лит.: Аграрные реформы в развивающихся странах и странах высокоразвитого капитализма, Москва, 1965; Миндрин А. С., Миросердов В. В., Лютых Ю. А. и др. Налогообложение и аренда сельскохозяйственных угодий. Москва, 2002.

Абсентеїзм політичний — байдуже ставлення громадян до виконання своїх громадянських і політ. прав та обов'язків; насамперед відмова від участі у виборах. А. — форма свідомого бойкотування конституційного права обирати та бути обраним відповідно до чинного зак-ва. Причини А.: бажання соціуму виявити протест проти політ. режиму, що унеможливує демократ. процедури шляхом зміни влади; відсутність гідних кандидатів, які б відповідали існуючим соц. уявленням і вподобанням, а також міфологізація соціокульт. очікувань та їхня невідповідність існуючим реаліям. А. суголосний з політ. *апатією*, усвідомленням особистої безпорадності щодо формування впливу на політ. ін-ти, відсутністю альтернативи об'єктам невдоволення. А. пов'язаний з *аполітизмом*. Пасив. або актив. непоко-ра влад. структурам, дисфункціональна поведінка (нездатність або небажання виконувати свої завдання, функції), самоізоляція складають соціопсихол. сутність А. як небезпеч. для гармонізації сусп-ва явища. Відмова від участі у президент., парламент., у виборах до органів місцевого самоврядування, *плебісцитах* може зі стану байдужості чи демонстрат. ігнорування виборчого зак-ва перейти у форми охлократичної агресії та соц. протесту. А. може бути також результатом спрямованих заходів матер. забезпечених прошарків населення, які не зацікавлені в будь-яких змінах. Соц. *консерватизм* таких груп пов'язаний із задоволенням особистих інтересів за межами потреб соціуму. В автократичних сусп-вах А. може бути зрежисованим з боку владних інституцій, щоб управляти вільними від виборчого контролю механізмами фасадних демократій. Тож А. як явище електоральних настроїв і мотивацій віддзеркалює рівень демократичності політ. системи д-ви.

Високий рівень А. зумовлює проблему соц. *легитимності* влади. У зв'язку з цим застосовуються прийоми залучення громадян до виборів через додаткові форми участі, передбачені законом. В окремих країнах (Австрія, Аргентина, Туреччина та ін.) задля зменшення А. юридично вписаний обов'язок громадян брати участь у голосуванні. Для цього застосовуються методи негатив. впливу: штрафи, ускладнення в служб. кар'єрі, скасування матер. заохочень та соц. пільг, а також можливі обмеження чи навіть позбавлення волі.

Лит.: Ставнійчук М. І. Абсентеїзм і свобода виборів: правова діалектика // Держава і право. 2005. Вип. 27; Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії. Луцьк, 2007; Поліщук І. О. Еволюція культури політичних виборів в Україні. Харків, 2008; Заяць Н. Феномен абсентеїзму в умовах становлення демократичного суспільства в Україні // Юридична Україна. 2008. № 9 (69); Ротар Н. Ю. Теорія політичної участі. Чернівці, 2010; Бучин М. А. Абсентеїзм як тип електоральної поведінки : 36. наук.праць. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 2; Кулеба О. та ін. Абсентеїзм як форма низької політичної участі : 36. наук.праць. Львів, 2011. Вип. 23; Оверчук О. В. Абсентеїзм як чинник виборчого процесу в сучасній Україні: 36. наук.праць. Рівне, 2011. Вип. 11; Прудка Л. М. Електоральний абсентеїзм в Україні як загроза демократії // Південноукраїнський правничий часопис. 2014. № 2.

Ю. С. Ганжуров

Абсолют (від лат. *absolutus* — довершений, необмежений, безумовний) — поняття в ідеалістичній філософії, що визначає єдину та досконалу, споконвічну, безкінечну й незмінну першооснову світу, творчу першопричину всього існуючого. А. є результатом узагальнення понять; протиставляється відносному. А. в монотейстичних релігіях — Бог, в Платона — ідея, в Й.-Г. Фіхте — «я», в Г. Гегеля — світовий розум (*абсолютний дух*), в А. Шопенгауера — воля, в А. Бергсона — інтуїція. Діалектичний матеріалізм відкидав уявлення про А. як ненаукове.

Лит.: Лосский В. Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое Богословие. Москва, 1991; Стрелкова А. Проблема абсолюта у філософії Нагарджуни // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Серія «Філософія». 2013. Вип. 646–647.

Абсолютізм (франц. *absolutisme*, від лат. *absolutus* — необмежений, безумовний) — різновид самовладдя (одноосібного правління); політ. режим, за якого влада повністю належить монархові і здійснюється через підпорядкований особисто йому бюрокр. апарат. На європ. континенті А. виник й утвердився в кін. 15 ст. Абсолютна монарх. влада була покликана запровадити згоди міжстановий компроміс: припинити внутрішньополіт. конфлікти всередині феод. стану, врегулювати соц. суперечності між ним та буржуаз. станом, який формувався. Зовнішньополіт. чинник походження А. — міждерж. конкуренція, яка потребувала згуртування всіх сил д-ви навколо єдиної мети й єдиної політики з її реалізації. Ідеол. підґрунтям А. став церк. міф про божественне походження монарх. династії. Правова легітимізація А. — посилення на норму рим. права, за якою воля імператора ототожнювалася з законом. Осн. риси А.: зосередження всієї влади (законод., викон. і судової) в одних руках; станова соц. основа бюрокр. апарату; уніфікація правової системи в д-ві; уніфікація структури органів управління, податкової та митної систем; створення єдиної найманої армії; у низці випадків запровадження єдиної релігії як державної; відсутність представн. органу або нехтування його думкою, зведення його функцій до декларативних або дорадчих.

За методами правління А. характеризується або як деспот., або як освічений. Найповніше втілення деспот. А. — самодержавство в Рос. д-ві (згодом імперії). Тут воно було не просто наук. визначенням, а офіц. правовою доктриною і разом із православ'ям і народністю становило політ.-

ідеол. формулу держ. ладу. Рос. А. спрямовувався не на забезпечення міжстанового компромісу, а на захист інтересів і прав лише одного стану — землевласників. Розвиток ремесел і мануфактури стримувався; економіка розвивалася екстенс. шляхом. Здійснена на поч. 18 ст. імп. *Петром I* спроба підтримати підприємницький стан і подолати феод. егоїзм зміцненням своєї особистої влади завершилася посиленням А. Однак після смерті Петра I А. у Росії залишився гарантом феод. стану; економіка аж до серед. 19 ст. розвивалася екстенс. шляхом, через приєднання й освоєння нових тер. та їхніх природних ресурсів. Проведена самодерж. владою *модернізація* не вирішила найгостріших проблем імперії. Здійснювана А. уніфікація не тільки охопила сфери права й управління, а й почала спрямовуватися проти регіон. мовно-култ. ідентичностей у формі *русифікації*, що відчули на собі ті землі, які опинилися у складі Рос. імперії. Освічений А. сформувався в Австр. імперії (згодом *Австро-Угорщина*), де правління характеризується певним *лібералізмом* і толерант. ставленням до місц. особливостей, чим користувалися й укр. землі, які перебували у складі цієї д-ви. До здобутків А. відносять: припинення феод. всевладдя; запровадження пріоритету права над фіз. силою; політ. гарантії сусп. спокою як найголовнішої умови висхідного розвитку продукт. сил і внутр. торгового обміну; утвердження концепту держ. інтересу, уособлення якого виступав монарх; чіткіше структурування міжнар. системи. Водночас А. спричинив заміну феод. всевладдя бюрократичним і суддівським; суттєво обмежував громадянську активність нас; сковував духовні сили сусп.-ва; не допускав народ до політ. участі й тим самим ставав перешкодою на шляху до *демократії*. У жодній з країн А. не викоринив повністю станових бар'єрів і привілеїв, залишаючи феод. стан в особі *аристократії* своєю соц. базою. Із розвитком мануфактурної, а згодом фабричної пром.-сті відбувалось екон. зміцнення буржуаз. класу, його політ. амбіції зростали. Аристократія ставала неспроможною вести з ним політ. конкуренцію, тож А. втрачав свою соц. опору. *Буржуазія* прагнула відігравати самостійну політ. роль і для цього потребувала реального представницького правління. Виступаючи проти уніфікаторської політики А. нац. буржуазія поєднала гасла представницького правління з гаслами нац. самовизначення. Спроби А. зберегтися силою завершувалися буржуаз. революціями: 1649 — в Англії, 1789 — у Франції, 1848 — в Австр. імперії, 1905 — у Рос. імперії. У більшості країн епоха А. завершувалася переходом до республіканського правління або *конституційних монархій*.

Літ.: Люблинская А. Франция при Ришелье: Французский абсолютизм в 1630–1642 гг. Ленинград, 1982; Ештокин С. А. Абсолютизм в России (1725–1825). Москва, 2001; Андерсон П. Родословная абсолютистского государства. Москва, 2010; Иванов И. В. та ін. Особливості розвитку освіченого абсолютизму в австрійській імперії // *Європейські перспективи*. 2014. № 3.

О. М. Майборода

Абсолютна величина — у математиці — *величина*, значення або *число* незалежно від знака. А. в. (*модуль*) *числа* додатного є саме це число; А. в. *числа* від'ємного — протилежне йому

додатне число; А. в. нуля дорівнює нулю. А. в. числа *a* позначається $|a|$. Геометрично модуль *числа дійсного* *a* є відстанню від початку координат до точки, що зображає це число на числовій прямій. Знак модуля (дві вертикальні риски $| \ |$) 1841 ввів нім. математик К. Вейерштрасс. Окремо в курсі вищої математики розглядається модуль *числа комплексного*. Модулем комплексного числа $z = a + bi$ (де *a* і *b* — дійсні числа) називається число $|z| = |a + bi| = \sqrt{a^2 + b^2}$. Модуль комплексного числа завжди є дійсне невід'ємне число: $|z| \geq 0$, причому $|z| = 0$ тоді й тільки тоді, коли $z = 0$.

Літ.: Зорич В. А. Математический анализ: В 2 ч. Москва, 2002; Ильин В. А., Садовничий В. А., Сендов Б. Х. Математический анализ. Москва, 1979; Никольский С. М. Курс математического анализа: В 2 т. Москва, 1990–1991; Рудин У. Основы математического анализа. Москва, 1976; Бевз Г. П. Довідник з математики. Київ, 1981.

А. Б. Качинський

Абсолютна висота, висота над рівнем моря, альтитуда — одна з координат у тривимірному географ. просторі (дві інші — широта і довгота), що показує, на якій відстані від рів. м., прийнятого за нуль, розташовується той чи інший об'єкт. А. в. вимірюється в метрах. Визначається як відстань по вертикалі від об'єкта до серед. рівня поверхні моря (океану), не порушеного хвилями й припливами, або (якщо об'єкт розташовується на суходолі) до поверхні *геоїда*. Висота об'єкта, що лежить вище за рів. м. вважається позитивною, нижче — негативною. Найвища точка суходолу в світі — г. *Джомолунгма* в Гімалаях (висота 8848 м над рів. м.), найнижча ділянка суші в світі — узбережжя *Мертвого моря* на Близькому Сх. (на 417,5 м нижче рів. м.). В Україні А. в. відраховується за Балтійською системою висот від Кронштадтського футштока, в Європі — від рівня Середземного м., у Східній Азії — від рівня Тихого ок. А. в. пункту на поверхні Землі або в копальні одержують за допомогою нівелювання (геом. тригонометричного, барометричного), спец. вимірювань з використанням супутникових навігац. систем, висотної з'єднувальної зйомки тощо.

А. С. Івченко

Абсолютна відповідальність — у міжнародному праві — вид матер. відповідальності д-ви, що виникає в результаті заподіяння шкоди іншим д-вам. А. в. може виникати навіть за відсутності вини (умислу або недбалості) суб'єкта міжнар. права. Виникла в результаті наук.-тех. прогресу, об'єктивно пов'язаного з необхідністю відшкодування шкоди, заподіяної у процесі експлуатації джерел підвищеної небезпеки (авіація, атомна енергетика, космос тощо). А. в. існує як договірне зобов'язання д-ви, пов'язане з наукоємними та високотехнол. видами діяльності, які потенційно загрожують заподіянням шкоди. Важливою ознакою А. в. є те, що вона регулює правомір. діяльність д-ви — у разі вчинення дій, які не забороняються міжнар. правом, однак завдають шкоду цінностям, що ним охороняються. А. в. настає, коли потерпіла сторона доводить безпосередній причинний зв'язок між дією (бездіяльністю) іншої сторони і заподіяною їй шкодою. Умовами договору вводиться обмеження

А. в., що підлягає відшкодуванню — встановлюється макс. сума компенсації, яка підлягає сплаті потерпілій стороні. Однак макс. сума сплачується не автоматично: якщо сума доведеної шкоди нижча за цей максимум, то потерпіла сторона може претендувати на отримання лише її. Коли ж діяльність, що спричинила шкоду, стосується співробітництва д-в, то за її наслідки вони несуть солідарну відповідальність. Претензії щодо компенсації за таку шкоду може бути пред'явлена д-вою (її фіз. чи юрид. особами), якій вона заподіяна, д-ві, чії дії призвели до таких наслідків. А. в. передбачена в Конвенції про шкоду, заподіяну іноземними повітр. суднами третім особам на поверхні (07.10.1952); Конвенції про відповідальність щодо третіх осіб в галузі яд. енергії (29.07.1960); Конвенції про цивільну відповідальність за збитки, заподіяні забрудненням нафтою (29.11.1969); Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами (29.03.1972); Конвенції про додаткову компенсацію за ядерну шкоду (12.09.1997) та в ін. актах.

Лит.: Раскалей С. Б. Объективная ответственность государств в международном праве. Киев, 1985; Международное право. Москва, 1994.

В. Н. Денисов

Абсолютна вологість — густина водяної пари, яка визначається відношенням маси водяної пари (вимірюється зазвичай у г), що міститься в газі, до об'єму цього газу (зазвичай в 1 м^3 повітря). А. в. в атмосфері (бл. поверхні землі) коливається від 0,1–1 г/м³ (у приполяр. та холодних країнах) до 30 г/м³ і вище (в екватор. зонах). А. в. чисельно близька до пружності водяної пари, вираженої в мм ртутного стовпа. Див. також *Вологість*.

Абсолютна геометрія — частина класичної геометрії, в основі якої лежать *евклідової геометрії (геометрії елементарної) аксіоми*, за винятком аксіоми паралельності (5-го постулату). Термін А. г. уведений 1832 угор. математиком Яношем Болъаї (угор. János Bolyai). А. г. містить твердження, спільні для евклідов. геометрії та для геометрії Лобачевського. Перші 28 теорем «Початків» Евкліда належать до А. г. Приклади таких теорем: а) у рівнобедрених трикутників кути при основі рівні; б) при перетині двох прямих вертикальні кути рівні; в) більший із двох сторін трикутника протистоїть більшому куту, і, навпаки, більшому куту протистоїть більша сторона. Оскільки 5-й постулат визначає метричні властивості однорідного простору, відсутність його в А. г. означає, що метрика простору не визначена і більшість теорем, пов'яз. із вимірюваннями (наприклад, *Піфагора теорема*), не можуть бути доведені в А. г.

Лит.: Гильберт Д. Основания геометрии. Петроград, 1923; Болъаи Я. Аппендикс // Основания геометрии. Москва, 1956; Вечтомов Е. М. Философия математики. Киров, 2004.

І. Ю. Власенко

Абсолютна і відносна істина — філос. категорії, що характеризують людське пізнання з боку його повноти і точності, розкривають пізнання об'єктивної істини як поступовий рух від незнання до знання, від неповного, неточного знання до знання дедалі повнішого й точнішого. А. і. —

повне, точне, вичерпне, а тому незмінне відображення об'єкта в свідомості суб'єкта. В. і. — неповне, неточне, часткове, приблизне відображення об'єкта, яке внаслідок своєї незавершеності змінюється, поглиблюється, уточнюється в процесі пізнання. А. і. в історії філос. думки переосмислюється у двох напрямках. До першого належать мислителі, для яких А. і. — їхні власні філос. вчення (*Платон, Аристотель, Б. Спіноза, Г. Лейбніц* та ін.). Кожен із них вважав, що його картина світу і людини абсолютною істинною, тобто не залежить ні від часу, коли він живе, ні від соц. буття, в якому він перебуває. Згодом стало зрозуміло: істина — це процес, вона розвивається. А. і. постала як заверш. стадія пізнання, тотожність граничних протилежностей: суб'єктивного та об'єктивного (Й. Г. Фіхте), свідомої та несвідомої діяльності (Ф. Шеллінг), мислення та буття (Г. Гегель). Аналогом цієї структури в математиці і природознавстві є співвідношення евклідової та неевклідової геометрії, клас. механіки і теорії відносності тощо. Отже, вчення, які вважалися свого часу абс., виявляються відносними, однак абс. постає на більш високому рівні. Другий напрям тлумачення А. і. стосується історії пізнання, особливо природничо-наук. Підсумком добутих істин цього знання стала формула — «А. і. складається із суми В. і.». Абс. тут — синонім повноти, а відносне — глибини пізнання. У поглядах на істину як процес існують дві крайнощі, що виявляються в *релятивізмі* та *догматизмі*. Догматичний погляд на істину — тільки як на абсолютну; знання цілком відповідає дійсності, тож заглиблюватися й уточнювати його не можна. На противагу догматизму релятивізм визнає тільки відносну істину й заперечує абсолютну.

Лит.: Савостьянова М. Абсолютна і відносна істина: поняттєво-категорійні колізії та аксіологічний контекст // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. 2012. Вип. 638–639: Філософія.

Н. Д. Ковальчук

Абсолютна ідея (нім. absolute Idee) — філос. поняття, яке позначає надприродне і нічим не зумовлене духовне начало, доприродну сутність, «божественну» думку, надсуб'єктивний розум, який породжує реальний матеріал. світ — природу, людину, сусп-во, а також людське мислення. А. і. притаманні такі характеристики, як реальність, присутність, невідчутність, недоступність людському пізнанню та ін. Поняття А. і. уживається в системах об'єктивного ідеалізму, реліг. філософії. Воно є засадничим у філософії Г. В. Ф. Гегеля, де означає універсум у всій його повноті, безумовну, конкретну й особисту всезагальність, повноту всього сущого і яке саме є цим єдиною сущим. Одночасно субстанція та суб'єкт, А. і. реалізує себе в процесі власного іманентного розвитку. Розгортання, саморозкриття змісту А. і., за Г. В. Ф. Гегелем, відбувається поетапно, поступально — як рух від абстрактно-всезагального до конкретно-часткового, як синтез бемежно загальних, а тому абс. протилежностей — мислення і буття, суб'єктивного й об'єктивного, завдяки чому відбувається перехід до вищих щаблів розвитку. На першому етапі А. і. постає як «ідея-в-собі», яка позбавлена самосвідомості і розвивається у формі чистого мислення. У та-

Залежність абсолютної вологості повітря від температури	
Температура (°C)	Вода (г/м³)
–20	1
–10	2
–5	3
0	5
+10	9
+20	17
+30	30
+40	51

Абсолютна вологість

кому вигляді вона є предметом логіки. Розгортаючи свій зміст від першої категорії (буття) до останньої (А. і.), логіка постає абс.-конкретною єдністю всіх категорій. Другий етап саморозкриття А. і. — природа, або її буття в матеріал. дійсності. Розкриваючи зміст в «іншому», в «інобутті», А. і. на етапі природи сходиться до духу і повертається до єдності із собою. Дух — третій та останній етап саморозкриття А. і. Тут відбувається трансформація «суб'єктивний дух — об'єктивний дух — абс. дух», відбувається остаточне злиття одиничного із загальним, абстрактного з конкретним, реалізується повнота А. і. — вона перетворюється в абс. дух, в «ідею-в-собі-і-для-себе». А. і. на цьому етапі — предмет гегелівської філософії духа. А. і., за Г. В. Ф. Гегелем, не існує окремо від логічної ідеї, природи і духу, до них і раніше них. Сам Г. В. Ф. Гегель припускає, що абсолютне одночасно існує в різних формах, жодна з яких не виражає його сутність повністю, а є лише окремим його аспектом. У змісті А. і. Г. В. Ф. Гегель виокремлює три аспекти: 1) субстанційний — як абс. субстанція, А. і. іманентно притаманна світу і визначає його розгортання; 2) діяльнісний, активістський — А. і. іманентно притаманна здатність до самотворення, саморозвитку; 3) «самосвідомісний» — А. і. усвідомлює себе як «тотальність». Прагнучи до повного самопізнання і самореалізації, А. і. спрямовує та забезпечує процес розвитку всього сущого. За змістом А. і. репрезентує всі можливі форми та вияви буття, є не лише засадою всього існуючого (субстанція), а й вищою дією і творчою активністю (абсолютний суб'єкт) природи, людини, сусп-ва, д-ви. Форми свідомості й духу є лише різними формами та етапами саморозвитку та самопізнання А. і., яка в часі розгортає і демонструє свої приховані можливості й зміст.

Лит.: Hegel G. W. F. Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Heidelberg, 1830. Гегель Г. В. Ф. Наука логіки. В 3 т. Москва, 1970–1972; Быкова М. Ф. Абсолютная идея // Новая философская энциклопедия. Москва, 2010; Розова Т. В., Чорна Л. В. Філософська система Гегеля як вчення про етапи розвитку Абсолютної Ідеї // Гілея. 2015. Вип. 93.

М. А. Козловець

Абсолютна монархія — див. *Абсолютизм, Монархія*.

Абсолютна сумовність — вид сумовності *последовательностей*, рядів чи *интегралів*, яка виокремлюється зі звичайної сумовності накладанням дод. умов. Йдеться про вимогу абсолютної збіжності *последовательностей*, рядів чи *интегралів*, що виникає в результаті перетворення, індукованого застосуванням методом підсумовування. Термін А. с. запровадив Е. Борель у 1889.

Лит.: Borel Émile. Mémoire sur les séries divergentes. // Annales scientifiques de l'École Normale Supérieure. 1899 Sér. 3, 16; Харди Г. Расходящиеся ряды / Пер. с англ. Д. А. Райкова. Москва, 1951; Knorr K., Lorents G. G. Beiträge zur absoluten Limitierung. Arch. Math., 1949/50, Vol. 2; Зигмунд А. Тригонометрические ряды. Москва, 1965; Тиман М. Ф. Замечания к вопросу о преобразованиях кратных последовательностей // Украинский математический журнал. 1960. Т. 12, № 1; Кангро Г. Ф. Теория суммируемости последовательностей и рядов // Итоги науки и техники. Сер. Математический анализ. 1974. Т. 12.; Тиман М. Ф. Ап-

роксимация и свойства периодических функций. Киев, 2009.

А. С. Сердюк

Абсолютна температура — виміряна в *кельвінах* (К) температура T , відлік якої зроблено від нуля *температури абсолютного* за термодинамічною шкалою температур. А. т. за *Цельсія* шкалою дорівнює температурі t (°C), що на 273,16 градуси нижча, ніж температура *потрійної точки* води, за якої лід, вода та водяна пара перебувають у *рівновазі термодинамічній*. Поняття А. т. запровадив 1848 британський фізик В. Томсон на основі *термодинаміки другого принципу*.

Лит.: Різак В. М. Кріогенна фізика і техніка. Київ, Ужгород, 2006.

Абсолютне і відносне — філос. категорії. А. — визначене собою, те, що існує через себе, отже самостійне, безумовне, безвідносне, незалежне. Разом з тим абсолютне означає й «досконале», «логічно завершене». В. — опосередковане, визначене через інше, існуюче через інше, отже залежне, несамостійне, а також змінне і незавершене. А. і в. становлять діалектичну єдність протилежностей, притаманних об'єктивній дійсності та пізнанню. Будь-яка річ у певному відношенні виступає як визначена сама собою і незалежна, а в іншому — як зумовлена й опосередкована через інше. Немає таких речей, які були б у всіх відношеннях самостійними, неопосередкованими, як немає й таких, що цілком і повністю визначалися би іншими. Взаємозв'язок А. і в. у пізнанні розкривається діалектичним матеріалізмом у вченні про *абсолютну і відносну істини*.

Лит.: Мельниченко О. М. Поняття зміни в категоріальній системі наукового пізнання // Мультиверсум. Філософський альманах. 2006. № 57.

Абсолютний дух (нім. absolute Geist) — найвища категорія філос. системи Г. В. Ф. Гегеля, яка виражає найрозвинутішу форму *абсолютної ідеї*. Формами А. д. як самосвідомості абс. ідеї у філос. системі Г. В. Ф. Гегеля є мист-во, релігія та філософія. А. д. осягає ідею в мист-ві крізь чуттєво-зовнішнє зображення, а в релігії це відбувається в образно-емоційних переживаннях. У філософії абс. ідея цілковито завершує процес свого самопізнання і досягає «абсолютного знання». Тож найрозвинутішою формою А. д. Г. В. Ф. Гегель вважав філософію, а сутність духу — розум, діалект. мислення. Поняття А. д. розроблено в роботах Г. В. Ф. Гегеля «Феноменологія духу» (1807) та «Енциклопедія філософських наук» (1817). А. д. є одним із ключових понять Г. В. Ф. Гегеля в «Лекціях з історії філософії» та «Лекціях з філософії релігії».

Лит.: Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / Пер. з нім. П. Тарашука. Київ, 2004.

Н. Д. Ковальчук

Абсолютний екстремум — 1) У математиці — найменше або найбільше значення *функцій* в усій області її визначення. Інша назва — *глобальний екстремум*. Точки, в яких досягаються ці значення, наз. точками А. е. Якщо досягається найбільше значення, то точка А. е. наз. точкою (глобального) максимуму, якщо найменше значення — точкою (глобального) мінімуму. Неперервна на

компактній множині функція досягає на цій множині обох А. е. — найбільшого і найменшого значень. Якщо функція опукла вниз, то точка локального мінімуму є точкою абс. мінімуму. А якщо функція опукла вгору, то точка локального максимуму, відповідно, є точкою абс. максимуму.

Лит.: Березанский Ю. М., Ус Г. Ф., Шефтель З. Г. Функциональный анализ. Киев, 1990; Дороговцев А. Я. Математический анализ. Київ, 1993. Ч. 1.

В. В. Плахотник, О. М. Станжицький

2) У географії — найбільше або найменше значення певного метеорол. або гідролог. елемента (температури повітря, кількості атм. опадів, атм. тиску, стоку ріки, висоти рів. м. тощо), зафіксоване протягом тривалого періоду спостережень. Найбільше значення вважається абс. максимумом, а найменше — абс. мінімумом.

Приклади абс. мінімумів температури повітря наведено в таблиці 1, абс. максимумів температури повітря й поверхні Землі, а також абс. максимумів дощових і снігових опадів — у таблиці 2.

Таблиця 1

Частина світу	Температура повітря, °С	Місце реєстрації	Висота над рівнем моря, м	Дата
Антарктида	–89,2	Станція «Восток»	3420	21.07.1983
Азія	–67,8	Верхоянськ, Республіка Саха (Якутія), РФ	800	1885–1938
Америка	–66,1	Станція «Нортаяс», Гренландія, Данія	2343	09.01.1954
Європа	–58,1	Усть-Шугер, Республіка Комі, РФ	85	31.12.1978
Америка	–39,0	Вальє-де-лос-Патос-Суперіоре, Аргентина	2880	17.07.1972
Африка	–23,9	Іфран, Марокко	1635	11.02.1935
Австралія	–23,0	Шарлотт Пасс, Новий Південний Уельс, Австралія	1755	29.06.1994

Таблиця 2

Абсолютний максимум	Показник	Місце реєстрації	Дата
температури повітря, °С	+56,7	Північна Америка, США, штат Каліфорнія, Долина Смерті	10.07.1913
температури поверхні Землі, °С	+70,7	Азія, Іран, солончакова пустеля Деште-Лут	2005
зливи, мм/хв	38	Америка, заморський регіон Франції, острів Гваделупа в Карибському морі	27.11.1970
кількості дощових опадів за рік, мм	26461	Азія, Індія, штат Мегхала, м. Черрапунджі	08.1860–07.1861
безперервного снігопаду, мм	480	Північна Америка, США, штат Каліфорнія, гора Шаста (4317 м)	13–19.02.1959
однодобового снігопаду, мм	1930	Північна Америка, США, штат Каліфорнія, Сілвер-Лейк	14–15.04.1921
кількості снігових опадів за рік, мм	31100	Північна Америка, США, штат Вашингтон, гора Рейнір (4392 м) у Каскадних горах	19.02.1971–18.02.1972

Лит.: Кравчук П. А. Рекорды природы. Ленинград, 1993; Зверев А. Т. Основные законы экологии. Москва, 2009.

А. С. Івченко

Абсолютний ідеалізм — 1) Різновид об'єктивного ідеалізму. А. і. представлений філософією Г. Гегеля та його послідовників (гегельянців), які

першоосновою проголошують абс. ідеальне начало (світовий дух, абсолютну ідею, яка існує поза індивідуал. свідомістю і незалежно від неї). 2) Течія в англо-амер. ідеаліст. філософії, однією із засад якої є адаптація філос. ідей Г. В. Ф. Гегеля до номіналіст. й емпірі. традиції філософування. Представники: Ф. Г. Бредлі, Дж. Е. Мак-Таггарт, Р. Дж. Коллінгвуд, Дж. Ройс та ін. Провідною тенденцією А. і. є інтерпретація гегелів. ідеалізму, заміна принципу боротьби протилежностей принципом їхньої єдності, проголошення індивідуального «логічною фікцією», визнання єдиного реальним загального. В А. і. обстоюється цінність індивідуал. «Я»; стверджується, що індивіди у своїй сутності — духов. субстанції й у стосунках з іншими «Я» утворюють духов. співтовариство особистостей. Ф. Г. Бредлі під впливом Г. В. Ф. Гегеля вважав дух більш фундамент. реальністю, ніж матерія. Дж. Е. Мак-Таггарт розвинув плюраліст. версію А. і., інтерпретуючи філософію Г. В. Ф. Гегеля у зв'язку зі вченням Г. В. Лейбніца про монади. Р. Дж. Коллінгвуд прагнув поєднати філософію та історію, доводив можливість існування метафізики як іст. науки; проблемам абсолют. історизму та А. і., релятивізму і догматизму присвятив «Нарис філософського методу» (1933).

Лит.: Колінгвуд Р. Дж. Идея истории / Перекл. з англ. О. Мокровольського. Київ, 1996; Никоненко С. В. Английская философия XX века. Санкт-Петербург, 2003; Антипин Н. А. Абсолютный идеализм Гегеля и философская эволюция Мак-Таггарта // Хора. 2009. № 1 (7).

Абсолютний нуль температури — початок відліку абсолютної температури Т за шкалою Кельвіна. А. н. т. відповідає температурі –273,16 °С за Цельсія шкалою. За А. н. т. фіз. система перебуває в найнижч. енергетичному стані (осн. стан із мінімумом енергії), в якому припиняється поступовий, обертовий і колиний рухи атомів, за винятком внутрішніх атомових рухів та нульових коливань мікроосциляторів. Усі речовини (крім ³He і ⁴He) переходять у кристалічний стан. У ³He і ⁴He маса атомів невелика, енергія взаємодії між ними є малою; нульові коливання перешкоджають гелію перейти в кристалічний стан за атм. тиску — і він залишається в рідк. стані, доки тиск не перевищить 25 атм. Із наближенням температури речовини до А. н. т. спостерігаються специфічні квантові ефекти: надпровідність, надплинність тощо. За А. н. т. ентропія системи дорівнює нулю. Водночас зменшується до нуля коефіцієнт теплового розширення, теплоємність та інші термодинамічні величини. Тому не можна відібрати в тіла всю його теплоту: А. н. т. принципово недосяжний. Однак у вересні 2003 дослідники з Массачусет. технол. ун-ту [Massachusetts Institute of Technology (MIT), США] і Нац. управління з аеронавтики і дослідження космічного простору (National Aeronautics and Space Administration NASA), США, застосувавши методику В. Кеттерле, зуміли охолодити газуватий натрій до рекордно низького значення — усього половини мільярдної частки градуса. Проведені досліді ґрунтуються на газових процесах Бозе — Айнштейна конденсації.

Лит.: Мендельсон К. На пути к абсолютному нулю. Москва, 1971; Різак В. М. та ін. Кріогенна фізика і техніка. Київ, Ужгород, 2006.

І. І. Біленко

Абсолютний слух — акустична здібність людини визначати та уявляти точну висоту звуків, специфічний прояв муз. слуху. А. с. буває вродженим і набутиим. За статистикою, вроджений А. с. фіксується в одній людині з 10 тис. осіб. Набутий виховується в процесі занять музикою за певними методиками. Розрізняють також активний і пасивний А. с. Музикант із пасивним А. с. чує точну висоту звука, але не завжди може чисто відтворити його голосом. Активний А. с. — відчуття висоти звуку зі здатністю точно повторити його голосом без попереднього настроювання на інструменті. Музикант не повинен обов'язково мати А. с., але зазвичай це сприяє професійному розвитку. Висока чутливість до звуковисотності не гарантує успіху в муз. діяльності. Вона мусить поєднуватися зі сприйняттям ладових, метро-ритмічних, гармонічних та ін. муз. явищ. Важлива також загальна музичальність, що виявляється в яскравості та силі музичних переживань.

Лит.: Гарбузов Н.А. Зонная природа звуковисотного слуха. Москва, Ленинград, 1948; Вопросы методики воспитания слуха. Сб. ст. Ленинград, 1967; Давыдова Е. В. Музыкальный слух // Методика преподавания сольфеджио. Москва, 1975; Назайкинский Е. В. Взаимосвязи интервальных и ступеневых представлений в развитии музыкального слуха. Москва, 1977; Тарасова К. В., Гребельник С. Г. К вопросу о психологической природе абсолютного слуха // Психолого-педагогические вопросы совершенствования воспитания и обучения в детском саду. Сб. ст. Москва, 1984; Тарасова К. В. Онтогенез музыкальных способностей. Москва, 1988; Бережанский П. Н. Абсолютный музыкальный слух. Москва, 2000.

Н. М. Кушка

Абсолютний спирт — етанол (*спирт етиловий*), в якому практично немає води й сторонніх домішок. Т-ра кипіння А. с. — бл. 78,39 °С. Його отримують зі спирту-ректифікату, масова частка води в якому бл. 4,5 %. Домішки води видаляють нагріванням спирту з водовідбірними речовинами: оксидом кальцію, карбідом кальцію (див. *Карбіди*), безводним сульфатом міді (II) тощо. Ректифікат ще зневоднюють перегонкою з бензолом, толуолом, гексаном та ін. способами. Напр., у промисл. масштабах для абсолютування спирту використовують молекулярні сита, пори яких проникні для молекул води, а для молекул етанолу є непроникними. Застосовують також мембранний метод: підігріту до 60 °С водно-спиртову суміш пропускають під тиском бл. 1 кПа крізь напівпроникну мембрану, яка затримує молекули етанолу.

Лит.: Стабников В. Н. Перегонка и ректификация этилового спирта. Москва, 1969; Манк В. В., Мельник Л. М., Стеценко Н. О. Дегидратация этилового спирта природными та синтетическими цеолитами // Наук. праці Херсон. держ. ун-ту. 2005. №16; Волинский Н. П. Абсолютное этилового спирта // Журнал общей химии. 2009. Т. 79. Вып. 2.

Абсолютний чемпіон — звання, що присвоюється спортсменові, який є переможцем: а) за сумою результатів, показаних у кількох окремих дисциплінах одного виду спорту (напр., спортивної чи худ. гімнастики, чи акробатики); б) в абс. ваговій категорії, тобто у змаганнях незалежно від вагової категорії спортсменів (у боксі, боротьбі); в) за версіями усіх осн. боксерських організацій (у професійному боксі).

Абсолютні мовні універсали — див. *Мовні універсали*.

Абсолютні права — суб'єктивні права, носіям яких протистоїть невизначена і необмежена кількість зобов'язаних осіб. Зобов'язання полягає в утриманні від вчинення дій, що порушують А.п. А. п. є основою будь-якої демократ. та правової д-ви, визнаються недоторканими і захищаються законом. До А. п. належать: право на життя, здоров'я, честь, гідність, особисту недоторканність, освіту, працю, приватну власність, особисті немайнові права тощо. У сфері публ. права до А. п. належать: право д-ви на недоторканність своєї тер. цілісності, на визначення власного зовнішньо- та внутрішньополіт. курсу розвитку та *інтеграції*, участі в міжнар. відносинах. А. п. відрізняються від відносних (право на аліменти, пенсія, отримання дивідендів та ін.) тим, що при порушенні А. п. заходи захисту та притягнення до відповідальності застосовуються до будь-якого порушника, натомість за порушення відносного права — конкретна особа, яка зобов'язана своїми діями задовольняти інтереси правоможної особи, носія відносних прав. А. п. кореспондують зобов'язання усім іншим особам утримуватися від будь-яких дій, що можуть спричинити їх обмеження чи порушення. Проте носій А. п., здійснюючи їх, не повинен порушувати права та свободи інших осіб і не виходити за межі передбач. правореалізації.

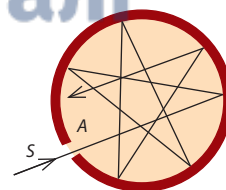
Лит.: Надьон В. В. Аналіз поділу цивільних правовідносин на абсолютні та відносні // Проблеми законності. 2013. Вип. 122; Сліпченко С. О. Огляд теоретичних підходів до розуміння абсолютного права // Право та інноваційне суспільство. 2014. № 2.

М. М. Шумило

Абсолютні системи одиниць — системи, у яких осн. одиницями фіз. величин вважають одиниці довжини, маси та часу, а ін. одиниці системи визначають як похідні від осн. У 1832 нім. математик К. Гаус (C. Gauss) запропонував методику побудови системи одиниць як сукупності осн. і похідних. Таку систему він назвав А. с. о. і за осн. її одиниці прийняв *міліметр* (одиниця довжини), *міліграм* (одиниця маси) і *секунду* (одиниця часу). Під час визначення похідної одиниці фіз. величини в А. с. о. виходять з формули, що визначає залежність між цією величиною та ін. величинами, одиниці яких є осн. чи виражені через осн. Абсолютність цієї системи одиниць зумовлена незалежністю осн. одиниць одна від одної, а також від місця й часу їхнього відтворення. Термін А. с. о. вважають застарілим, оскільки системи одиниць можуть бути побудовані на ін. основі. Тепер у *Міжнародній системі одиниць* (СІ, міжнародна абр. SI — з франц. *Système International d'Unités*) незалежними встановлено такі одиниці: довжини — *метр* (м), маси — *кілограм* (кг), часу — *секунда* (с), сили електричного струму — *ампер* (А), термодинамічної температури — (*кельвін*), кількості речовини — *моль* (моль) і сили світла — *кандела* (кд).

Дж.: ДСТУ 3651.0-97. Метрологія. Одиниці фізичних величин. Основні одиниці фізичних величин Міжнародної системи одиниць. Основні положення, назви та позначення. Київ, 1998.

Абсолютно чорне тіло — ідеалізоване тіло, яке цілком поглинає весь потік електромагніт-

Абсолютно чорне тіло

ного випромінення, що падає на його поверхню, незалежно від температури цього тіла. Поглинальна здатність (відношення випромінення, яке поглинається, до випромінення, яке падає) А. ч. т. однакова за випромінень усіх частот, напрямків поширення та поляризацій. Осн. особливістю А. ч. т. є те, що густина енергії та спектральний склад випромінення не залежать від природи випромінюючого тіла, а визначаються лише його температурою. Випромінення А. ч. т. може перебувати в рівновазі термодинамічній із речовиною, і тоді спектральний розподіл густини цього випромінення описується *Планка законом випромінення*, а повна густина випромінення для всіх довжин хвиль визначається *Стеффана — Больцмана законом*.

Поняття А. ч. т. введено в 1859 Г. Р. Кірхгофом (G. R. Kirchhoff), який установив зв'язок між випромінюванням та поглинанням здатностями тіла, що перебуває в рівновазі з випромінюванням за певної температури (див. *Кірхгофа закон випромінення*). А. ч. т. у природі немає, однак найближчим наближенням до нього є тіло з порожниною й малим отвором, внутрішня стінка якого нагріта до температури T . Промінь S , потрапивши крізь отвір A в порожнину, зазнає багаторазового відбивання, частково поглинається під час кожного з них і практично не повертається звідти. Усередині порожнини встановлюється майже повна рівновага випромінювання з речовиною, і густина енергії випромінювання, що виходить з отвору, дуже мало відрізняється від рівноважної. А. ч. т. використовують в оптичній *пірометрії* для вимірювання високіх температур, а також як світлові еталони.

Лит.: Шпольский Э. В. Атомная физика. Москва, 1974.

Л. А. Косяченко

Абсорбер (від лат. absorbere — поглинати) — пристрій для здійснення абсорбції. В основі конструкції А. — метал. колона або інша видовж. посудина. Розрізняють тарільчасті та насадкові А. У тарільчастих А. газ. суміш, що містить речовини, які потрібно вилучити, рухається крізь шар рідкого абсорбенту знизу вгору. Абсорбент шугучого чи природного походження стікає з тарілки на тарілку переливними трубами, утворюючи з капілярів або кристал. ґраток розвинену поверхню, яка поглинає речовини з газів і рідин. Насадкові А. обладнують горизонт. ґратками, на яких розміщують кілька шарів насадок (коксу або метал. чи керам. кілець); ними назустріч газ. суміші стікає абсорбент. Оскільки процес абсорбції починається на поверхні поділу фаз, то А. має забезпечувати максимальну поверхню контакту газової, рідкої і твердої фаз. За способами утворення цієї поверхні тарільчасті й насадкові А. поділяють на 4 групи. У поверхневих А. поверхня абсорбції — дзеркало рідини. Для таких А. характерна фіксована поверхня контакту, що визначається геометрією будови елементів А. У розпилювальних А. поверхня контакту утворюється внаслідок розпилення рідини на дрібні краплі в масі газу й залежить від гідродинам. режиму (витрат рідини). До найпростішого А. цього типу можна віднести різні системи пиловловлювання у гірн. виробках, де використовують розпилені водні розчини поверхн.-активн. речовин. Осн. види розпилювачів: форсункові, швидкісні прямоточні, механічні

(обертальні). У барботажних А. поверхня контакту визначається гідродинамічним режимом (витратами газу та рідини). У пінних А. поверхня контакту виникає під час пропускання газу знизу вгору крізь рідину зі швидкістю, за якої напір газу зрівноважує масу рідини. Унаслідок цього рідини зависає в потоці газу й утворює з ним шар динамічної піни, що швидко рухається впереміш із бульбашками газу. А. застосовують найширше у хім. пром-сті та металургії.

Лит.: Рамм В. М. Абсорбция газов. Москва, 1976.

К. Л. Торочникова

Абсорбційна спектроскопія — дослідження спектрів поглинання атомів та молекул. Див. у ст. *Спектрофотометрія та Інфрачервона спектроскопія*.

Абсорбція (від лат. absorptio — поглинання) —

1) Процес вибіркового поглинання молекул, атомів або йонів із газуваного чи рідк. середовища всім об'ємом рідк. або тверд. матеріалу, який наз. абсорбентом (*сорбентом*). А. є одним із способів *сорбції*, у межах якої виокремлюють також *адсорбцію* — поглинання рідини або газу поверхневим шаром рідини чи тверд. сорбенту. Тож відмінність А. та адсорбції — у механізмах поглинання.

Розрізняють два види А. — фіз. й хім. Фіз. А. — процес, еквівалентний розчиненню. У процесі хім. А. відбувається хім. взаємодія між сорбатом і сорбентом, напр., А. вуглекислого газу розчинном лугу. Фіз. А. є оборотним процесом; характеризується певною константою рівноваги, значення якої залежить лише від системи вибраних компонентів і температури (закон розподілу *Нернста*). Якщо співвідношення концентрацій сорбата в сорбенті й у сусідній фазі більше за константу розподілу, відбувається десорбція — процес, обернений до А. Частіше трапляється А. газу або рідини рідиною. Прикладом фіз. А. твердими тілами є поглинання водню деякими металами (нікелем, паладієм та ін.). А. широко використовують у хім. пром-сті для розділення й очищення газів і рідин, зокрема й для очищення промислових викидів, осушення орган. сполук тощо. А. здійснюють на абсорбувальних установках, основним апаратом яких є *абсорбер*.

2) У фізиці А. — поглинання електромагнітних або звукових хвиль матеріалами.

3) У біології А. — надходження речовин (складників їжі, ліків, газів) в орг-м через його покриви (стілки кишечника, легені, шкіру).

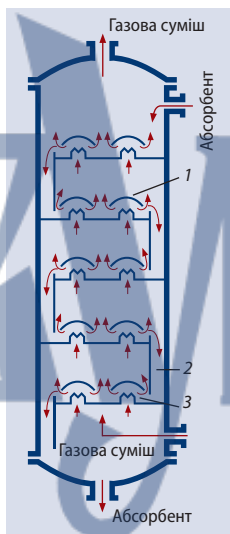
Лит.: Zarzycki R., Chacuk A. Absorption: Fundamentals & Applications. Pergamon, 2013; Eimer D. Gas Treating: Absorption Theory and Practice. Wiley, 2014.

А. В. Кулініч

Абсорбція в економіці — 1) Злиття кількох компаній з метою створити єдину економ. структуру, придбати сукупні активи та пасиви комерційної фірми, що поглинається, з виділенням їй як компенсації частки капіталу або емітованих з цієї метою акцій. 2) Включення в соц.-екон. систему країни іммігрантів, осіб, що прибули до неї з ін. країн на постійне місце проживання.

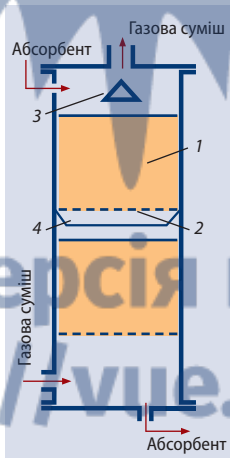
Лит.: Галпін Т. Дж., Хэндсон М. Полное руководство по слияниям и поглощениям компаний: Методы и процедуры интеграции на всех уровнях организационной иерархии / Пер. с англ. Москва, 2005.

А. М. Омищенко

Абсорбер тарільчастий:

- 1 — ковпачок;
- 2 — переливна трубка;
- 3 — тарілка

Абсорбер насадковий:

- 1 — насадка;
- 2 — опірна ґрадка;
- 3 — розподілювач рідини;
- 4 — перерозподілювач рідини

Абсорбція в мовознавстві — див. *Спрощення у мовознавстві*.

Абстинентний синдром — прояв фіз. (тілесних) та псих. розладів, які розвиваються у пацієнтів із залежністю від психоактивних речовин (напр., алкоголю, наркотиків) через деякий час після припинення або зменшення дози прийому препаратів, що формують залежність. А. с. може бути реакцією на припинення дії ін. факторів, які є складовою адикції (залежності), наприклад, при залежності від інтернету, ігор. Розвиток А. с. залежить від препарату, який вживався, від фіз. та псих. стану пацієнта тощо. Серед хім. речовин найповільніше формують А. с. препарати та похідні канабіноїдів, трохи швидше — етиловий спирт, значно швидше — снодійні та барбітурати й дуже швидко — кокаїн та опіум. Деякі медикаменти при тривалому прийомі також можуть формувати адикцію. До таких препаратів найчастіше відносять бензодіазепіни, про що вказується в інструкціях до цих препаратів.

Структура А. с. включає псих. (патопсихологічні) та фіз. (тілесні або сомато-вегетативні) симптоми. Клінічні ознаки А. с. мають свої особливості, які можуть вказувати на прийом конкретного препарату. У клінічній картині А. с. спостерігаються неприємні фіз. відчуття, які нагадують отруєння, фіз. слабкість, біль, серцебиття, пітливість, тривога, а також псих. прояви — безсоння, галюцинації, суїцидальні думки, збудження, страх, іноді епілептичні напади та агресія.

Літ.: Медсестринство в психіатрії. Тернопіль, 2001; Бюрингер Г., Ферстль Р. Расстройства, вызванные употреблением психоактивных веществ: интервенция // Клиническая психология. Санкт-Петербург, 2003; Айвазова А. Е. Психологические аспекты зависимости. Санкт-Петербург, 2003; Лейбин В. М. Психоанализ. Санкт-Петербург, 2008.

О. С. Чабан

Абстиненція (лат. *abstinentia* — стримання) — 1) Похмільний синдром; стан. Виникає внаслідок раптового повного або часткового припинення приймання токсикоманічної речовини, яку раніше особа вживала регулярно. Характеризується псих. та сомато-неврол. розладами. Клінічна картина та перебіг залежать від природи речовини, дози і тривалості її вживання. Прийняття невеликої кількості раніше вживаної речовини зменшує або знімає зовсім сомато-неврол. та псих. розлади, що з'явилися при певному виді А. а. також може бути викликана позбавленням умовно закріпленого стимулу за відсутності зловживання психоактивною речовиною. У судово-слідчій практиці найчастіше зустрічається А. при *алкоголізмі*, опійній *наркоманії* та полінаркоманії. Вияви А. у хворих на *токсикоманію*, *алкоголізм* і *наркоманію* не позбавляють їх здатності усвідомлювати свої дії та керувати ними.

2) У психоаналізі — термін, який вживається стосовно етичних і моральних принципів і правил, що визначають стосунки між лікарем і пацієнтом. Термін впроваджено 1910 засновником психоаналізу З. *Фрейдом*. Принцип А. передбачає, що дії психоаналітика мають бути максимально нейтральними. При психоаналітичному лікуванні необхідно стримуватися від задоволення бажань пацієнта. Лікування має

бути тривалим, щоб виявити причини псих. розладу.

Літ.: Медсестринство в психіатрії. Тернопіль, 2001; Бюрингер Г., Ферстль Р. Расстройства, вызванные употреблением психоактивных веществ: интервенция // Клиническая психология. Санкт-Петербург, 2003; Айвазова А. Е. Психологические аспекты зависимости. Санкт-Петербург, 2003; Лейбин В. М. Психоанализ. Санкт-Петербург, 2008.

О. С. Чабан

Абстрактна лєксика — компонент лексичної системи мови, сукупність слів різних частин мови на позначення понять без реального втілення (якості, властивості, стану, дії, почуття, рис характеру, виявів ментальної діяльності людини, норм етикету тощо). Найчастіше це іменники, що мають грамат. вираження абстрактності (певні словотвірні суфікси, відсутність форми множини, непоеднуваність із кількісними числівниками) або є наук. і виробничими термінами. До А. л. належить і дієслово «бути» у функції зв'язки. Процес накопичення А. л. тривав протягом усього періоду існування мови з різною інтенсивністю. В укр. писемних пам'ятках різних жанрів 2-ї пол. 16 — 1-ї пол. 17 ст. найчисленнішими є абстрактні іменники, з кінця 19 ст. і особливо в час нац. відродження у 1920-х відбувається посилене нагромадження термінологічної А. л. Серед осн. шляхів поповнення А. л.: успадкування автохтонних абстрактних слів, творення нових за допомогою наявних словотвірних засобів за моделями, активними в мові, запозичення з ін. мов.

Літ.: Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. Москва, 1974; Уфимцева А. А. Лексическое значение. Москва, 1986; Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV — першої пол. XVII ст. Київ, 1991.

М. І. Навальна

Абстрактне і конкретне — категорії логіки, в яких відображено діалектику відокремленості і цілісності в системному функціонуванні і розвитку явищ дійсності та її відтворення в процесі пізнання. І. В. Ф. *Гегель* першим увів у філософію ці категорії. К. — поняття, в якому мислиться предмет у сукупності своїх ознак; синонім діалектичного зв'язку, розділеної єдності; А. — поняття, в якому мисляться властивості або відношення предметів, які відокремлені від самих предметів; не протиставлення К., а етап руху самого К. Співвідношення А. і К. І. В. Ф. *Гегель* порівнює з співвідношенням бруньки і плоду, жолуду і дуба. А. в реальності є вираженням неповноти, нерозкритості, обмеженості фрагмента, оскільки він береться сам по собі у відриві від усіх зв'язків або своєї попередньої історії. А. знання, відповідно, протиставляється К. знанням як одностороннє, що фіксує ту чи іншу сторону предмета поза зв'язками, поза специф. характером цілого. Таким чином, якщо метою теор. знання не може бути й не повинно бути представлення повного різноманіття, то не може бути й виокремлення деяких абс. логічних зв'язків. Якщо такі зв'язки ізолювати, то вони втрачуть свою конкретність та істинність. Дійсно наук. теор. пізнання полягає в такому русі думки, яке починається від чуттєвого різноманіття К. і досягає представлення об'єкта в усій його сутності та складності. Способом

теор. відтворення в свідомості цілого об'єкта є сходження від А. до К., яке є загал. формою розкриття наук. знання, системат. відображення об'єкта в поняттях. Цей метод репрезентує процес пізнання, згідно з яким мислення сходиться спочатку від К. в дійсності до А. в мисленні і від А. в мисленні — до К. в мисленні. На цьому останньому шляху утворюються поняття, що відображають окремі властивості об'єкта, які самі можуть бути зрозумілими як моменти цілого, що визначаються його специф. змістом. Тому необхідно розрізнити К. як досліджуванний предмет, як поч. пункт дослідження і як завершення, наслідок дослідження, як наук. поняття про об'єкт (уявне К.).

Лит.: Гегель Г.В.Ф. Кто мыслит абстрактно? // Знание — сила. 1973. № 10; Крюков В. В. Философия: учеб. для студ. техн. вузов. Новосибирск, 2006.

О. В. Заєць

Абстрактний правочин — угода, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, що зберігає юрид. силу тоді, коли підстава її укладення (правова ціль, на досягнення якої спрямовували свої права та обов'язки суб'єкти правочину) взагалі відсутня, або коли вона не є обов'язковою. Залежно від значення підстави правочину для його здійснення вони поділяються на *каузальні правочини* та А. п. На відміну від каузальних правочинів, в А. п. не визначено підстав їх здійснення, ці підстави залишаються «прихованими». Для А. п. не властивий правовий зв'язок між підставами їх вчинення та їх дійсністю. Зв'язок між А. п. і його підставою настільки слабкий, що навіть зникнення цієї підстави не впливає на його дійсність. А. п. зручні для використання в цивільно-правових відносинах. До А. п. належать вексель, банківські гарантії, відступлення права вимоги, чек.

Абстрактний синтаксис — у комп'ютерних системах — правила сполучення даних при створенні повідомлень, включно з тими, що визначають, як управляти застосуванням відповідних ідентифікаторів, знаків-обмежувачів і роздільників даних, а також інших допоміжних знаків, які не належать до даних конкретного повідомлення.

Лит.: Круз Р. Л. Структуры данных и проектирование программ. Москва, 2014.

Абстракції принцип (від лат. abstractio — віддалення) — логічний принцип, що лежить в основі визначення понять через *абстракцію*; спосіб опису чи виокремлення в процесі *абстрагування* сутнісних властивостей предметів. Пов'язує три типи універсалій: класи, властивості й характеристики подібностей.

Лит.: Новоселов М. М. Логика абстракций (Методологический анализ). Ч. 1. Москва, 2000; Новоселов М. М. Абстракция в лабиринтах познания. Логический анализ. Москва, 2010.

Абстракціонізм (від лат. abstractus — віддалений) — один із провідних напрямів мист-ва авангардизму та поставангардизму 20 ст. Заг. особливість А. — принципова відстороненість від зображення чи відтворення явищ і предметів зовн. світу (звідси друга назва А. — «безпредметне мистецтво»). Абстрактний твір виступає

як об'єкт внутр. суб'єктивної живописно-пластичної реальності.

Увага художника-абстракціоніста зосереджується не на враженнях, які він одержує ззовні, а на внутр. відчуттях. Митець пильно прислуховується до ритмів власного життя, які він сприймає та усвідомлює з надзвичайною тонкістю, чіткістю і в ще небаченій різноманітності виявів.

У творчості художника-абстракціоніста можна простежити дві стадії. Перша пов'язана зі спонтанним вибухом внутр. духовної експресії та надзвичайним відчуттям емоційного й символічного змісту кольорів. Друга, «ритмічна», приводить митців-абстракціоністів до суворої організації цілісних пластичних форм на ґрунті різних форм *симетрії, асиметрії* та періодичності розміщення матеріалу. Поч. етап розвитку А. спирався на традиції *символізму* та *модерну* європ. мист-ва кін. 19 — поч. 20 ст. А. знайшов своє яскраве відображення в композиціях 1910 та теор.-поет. працях В. Кандинського («Про духовне в мистецтві», 1911) — одного із засновників експресіоністичного напрямку в мист-ві Німеччини, Росії, України. В галузі теорії А. в Харкові й Києві 1910–1920 працював Ф. Шмідт. Теор. та худ. погляди майстрів А. формувалися під впливом нім. філософів А. Шопенгауєра, Ф. Ніцше, «філософії життя» франц. мислителя А. Бергсона, ідей нім. композитора Р. Вагнера та теософ. концепцій, пов'язаних із синтезом європ. філос. містицизму, буддизму та брахманізму.

Перші абстрактні полотна, т. з. ліричні абстракції, В. Кандинського, на думку самого автора, передають драм. звучання душі, пробуджуючи у глядача нові, витонченіші почуття, які ще не ма-

Абстракціонізм.

В. Кандинський. Перша абстрактна акварель, 1910

ють визначення у повсякденній мові. Вертикальні, горизонтальні, хвилясті лінії, кольорові плями мають свій символічний зміст. Для творчості В. Кандинського характерна спроба поєднати барвистість рос. нар. мист-ва з враженнями від муз. пошуків композиторів О. Скрибіна, І. Стравінського (Росія), А. Шенберга (Австрія).

Серед групи експресіоністів ін. багатоасоціативний напрям А. репрезентують роботи швейц. художника П. Клее. У Франції перші спроби у галузі А. пов'язані з творчістю С. Делоне-Терк (народилася в Україні), яка 1911–1912 створила абстрактні кольорові аплікації за мотивами укр. нар. мист-ва. Відштовхуючись від аналітичного кубізму, Р. Делоне і С. Делоне-Терк 1912–1914 створили «симультанні композиції», розрахова-

Абстракціонізм.
О. Архипенко.
Меланхолія, 1926

ні на одночасне сприймання кольор. сполучень. До цього напрямку належать і більш геометризовані абстрактні твори чес. художника Ф. Купки. Дальша трансформація концепцій кубізму та футуризму приводить до пошуків абстрактних форм і укр. митцями, які працювали в Парижі та Києві (О. Архипенко, О. Екстер, О. Богомазов, І. Кавалерідзе та ін.). 1913 виникає теорія «само-

Абстракціонізм.
М. Ларіонов. Червоно-синій
лучизм, 1913

достатньої» живописної форми — «лучизм», творцем якої був рос. художник М. Ларіонов.

На поч. 20 ст., напередодні Першої світової війни, створюються соц. та психол. передумови розвитку геом. абстракції. Її вихідним пунктом була концепція кубізму, яка трактувала пріоритет форм над почуттям, прагнула до науково обґрунтованого впорядкування живописно-пластичної матерії. Один з перших творів геом. абстракції — «Чорний квадрат на білому тлі» (1913) К. Малевича. Митець вважав його тією межею («нуль форм»), за якою починається нове мист-во «динамічного супрематизму», що втілює принцип «економії енергетичних сил». До цього періоду належать абстрактні просторові композиції з поєднанням різних матеріалів («контррельєфи») В. Татліна. Творцем найбільш узагальненої концепції геом. абстракції, т. з. «неопластицизму» був голланд. живописець П. Мондріан, який прагнув реалізувати свої худ. погляди не тільки в мист-ві, але й у нових агіт. формах сусп. життя. П. Мондріан входив до групи «Де Стейл» (заснував 1917 арх. і худ. Т. ван Дусбург), діяльність якої відображена у практиці архіт.-худ. об'єднання «Баухауз» (Німеччина) і помітно вплинула на розвиток світової архітектури та пром. форм мист-ва.

У Росії та Україні в перші післяреволюційні роки абстрактні форми мист-ва широко використовували у практиці агіт.-масового мист-ва (Н. Альтман у Петрограді; О. Богомазов, О. Екстер у Києві; А. Лисицький у Вітебську). Вплив різних напрямів А. помітний у багатьох галузях мист-ва кол. СРСР у 1920-х, що пов'язано із заг. перетворенням умов життя та побуту народу, із застосуванням нових, простих та конструктивних форм мист-ва, що стимулювало творчу уяву людини. Теор. засади нового мист-ва відображено у діяльності Ін-ту худ. культури у Москві й Петрограді, деклараціях «Утвердження нового» К. Малевича, «Проект утвердження нового» його учня Л. Лисицького, «Реалістичний маніфест» Н. Певзнера і Н. Габо, в переході на рейки виробничого мист-ва багатьох лівих «безпредметників» — В. Татліна, О. Родченка, А. Попової, О. Розанової, В. Степанової та ін. Ідеї нової архітектури абстрактних форм було втілено у проєкті та моделі пам'ятника 3-му Інтернаціоналу В. Татліна (1919–1920) та просторових композиціях (макетах-«архітектонках») К. Малевича, які мали значний вплив на творчість рад. архітекторів-конструктивістів 1920-х.

Подібний процес відбувався у 1920 — на поч. 1930-х в Україні. Журн. укр. авангардизму «Нова генерація» (за ред. М. Семенка) 1927–1930 пропагував творчість О. Архипенка, В. Татліна, О. Родченка, Л. Мохой-Надя («Баухауз»), К. Малевича, який публікував у ньому свої осн. теор. праці. В оформленні журн. брав участь А. Петрицький, який у власній багатогранній творчості (живопис, сценографія, книжкова та журнальна графіка) вдало використовував осн. принципи та прийоми абстрактного мист-ва. Пошуки нових виразних можливостей А. є характерними для «поезюмалярства» М. Семенка. Худ. принципи А. в 1920-х — на поч. 1930-х застосовували і майстри укр. сценографії В. Меллер, О. Хвостенко-Хвостов, Б. Косарев.

Одним із найзначніших явищ у розвитку А. в Україні була творчість харків. митця В. Єрмилова — кубофутуриста, зачинателя конструкти-

візму та пром. дизайну в Україні. Прихильник геом. абстракції, він застосовував пластичні принципи в агіт. формах мист-ва, архітектурі, рекламі та книжковому оформленні. Незважаючи на вкрай несприятливі умови розвитку А. в рад. мист-ві після 1932, В. Д. Єрмилов був одним з тих майстрів, які залишалися вірними своїм худ. концепціям і створювали абстрактні композиції ще в кін. 1950 — на поч. 1960-х.

У світовому мист-ві 1920-х А. впливає на ін. напрями худ. авангарду — *дадаїзм*, *сюрреалізм*, а після Другої світової війни переживає нове піднесення, охоплюючи не тільки країни Зх. Європи та Америки, а й Японію, Австралію. Проте нові напрями абстрактного мист-ва, які поєднуються з прийомами сюрреалізму, кінетизму, опарту та ін., вже не мають таких тотальних претензій на перетворення життя людини, як теорії П. Мондріана чи К. Малевича. У Франції в 1940-х виступають майстри геом. «ліричної абстракції» (її відгалуження — «психічна імпровізація», або ташизм) та «абстрактної каліграфії». Художники США претендують на пріоритет у створенні течії «абстрактного експресіонізму», який включає прийоми «живопису дії» й поширюється у багатьох країнах Європи. Але сучас. течіям абстрактного мист-ва бракує нових худ. ідей, що призводить до деякої стагнації стилю та виникнення «абстрактного академізму».

У мист-ві кол. СРСР 1950–1970-х розвиток А. пов'язаний з т. з. «другою культурою», яка не мала офіц. визнання до серед. 1980-х. До цього часу можна говорити тільки про поодинокі осередки чи окремих майстрів абстрактного живопису та пластики, чий твори не з'являлися на виставках в СРСР або були зовсім невідомі.

В Україні в кін. 1950 — на поч. 1960-х у галузі абстрактного мист-ва працюють поодинокі художники, які здебільшого поєднують свої індивідуальні пошуки з працею в монумент. мист-ві, дизайні, плакаті чи мистецтвознавстві. Серед них — ужгород. живописець і графік П. Бездир, київ. монументаліст В. Ламах, графік Г. Гавриленко, дизайнер і живописець А. Суммар. Дальший розвиток абстрактного мист-ва в Україні припадає на 2-у пол. 1970-х — 1-у пол. 1990-х і пов'язаний з тенденцією поставангардизму. В цей час виступають зі своїми абстрактними картинами О. Дубовик, О. Петренко, О. Бабак, М. Кривенко та ін., з'являються осередки А., напр., в Одесі (В. Сазонов, О. Стовбур, В. Маринюк, В. Цюпка та ін.).

Лит.: Шмит Ф. И. Искусство. Основные проблемы теории и истории. Ленинград, 1925; Советское искусство за XV лет. Материалы и документы. Москва, Ленинград, 1933; Рейнгардт Л. Я. Абстракционизм // Модернизм. Москва, 1980; Москва, Париж 1900–1930. Каталог выставки. Москва, 1981; Рославцев Е. Н. Разрушение образа. Киев, 1984; Утевська П., Горбачов Д. Сюжети з українського кубофутуризму // Вітчизна. 1988. № 9; Кандинский В. О духовном в искусстве // Творчество. 1988. № 8–10; 1989. № 1; Асеева Н. Ю. Украинское искусство и европейские художественные центры. Конец XIX — начало XX века. Киев, 1989; Лобановський Б. Б., Говдя П. І. Українське мистецтво другої половини XIX — початку XX ст. Киев, 1989.

С. С. Гурок, Б. Б. Лобановський

Абстракція (від лат. *abstrahere* — відокремлювати) — форма відображення в людській свідомості предметів і явищ об'єктивної дійсності,

мисленого відокремлення (абстрагування) від їхніх властивостей та виділення загальної ознаки, що характеризує даний клас предметів. А. можуть бути і формами мислення (*поняття*), і конкретно-чуттєвими наочними образами (схеми, символи, креслення). Наук. А. (*поняття, закони, принципи*) створюються внаслідок абстрагуючої діяльності мислення в наук. пізнанні. Вони відображають найістотніші властивості, зв'язки й відношення досліджуваних явищ. Хоч наук. А. бідніші за об'єктивну конкретність явищ, що вивчаються, проте вони глибше проникають у їхню сутність. Глибина й повнота відображення сутності предмета пізнання досягається в системі наукових А. — в теорії, істинність якої перевіряється практикою.

Лит.: Горский Д. П. Вопросы абстракции и образования понятий. Москва, 1961; Розов М. А. Научная абстракция и ее виды. Новосибирск, 1965; Рузавин Г. И. Методология научного познания: Учеб. пособие для вузов. Москва, 2012.

Абсúрд (від лат. *absurdus* — безглуздий, немилословний) — 1) У математиці та логіці — внутрішньо суперечливе судження; твердження, позбавлене сенсу в межах даної теоретичної системи. 2) У повсякденному слововживанні — безглузді, нерозумні, суперечливі твердження, вислови, позбавлені сенсу; нісенітниця.

Абсурдизація (від лат. *absurdus* — безглуздий, немилословний) — худ. прийом, що полягає в доведенні ситуації у тексті до абсурду або змалюванні безглузвих подій, явищ тощо. Метою А. зазвичай є демонстрація беззмістовності чи неприродності реалій справжнього життя. Засіб А. найчастіше застосовують у сатир. творах. А. як худ. засіб не є тотожним аналогічним елементам у творах абсурдистського напрямку. Див. *Абсурду література*.

Абсурдизм (від лат. *absurdus* — безглуздий, немилословний) — система філос. поглядів, згідно з якою людське буття не має сенсу. Передумовами виникнення А. були світові війни 1-ї пол. 20 ст. Смерть, відчай, соц. невлаштованість стали підґрунтям для появи і розвитку ідей А. та *екзистенціалізму*. З теор. погляду А. — частина філософії екзистенціалізму, його витоками вважають ідеї дан. філософа С. К'єркегора. Найґрунтовніше концепцію А. представлено в роботі франц. письменника і філософа А. Камю, зокрема у праці «Міф про Сізіфа».

Лит.: Камю А. Вибрані твори: У 3 т. / Перекл. з франц. Д. Наливайка. Харків, 1997.

Абсурду драма — сукупність явищ авангардистської драматургії в європейському театрі 20 ст. Див. *Театр абсурду*.

Абсурду література — умовна назва модерністських (див. *Модернізм*) літ. творів, у яких життя — це хаотичне нагромадження випадковостей, позбавлених сенсу і не підпорядкованих жодним закономірностям. До цієї категорії л-ри належить насамперед «театр абсурду» — творчість франц. драматургів С. Беккета («Чекаючи на Году»), Е. Іонеско («Стільці»), А. Адамова («Пародія»), Ж. Жене («Балкон»), які в 1940–1950-х створили формалістичну школу «авангард. те-

атр» (див. також *Декадентство*, *Авангардизм*). Естетичні принципи «театру абсурду» відбито в п'єсах Д. Буццаті та Е. Д'Ерріко (Італія), Г. Пінтера і Н. Сімпсона (Англія). В їхніх творах світ постає алогічним, ірраціональним, герої охоплені почуттям відчаю і приреченості, їхні дії та вчинки позбавлені психол. мотивації. Для «театру абсурду» характерні *гротеск*, *пародія*, *алегорія*, *фантастика*, *буфонада*, *фарс*. А. л., крім драматургії, — це романи С. Беккета, а також деякі прозові твори Ж. П. Сартра й А. Камю. Але у творах Сартра та Камю концепцію абсурдності буття втілено в ін. літ. формах ін. засобами. У л-рах крайн. соціаліст. табору та народів СРСР А. л. творили здебільшого в емігрант. та дисидент. середовищах, де усвідомлювали жорстокість і бездушність держ. машини, безнадію та неможливість щось змінити (М. Кундера, С. Мрожек, В. Гавел; В. Підмогильний, М. Хвильовий; І. Костецький; В. Дрозд, Григорій Тютюнник, Вал. Шевчук). Письменники-постмодерністи зверталися до прийомів А. л. із метою правдивого відображення життя в тоталітарній д-ві (В. Діброва, «Бу-ба-бу», «Пропала грамота»).

Лит.: Куликова І. С. Філософія и искусство модернизма. Москва, 1980; Якимович Т. К. З художнього світу Франції. Київ, 1981; Tigges W. An Anatomy of Literary Nonsense. Amsterdam, 1988; Токарев Д. Курс на худшее: Абсурд как категория текста у Даниила Хармса и Сэмюэля Беккета. Москва, 2002.

Л. А. Єремєєв, М. М. Суліма

Абсурду філософія — напрям філософії, що розглядає людину в контексті її стосунків із беззмістовним і ворожим до людської індивідуальності світом. Усвідомлення особистістю своєї втраченості, осмислення цього породжує «абсурдну свідомість» як нетипову форму мислення, здатну фіксувати абсурд існування завдяки розумінню й відчуттю людиною втрати або не знаходження себе у світі. Найяскравіший представник А. ф. — А. Камю, який обстоював ідеал людської автентичності. Проблема абсурду Камю розкриває у філос. працях і худ. (драм. і проз.) творах: «Калігула», «Сторонній», «Міф про Сізіфа», «Чума», «Праведні», «Бунтівна людина».

Лит.: Камю А. Вибрані твори. У 3 т. / Перекл. з франц. Д. Наливайка. Харків, 1997.

Н. Д. Ковальчук

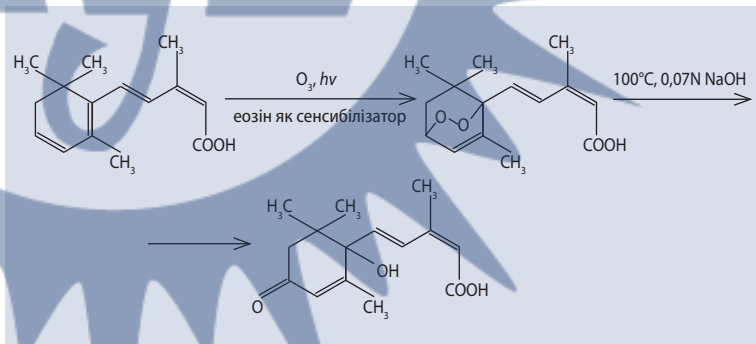
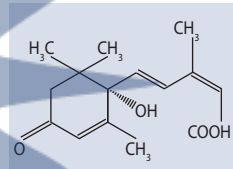
Абсцес (лат. abscessus — нарів, гнояк) — осередкове гнійне запалення, в результаті якого на ураженій ділянці тіла утворюється й заповнюється гноем порожнина. Оболонка А. зовні складається зі сполучнотканинних волокон, що прилягають до незміненої тканини, а всередині утворена грануляційною тканиною та згущеним гноем. А. спричиняють різні мікроорг-ми, які потрапляють у тканини такими шляхами: а) прямим прониканням; б) розповсюдженням із сусідніх інфікованих ділянок; в) за течією крові або лімфи із віддалених ділянок орг-му; г) у разі порушення природних бар'єрів, унаслідок чого нормальна для певних ділянок мікрофлора розповсюджується в розміщені поряд, у нормі стерильні, тканини. Чинниками розвитку А. також є: порушення захисних механізмів орг-му; наявність чужорідних тіл; погіршення прохідності сечових, жовчних або дихальних шляхів; ішемія або некроз тканин; гематома, травми;

надмірне скупчення рідини в тканинах. Прояви А. шкіри або підшкірної клітковини: підвищення температури, припухлість, болісність при пальпації, почервоніння шкіри над ураженою тканиною. А., розміщені глибоко в тканинах, проявляються локальним болом або болісністю при пальпації, а також загальними симптомами: гарячкою, схудненням, підвищеною втомлюваністю. Перебіг А. може ускладнюватися розповсюдженням інфекції у віддалені ділянки та бактеріємією, проривом у сусідні тканини, кровотечею внаслідок арозії стінки судини, порушенням функцій життєво важливих органів, виснаженням. Лікування А. ґрунтується на дренаванні — видаленні гною, некротичних тканин і детриту; відшаруванні фіброзної капсули та ліквідації порожнини, в якій у подальшому можуть скупчуватися мікроорганізми, лейкоцити і детрит. Усувають також чинники, які спричинили А., напр. чужорідні тіла чи обструкцію; в разі глибокого розміщення А. застосовують протимікробні препарати.

Лит.: Струков А. І., Серов В. В. Патологічна анатомія / Перекл. з рос. Д. Є. Тейка, Д. С. Яковцової. 4 вид. Харків, 2004; Хірургія. Київ, 2009.

П. І. Червяк

Абсцизова кислота [від англ. abscission — опадання (листіків у рослин)] — орган. речовина, *терпеноїд* з брутто-формулою $C_{15}H_{20}O_4$, спрощена назва за номенклатурою ІЮПАК 5 (1гідрокси-2,6,6-триметил-4-оксо-2-циклогексен-1-іл)-3-метил-2,4-пентадієнова кислота.

Абсцизова кислота

Молекулярна маса 264,32; $t_{пл.} = 163\text{ }^{\circ}\text{C}$; за нормальних умов безбарвні кристали. Отримується фотоокисленням вітаміну A_1 , або іону, або інших речовин з іононовим кільцем; в природі — ферментативним окисленням абсцизового альдегіду. Є рослинним гормоном (див. *Фітогормони*): запобігає втраті рослинами вологи, сприяє зимовій консервації бруньок, опосередковано інгібує фотосинтез, стимулює опадання листків. А. к. було ізольовано на межі 1950–1960-х в майже одночасно трьома незалежними групами дослідників: у Каліфорнії її було виділено з плодів бавовника як речовину, що сприяє опаданню листків (і тому вона отримала назву абсцизин ІІ; відкритий одночасно абсцизин І пізніше так ніколи й не був ідентифікований); у Великій Британії з листя явору було виділено речовину, яка сприяє «засинанню» (консервації на зимовий час або в інших стресових умовах) бруньок, і тому її було названо дормін (від франц. dormir — спати); у Новій Зеландії речовину, яка сприяє опаданню листків, отримали з люпіну

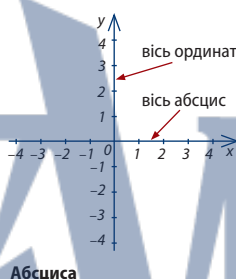
(окремої назви не запропоновано). Невдовзі з'ясувалося, що в усіх трьох випадках йшлося про одну й ту саму сполуку, що було доведено лаб. синтезом (через згадане фотоокислення): 1968 у спільній статті двох груп дослідників було затверджено за цією сполукою назву «А. к.», а від назв абсцизин II та дормін назавжди відмовились. Попри назву, опадання листків не є головною функцією цього фітогормону.

Лит.: Cornforth J. W., Millborrow B. V., Ryback G. Synthesis of (±)abscisin // Nature. 1965. Vol 206. No. 4985; Millborrow B. V. The pathway of biosynthesis of abscisic acid in vascular plants: A review of the present state of knowledge of ABA biosynthesis // Journal of Experimental Botany. 2001. Vol 52. No. 359.

С. В. Камішан

Абсциса (від лат. abscissus — відрізаний) — одна з координат точки в *Декартовій системі координат* (прямокутній системі координат). Уперше цей термін застосований в такому контексті Г. Лейбніцем. На площині прямокутна система утворюється двома взаємоперпендикулярними осями, які перетинаються в точці О. А. — одна з координат, які необхідні для визначення положення деякої точки на площині або в просторі. У геометрії координати точок прийнято позначати лат. літерами, А. позначають переважно літерою *x*. У картографії А. — це координата, що відраховується в напрямку осьового меридіану.

Лит.: Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-образовательный: В 2 т. Москва, 2000.

Абт Франц Вільгельм

Абт, Франц Вільгельм (Abt, Franz Wilhelm; 22.12.1819, м. Айленбург, тепер земля Саксонія, ФРН — 31.03.1885, м. Вісбаден, тепер земля Гессен, ФРН) — композитор, диригент, педагог. З 1838 вивчав богослов'я у школі Святого Фоми в м. Лейпцигу, співав у церк. хорі. З 1841 — диригент хорових товариств, хормейстер придворних театрів м. Бернбурга та м. Цюріха. З 1852 працював капельмейстером у Брауншвейгському придвор. театрі, який гастролював, зокрема, в Росії (1869) та США (1873). Хорові твори А. — типовий зразок поширеного у 19 ст. у Німеччині, Австрії, Швейцарії стилю *лідертафель*. А. — автор 3 опер, фортеп. п'єс, кількох тисяч пісень (бл. 600 збірок), вокальних квартетів, хорів, дуетів для домашнього музичування, творів для дітей. Твори А. мелодійні, виразні, легкі для виконання, хоча не претендують на глибину та індивідуальність. До його найвідоміших пісень належать: «Ластівка» («Wenn die Schwalben heimwärts ziehn...») і «Добраніч, моє любе дитя» («Gute Nacht, du mein herziges Kind»). Ще за життя А. вони визнані народними. Протягом усього творчого життя А. викладав вокал. Через його школу пройшли сотні співаків. Він розробив за своєю методикою постановки голосу спец. вправи — «Вокалізи», які видавалися й поширювалися по всій Європі (зокрема в Україні). «Вокалізи» А. актуальні й понині. Вони є програмним матеріалом для всіх вокальних ф-тів муз. уч-щ, консерваторій та муз. акад. України.

Лит.: Weber H. Franz Abt, der anmuthvolle Liedercompnist. Zürich, 1886; Allen Lott R. From Paris to Peoria: How European Piano Virtuosos Brought Classical Music to the American Heartland. Oxford, 2003.

Н. М. Кушча

Абу (араб. أبو), Абу-ль, Абу-аль, Абі — частина арабського імені зі значенням «батько». Вживають у повних чоловічих іменах перед іменем першого сина і, відповідно, присвоюють у дорослому віці. На відміну від по батькові, частина імені з «А.» стоїть перед осн. іменем позначуваної особи. Напр., в імені Абу Алі Хусейна ібн Абдаллаха ібн Сіні (Авіценни) ім'я Абу Алі (батько Алі), що стоїть перед особовим іменем Хусейн, свідчить, що першого сина ібн Сіні звали Алі. Часто форми з частиною «А.» трапляються на надгробках.

Абу Бакр ас-Саддік [араб. أبو بكر الصديق; Абдаллах ібн Абу Осман (араб. عبد الله بن أبي قحافة; 573, м. Мекка, тепер Саудівська Аравія — 23.08.634, м. Медіна, тепер Саудівська Аравія] — перший арабський праведний халіф у 632–634; далекий родич Магомета та його порадиць («візир пророка»). Нар. у племені курейшитів; займався торгівлею одягом і тканиною. До переходу в іслам займав посаду судді та був одним із найбагатших купців м. Мекки. Названий Магометом ас-Саддіком (вірним) за те, що повірив у його вознесіння (Мірадж). Доклав чималих зусиль задля розвитку мусульм. общини й займався доброчинністю; пожертвував свої статки (40 тис. дирхемів) на підтримку правовір. і звільнення рабів. Під час хіджри (переселення мусульман з м. Мекки до Медіни), покинув місто одним із остан. разом із Магометом. Брав участь у битвах при Бадрі, Ухуді, Хунайні тощо. Магомет, зважаючи на стан здоров'я, доручив А. Б. проводити колективні молитви, що стало вирішальним чинником для обрання його в червні 632 першим халіфом (на переконання шіїтів, владу мав успадкувати двоюрід. брат і зять пророка — Алі ібн Абу Таліб). А. Б. багато зробив для утвердження мусульм. релігії й державності: зайняв найжорсткішу позицію щодо сепаратистів Внутрішньої Аравії та віровідступників, розпочавши з ними переможну війну. За правління А. Б. секретарем Магомета Зейдом ібн Сабітом *Коран* зібрано в одну книгу. А. Б. почав загарбницькі війни в Іраку, Сирії та Палестині. Похований біля могили Магомета. Наступником став Умар ібн аль-Хаттаб.

Абу Бакр ас-Саддік (на передньому плані). Мініатюра. Пенджаб, 1686

Лит.: Madelung W. The Succession to Muhammad : A Study of the Early Caliphate. Cambridge, 2001; Али-заде А. Хроники мусульманских государств I–VII веков хиджр. Изд. 2. Москва, 2004; Rogerson B. The Heirs of Muhammad : Islam's First Century and the Origins of the Sunni-Shia Split. Woodstock, 2008.

В. І. Головченко

Абу́ Бакр Мухаммад ібн Зака́рія Ар-Ра́зі [араб. أبو بكر محمد بن يحيى بن زكريا الرازي; латиніз. Равез (Rhazes); бл. 865, м. Рей, тепер Іран — бл. 923, м. Рей, Іран] — філософ, вчений-енциклопедист, лікар, алхімік. Мав різнобічні знання. З 30-річного віку займався медициною. Керував клінікою в м. Рей, згодом у Багдаді. Навчав лікарів, поєднуючи теорію з практикою. Був обізнаний з античною філософією, працями александрійських алхіміків, араб. авторів 8–9 ст. Із його 184 праць до нашого часу дійшла 61 — з філософії, етики, теології, логіки, медицини, фізики, алхімії, астрономії. Філософські погляди А. були близькими до гностицизму. Його атомізм схожий на погляди Демокріта. Виступав проти аскетизму, за активну участь людини у громад. житті. Ідеалом громадянина для нього був Сократ. Критикував усі відомі на той час релігії: істина — одна, релігій багато, отже всі релігії помилкові. Вважав, що треба читати не Священні писання, а праці філософів і науковців. Гол. праці з медицини: «Усеосвяжана книга з медицини» у 25 т., «Медична книга, присвячена Мансуру» у 10 т., «Про віспу й кір». Вважається, що саме він запропонував укладати історію хвороби для кожного пацієнта. Вперше в історії зробив спробу класифікувати усі відомі йому речовини. Зокрема, виділив 3 класи (групи) речовин: землісті (мінеральні), рослинні та тваринні. Мінеральні речовини він поділив на 6 різновидів: парфуми, тіла, камені, купороси, боракі і солі. Рослинні речовини не перераховував через маловживаність. Із тваринних речовин виділив 10: волосся, кістки черепа, мозок, жовч, кров, молоко, сечу, яйця, раковини і ріг. Описав мед. апарати та прилади, а також хім. операції, зокрема плавлення тіл, розчинення тощо. Першим описав інструмент для витягання сторонніх предметів із горла, одним із перших почав застосовувати вату при перев'язках і кетгут при зшиванні ран. Залишив рекомендації щодо спорудження лікарень і вибору місця для них. Наголошував на важливості спеціалізації лікарів, а також на потребі надавати лікар. допомогу незможним. Описав, як доглядати за хворою дитиною. Вказував на потреби перевіряти лікування на тваринах. Твори А. через араб. Іспанію потрапили до Зх. Європи, де були перекладені латиною та високо цінувалися алхіміками.

Лит.: Фігуровський Н. А. Нарис загальної історії хімії. Від найдавніших часів до початку XIX століття. Москва, 1969; Балух В. Еволюція східної мусульманської філософії: від аль-Кінді до Авіценни // Релігія та соціум. 2015. № 1–2 (17–18).

Абу́ Нува́с (أبو نواس; справжнє ім'я — аль-Хасан ібн Гані аль Хакамі ад-Дімашкі; 747 або 762, м. Ахваз, тепер Іран — між 813 і 815, м. Багдад, Ірак) — поет. За походженням іранець. Представник Руху оновлення, у якому брали участь новонавернені в іслам етноси: іранці, сирійці, греки, що домагалися рівності в правах з арабами. Провісниками та творцями оновленої л-ри

Абу́ Бакр Мухаммад ібн Зака́рія Ар-Ра́зі

Абу́ Нува́с. Омар Фаррух, 1960

Абу́ Тамма́м

були переважно іранці, у свідомості яких ще жили прадавні іран. й еллініст. культ. традиції. А. Н. один із перших порушив еталон бедуїн. естетики та основи нормативності араб. поезії. Писав вірші в усіх традиційних жанрах. Трансформував касиду, створивши новий жанр тардійят — мисливський вірш. Розгорнув у розлогу жанрову форму хамрійят — частину касиди, присвячену вини. А. Н. уславився саме завдяки віршам, в яких оспівував вино та учти. Халіфи, побоюючись реакції правовірних мусульман, не раз ув'язнювали поета, забороняли писати, але не змогли притлумити тенденцію гедоніст. світобачення. А. Н. залишився в історії співцем пристрасної чуттєвості та земних радощів, що відповідало бажанню оновленого сусп-ва. На честь А. Н. 1976 названо кратер на планеті Меркурій. Творчість А. Н. аналізував А. Кримський у кн. «Арабська поезія у нарисах і зразках» (1906) і «Арабська література в нарисах і зразках» (1911).

Лит.: Абу Нуvas // Халимоненко Г. Історія турецької літератури. Київ, 2009; Шидфар Б. Абу Нуvas. Москва, 2011.

Г. І. Халимоненко

Абу́ Тамма́м (повне ім'я — Хабіб ібн-Аус ібн аль-Харес аль-Та'ї; араб. حبيب بن أوس بن الحرث الطائي; між 796 та 804, м. Джасим, тепер провінція Дара, Сирія — бл. 845, м. Мосул, тепер провінція Найнава, Ірак) — поет, представник придворно-панегіричного напрямку арабської поезії. Походив із христ. сім'ї грец. походження, проте згодом став ревним мусульманином і запевняв усіх, що належить до араб. роду. У пошуках заробітку, впливового мецената й поет. визнання побував у багатьох містах Сирії, Іраку та Єгипту. Своїми творами привернув увагу халіфа Багдада аль-Мутасима, який уподобав панегірики А. Т. і зробив його своїм придворним поетом. Поезія А. Т. багатожанрова, але переважають панегірики — оди, у яких надміру приписували герою весь набір бедуїн. чеснот: шляхетність, звитягу, розум, щедрість, за що поет сподівався якнайбільшої матеріальної віддяки — це було одним із постулатів канону придворного етикету. А. Т. взяв за взірче теми давніх поетів, вдаючись до запозичення іслам. традиц. образів, але не просто культивував давнину, а збагатив нормативний фонд араб. поезії новими мотивами, формами й самобутньою образною мовою. А. Т. упорядкував класичну антологію «Хамаса» (حماسة), яку й сьогодні вважають джерелом найкращих зразків давньоараб. поезії.

Лит.: Кримський А. Е. Хамаса Абу-Таммама Тайского. Ч. 1–3 // Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков. Москва, 1912; Ханна аль-Фахури. История арабской литературы. Москва, 1961. Т. 2; Фильштинский И. М. История арабской литературы. Москва, 1985.

Г. І. Халимоненко

Абу́ Хамі́д аль-Га́рнаті́ (араб. أبو حامد الغرناطي; повне ім'я — Абу Хамід Мухаммад ібн Абд ар-Рахім ал-Гарнаті ал-Андалусі; 1080, м. Гранада, Іспанія — 1169–70, Сирія) — мандрівник, письменник, проповідник. Писав араб. мовою. Здобув богослов.-філос. освіту. Залишивши Андалусію, продовжив навчання в Каїрі та Олександрії (1117–1118), слухав лекції богословів та граматиків, вивчав місцеві старожитності.

У 1122–1123 перебрався до Багдада, де прожив чотири роки. З 1131 до 1151 мешкав у Саксині, звідки здійснив поїздки до Волзької Булгарії (1135–1138, 1150), двічі відвідав Хорезм. 1150 подорожував до Угорщини через Волзьку Булгарію та Русь. Проживши три роки в Угорщині, вирушив у зворотному напрямі, перезимувавши дорогою у «царя слов'ян». Згодом здійснив паломництво до Мекки і повернувся до Багдада, де ділився своїми враження від мандрів із сучасниками. Популярність цих розповідей змусила його записати спогади. У 1169–1170 переїхав до Сирії, де невдовзі помер. Автор творів про подорожі «Ясний виклад деяких чудес Магрибу» (за ін. списком — «Вибрані спогади про дива країн»; 1155) і «Подарунок розумним головам і деякі дива» (1162). У них докладно описав міста Сх. Європи, зокрема Київ, а також схарактеризував торгівлю, ремесла, побут, звичаї слов'ян та їхніх сусідів. Свідчення А. Х. а.-Г. унікальні, оскільки він безпосередньо перебував на тер. Русі й описав те, що бачив на власні очі.

Та.: Le Tuhfat al-albab de Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati. Extraits du manuscrit d'Alger [араб. мовою] // Journal asiatique. 1925. juillet — septembre; Ісп. перекл. — Abu Hamid el Granadino y su relacion de viaje por tierras eurasiaticas. Madrid, 1953; Abu Hamid al-Garnati. Tuhfat al-Albab (El regalo de los espiritus). Madrid, 1990; Рос. перекл. — Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153). Москва, 1971; Му'риб 'ан ба'д 'аджаиб ал-Магриб (Ясное изложение некоторых чудес Магриба) или Нухбат ал-азхан фи 'аджаиб ал-булдан (Выборка воспоминаний о чудесах стран) // История татар с древн. времен. В 7 т. Казань, 2006. Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степь.

Лит.: Корзухина Г. Ф. Путь Абу Хамида ал-Гарнати из Булгара в Венгрию // Проблемы археологии. 1978. Вып. 2; Большаков О. Г. Ал-Гарнати // История татар с древних времен. В 7 т. Казань, 2006. Т. 2.; Волжская Булгария и Великая Степь // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Москва, 2009. Т. 3 : Восточные источники.

А. М. Остряко

Абу Ханіфа ан-Нуман ібн Сабіт аль-Куфі (أبو حنيفة النعمان بن ثابت بن روطا; 5.09.699, м. Куфа, тепер Іран — 14.06.767, м. Багдад, тепер Іран) — ісламський богослов, правознавець. У 16-річному віці разом із батьком здійснив хадж і відвідав могилу пророка Магомета в Медині. Здобув богослов. освіту в м. Куфі. Засновник однієї з чотирьох сунітських правознавчих шкіл — ханафітського мазхаба. Увійшов в історію ісламу з титулом аль-імам аль-а'зам (найвеличніший імам). З нього починається письмова традиція в іслам. богослов'ї. Йому приписується перший записаний твір про іслам. догматику («аль-Фіх-аль-акбар»), у якому сформульовані її основні положення про єдинобожжя, атрибути Аллаха, Коран як слово Боже, свободу волі, приречення, праведність, чесноти тих, хто згадується в Корані. Належав до школи прихильників умовиводів (асхаб ар-рай). Розроблені ним релігійно-правові принципи були розвинені в працях його учнів, зокрема імамів Абу Юсуфа Якуб ібн Ібрагім аль-Ансарі аль-Куфі і Мухаммада аш-Шейбані (749–804).

Лит.: Батыр Р. Абу-Ханифа. Жизнь и наследие. Медина, 2007; Имам Абу Ханифа — великий теолог Ислама. О его жизни и некоторых трудах. Київ, 2012; Церковне (канонічне) право. Київ, 2014.

О. І. Предко

Абу́ Юсу́ф Яку́б ібн Ібрагі́м аль-Ансарі аль-Куфі (араб. أبو يوسف الأنصاري; 731, м. Куфа, тепер Ірак — 798, м. Багдад, м. Куфа, Ірак) — ісламський правознавець. Був учнем Абу Ханіфа ан-Нумана ібн Сабіта аль-Куфі, після смерті вчителя очолив його школу. Як верховний суддя (каді аль-кудат) халіфату сприяв широкому поширенню поглядів ханафітської правової школи. Він перший в іслам. світі отримав звання «каділ-кузо» (великий каді), перший написав книгу по своїй школі права, першим запровадив одяг для суддів, що складався з чорної чалми і тайласана (широкої довгої накидки, що одягалася зверху на одяг), який у видозмінений формі використовується і тепер у багатьох, зокрема, європ., країнах. Автор книг з основ фікху, які стали авторитет. джерелами ханафітського права: «Книга податків» (про оподаткування, земле- і водокористування, держ. управління тощо), «Правила поведінки суддів», а також праць про іслам. доктрину війни з погляду ханафітської школи; про правові механізми, про розбіжності з різних юридичних питань у книгах тогочасних правознавців тощо.

Лит.: Прозоров С. М. Некоторые штрихи к портрету верховного судьи Багдада Абу Юсуфа (ум. в 798 г.) // Письменные памятники Востока. 2008. № 1 (8).

О. І. Предко

Абуба́цер — латинізована форма імені Абу Бекра Мухаммеда ібн Абд-аль-Маліка Ібн Туфайля.

Абу-Да́бі (الوظبي), Абу-Забі — місто, столиця Об'єднаних Арабських Еміратів, адм. ц. однойменного емірату, фін., пром., освітній та турист. центр країни. Тер. — 972 км². Нас. — 1 145 тис. осіб (2015). Місто займає частину однойменного острова у Перській затоці, який сполучається з материковою частиною мостами. Передмістя розташовуються на Аравійському п-ві.

А.-Д. — одна з найпосушливіших столиць світу.

Абу-Дабі

Клімат тропічний, пустельний. Найтепліший місяць — серпень, коли середня т-ра вдень становить +41 °С, а вночі +34,5 °С; найхолодніші місяці грудень — лютий, середня т-ра вдень +24,5 °С.

Місто А.-Д. засн. 1760 бедуїнами. З 1793 тут розташовувалася резиденція шейхів. Для розвитку міста важливе значення мали видобування пер-

лів і торгівля. У 1958 були розвідані поклади нафти, і розвиток цієї галузі позитивно позначився на розбудові А.-Д. З 1971 після здобуття Арабськими Еміратами політ. незалежності А.-Д. — тимчасова столиця д-ви; відтоді було успішно реалізовано проекти щодо розширення турист. і торг. функцій міста. З 1996 місто має статус постійної столиці. У зв'язку з бурхливим розвитком після 1975 кількість населення постійно зростає, переважно за рахунок мігрантів із Індії, Пакистану, Еритреї, Ефіопії, Сомалі, Бангладеш, Шрі-Ланки, Філіппін. Укр. діаспора в А.-Д. становить бл. 8 тис. осіб (2015).

В А.-Д. та передмісті зосереджені пром. підприємства та фін. установи, що формують понад 50 % ВВП ОАЕ. У місті розташовані Валютна біржа, Центробанк ОАЕ, Держ. нафтодобувна компанія, офіси міжнар. корпорацій, підприємства з вир-ва буд. матеріалів та машинобудування, а також з опріснення води. Міжнар. аеропорт А.-Д. — один із найбільших в Азії. Ун-т А.-Д. засн. 2003, при ньому — Коледж бізнесової адміністрації та Коледж інженерії.

А.-Д. — мегаполіс із сучас. архітектурою, висотними адм. будівлями (вежі Аль-Бахар; 2012; шмарочос Capital Gate; 2007–2011), культовими спорудами (Мечеть шейха Зайеда; 2007), готелями, парками. Штаб-квартира компанії «Aldar Properties» (2010) — перша в світі багатопверхова споруда сферичної форми. Розвинена спортивна інфраструктура та заклади відпочинку. На штучному о-ві Яс функціонує гоночна траса Яс-Марина, парк «Світ Феррарі», будується парк розваг студії «Ворнер Бразес». Спортивний комплекс «Зайед спорт сіті» (1980) включає футбольний стадіон та ін. спортивні об'єкти, що дозволяють приймати змагання міжнар. класу. Нац. виставковий центр (відкрито 2007; заг. площа 94 тис. м²) організує виставки світового значення (озброєння, нафтова пром-сть тощо). Жіночий центр ремесел (засн. 1978) має музей, де зібрані зразки вишивок, гобеленів, килимів, гончарних виробів, святкового одягу тощо. Створюється філія амер. Музея С. Р. Гугенхайма (пл. 45 тис. м), що має стати найбільшим музеєм сучас. мист-ва в араб. світі, а також філіал Лувра, для якого будується унікальна споруда на воді.

Лит.: Объединенные Арабские Эмираты и Оман. Москва, 2012.

Н. І. Серета

Абуджа (Абуја) — місто, столиця Нігерії, адм., культ., освіт. і транспортний центр. Розташоване у центр. частині д-ви, у Столичному Федеральному окрузі. Тер. — 275,3 км². Нас. — 2,44 млн осіб (2015, оцінка). А. збудовано на рівнинній ділянці, у зоні саван, на висоті 620 м над рівнем моря; на пн. від міста — гранітний пагорб Зума (792 м). Клімат тропічний, з сезонами дощів. Опадів випадає у середньому 1389 мм на рік, влітку набагато більше, ніж узимку. Середньорічна т-ра — +25,7 °С.

Місто засн. 1828 королем д-ви Хауса народу заріїв Абубакаром на прізвисько Абу Джа (звідси й назва). У 19 ст. було торг. центром. З 1902 перебувало під англ. протекторатом. Урядовий декрет від 04.02.1976 передбачив перенесення до А. столиці д-ви (через етн. і реліг. нейтральність цієї тер. Нігерії та у зв'язку з обмеженнями у розвитку тогочасної столиці Лагосу, що було по-

Абуджа

в'язано з етн. конфліктами й демогр. вибухом). З 12.12.1991 А. — офіційно столиця Нігерії. Після отримання цього статусу місто почало бурхливо розвиватися і формує одну з найдинамічніших агломерацій у країні й на континенті.

Місто спроектоване у формі півмісяця, має 6 районів. До планування столичної тер. залучались провідні світові компанії, центр. частину А. проектував яп. архітектор К. Танге. В А. немає пром. об'єктів, окрім підприємств легкої та харчової пром-сті, розташованих в окр. районі. Розвинуті торгівля та сфера послуг. Міжнар. аеропорт Ннамді Азіківе. У місті — штаб-квартира *Економічного співтовариства західноафриканських держав*, регіонального відділення *Організації країн — експортерів нафти*. В окр. кварталі розташовані резиденція президента, будинки Нац. асамблеї та Верховного суду Нігерії. В А. працюють навч. заклади: Ун-т А. (з 1988), катол. Верітас ун-т (з 2007), Нац. відкритий ун-т Нігерії (з 2002), Афр. ун-т науки і технологій (з 2007) та ін. Архит. споруди А.: Вежа Тисячоліття (Millennium Tower; 2006–2015), Нац. мечеть А. (1984), Нац. церква Нігерії (1989–2004), Нац. стадіон А. (2003; 60 491 місце), велодром (2002). У грудні 2003 відкрито Парк Тисячоліття (Millennium Park), пл. 32 га.

Лит.: Elleh N. Abuja : the single most ambitious design project of the 20 century. Weimar, 2001; Around and about Abuja. New Delhi, 2005.

Н. І. Серета

Абуладзе, Тенгіз Євгенович (груз. თენგიზ აბულაძე; 31.01.1924, м. Куताїсі, тепер Грузія — 06.03.1994, м. Тбілісі, похов. у Дідубейському пантеоні, Грузія) — кінорежисер, сценарист, педагог, нар. арт. Груз. РСР (з 1966), нар. арт. СРСР (з 1980). Навчався в Тбіліс. театр. ін-ті ім. Ш. Руставелі (1943–1946, викладачі Г. Товстоногов, Д. Алексідзе). Закінчив режисер. ф-т ВДІКу (1953, майстерня С. Юткевича; також навчався в О. Довженка). З 1953 — режисер кіностудії «Грузія-фільм». З 1974 викладав у Тбіліс. театр. ін-ті. З 1976 А. — секретар правління Співки кінематографістів Грузії. Нар. депутат СРСР (1989–1991).

Працювати в кіно розпочав у співдружності з кінорежисером Р. Чхеїдзе — док. фільми «Дмитрій Аракішвілі» (1953), «Державний ансамбль народного танцю Грузії» та «Наш палац» (обидва — 1954). Їхній спільний фільм «Лурджа Маг-

Абуладзе Тенгіз
Евгенович

дани» (1955; за оповіданням К. Габашвілі) отримав приз як найкращий ігровий короткометраж. фільм на Каннському МКФ (1956). Перший повнометраж. ігровий фільм А., побутова драма «Чужі діти» (1958, за нарисом Н. Александрової; дію перенесено з Росії до Грузії), характеризується тонким психол. малюнком, розкриває почуттєвий світ персонажів. Фільм створено під впливом кінотечії «італ. неореалізму», що було прагненням наситити картину енергією сучас. життя, «диханням вулиці» та потребою естет. звільнення від офіц. соцреаліст. культури. Подальша творчість А. також несе на собі впливи творів видатних італ. кіномайстрів, зокрема, М. Антоніоні та Ф. Фелліні. Для фільмів А. характерні поєднання загальнофілос. тематики з глибоким зануренням до грузин. культури — в картинах А., більшість із яких є екранізацією творів грузин. л-ри, зображено традиції, життя та звичаї грузин. народу. За яскравість та виразність образів його кінострічки порівнюють із творами худ. Н. Піросмані й П. Брейгеля. У трагікомедії «Я, бабуся, Іліко та Ілларіон» (1963; за романом Н. Думбадзе), йдеться про моральну відповідальність людини перед своїм народом, батьківщиною й власним сумлінням. «Мольба» (1968, за творами Важа Пшавели; Вища премія на МКФ автор. фільму в Сан-Ремо, 1973) — філос. притча про добро і зло, любов і ненависть, життя і смерть (ств. за участі укр. оператора О. Антипенка). «Намисто для моєї нареченої» (1974, за повістю дагестан. письменника А. Абу-Бакара) наслідує традиції класич. «крутиського роману» й має ознаки абсурдист. комедії, сповненої веселощів та пригод. «Древо бажань» (1977, за оповіданнями Г. Леонідзе; Спец. приз журі МКФ у Карлових Варах, премія «Давид ді Донателло» за найкращий закорд. фільм на італ. екранах, Держ. премія Груз. РСР ім. Ш. Руставелі) — епічна драма з нар. життя з елементами поет. реалізму, в якій змальовано світ дореволюц. грузин. села. Фільм «Покаяння» (1984; Гран-прі Каннського МКФ, 1987) — розповідь в алерг. сюрреаліст. формі про жахи сталінських репресій та небезпеку соц. й морального застою. За переконанням майстра, щоб побороти історію та страх перед минулим, народ має пройти через покаяння. За часів «перебудови» в СРСР стрічка стала знаковим явищем кампанії з розвінчання культу особи Й. Сталіна й тоталітаризму загалом. Визначальними рисами всієї творчості А. є жіночий образ, що уособлює абсолютне добро, та образ дороги як символу життя й шляху до пізнання. В епілозі «Покаяння» героїня запитує: «Навіщо потрібна дорога, якщо вона не веде до храму?». За кінотрилогію «Мольба», «Древо бажань» і «Покаяння» А. був удостоєний Ленінської премії (1988).

Лит.: Marsh R. Literature, history and identity in post-Soviet Russia, 1991–2006. New York, 2007; Кваснецкая М. Тенгіз Абуладзе. Путь к «Покаянию». Москва, 2009.

В. М. Войтенко

Абулія (грец. ἀβουλία — безвілля, нерішучість, від ἀ... — заперечний префікс і βουλή — воля) — психопатол. синдром, проявом якого є часткова або повна відсутність бажань і спонукань до будь-якої діяльності. Слід відрізняти від безволля (лінькуватості) як ознаки недоліку виховання. Може бути вродженою (у разі важкого органічного ураження головного мозку, розумової відсталості) або набутою внаслідок іншого

неврол. або псих. розладу. У неврології А. супроводжуються органічні ураження головного мозку внаслідок травм, важких отруєнь, нейроінфекцій, хронічних серцево-легеневих хвороб, інсультів, а також т. з. нейродегенеративні захворювання — *Альцгеймера хвороба*, хвороба Паркінсона, хвороба Піка, хвороба Гантінгтона та *деменції* іншої генези. У психіатрії А. — облігатний симптом *шизофренії* (особливо нелікуваної та такої, що має неперервний перебіг), *олігофренії* (особливо її важких ступенів — торпідного варіанту, імбецильності, ідіотії), трапляється при важких формах *депресії*, *алкоголізму* та певних видах *наркоманії*. А. може бути тимчасовою — у разі кататонічного, меланхолічного чи психогенного (психотравмуючого) ступору або невротичного розладу. Залежно від ступеня ослаблення мотивації А. може проявлятися легким варіантом — *апатією*, середньої тяжкості — гіпобулією та важким станом — акінетичним мутизмом. Якщо А. поєднується з нерухомістю пацієнта, це позначається як абулічно-акінетичний синдром, а якщо з апатією — апато-абулічний синдром. Характерні ознаки А.: складність або й неможливість зосередитися, прийняти рішення, почати та підтримувати якусь дію (навіть якщо є розуміння її необхідності); збіднення спонтанних рухів, міміки, будь-яких емоційних реакцій на оточення; зміни мовлення (сповільнення темпу, викривлення інтонацій, затримка з відповіддю на питання); втрата зацікавленості роботою, навчанням, колишніми хобі; обмеження соц. контактів аж до повної соц. самоізоляції. Допомога у разі А. полягає у лікуванні осн. захворювання. Для швидшого досягнення ефекту рекомендується співпраця пацієнта з мед. психологом, реабілітологом, використання когнітивно-поведінкових та тренінгових методів психотерапії.

Лит.: Jaya Raghavan L., Krishnamoorthy E. S., Brown R. G., Trimble M. R. Abulia: A Delphi survey of British neurologists and psychiatrists // Movement Disorders. 2002. Vol. 17. № 5; Marin R. S., Wilkosz P. A. Disorders of diminished motivation // Journal of Head Trauma Rehabilitation. 2005. Vol. 20. № 4.

О. С. Чабан

Абуль-Вафа (араб. ابو الوفا البوزجانی; Абу-ль-Вафа Мухаммед ібн Мухаммед ібн Ях'я ібн Ізмаїл ібн Аббас аль-Бузджані; 10.06.940, Бузджан, тепер село провінції Хорасан, Іран — 12.07.998, м. Багдад, тепер Іран) — арабський астроном, математик. У віці бл. 19–20 р. А.-В. переїхав до м. Багдада, на той час — центру науки іслам. світу. Брав участь у буд-ві Багдад. обсерваторії, де пізніше працював. У цій обсерваторії містилися *квадрант* 6 м завдовжки та кам'яний *секстант*, довжина якого — 18 м. Крім математики та астрономії А.-В. знався на музиці та інженерії, керував Багдад. лікарнею. А.-В. листувався з відомими араб. вченими, напр., Абу Рейханом *Біруні*. Так, у 998 А.-В. в м. Багдаді та Біруні в м. Ургенчі (тепер Узбекистан) спостерігали сонячне затемнення й на основі здобутих даних визначили різницю довготи між містами. На прикладі Багдада та Мекки А.-В. запропонував дві методики вирахування відстані між нас. пунктами. Зробив внесок у розвиток *тригонометрії сферичної*, зокрема одним із перших (водночас з аль-Ходжани та Ібн Іраком) на прикладі небесної сфери довів сферичну теорему синусів (теорему синусів для

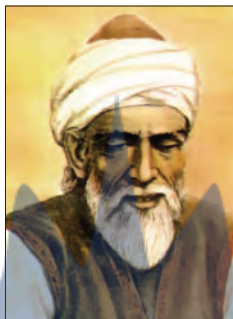
сферичних трикутників), також його вважають одним з імовірних авторів цієї теореми. Вивів формулу для синуса суми двох кутів. Імовірно першим увів функції тангенса, котангенса (за ін. даними це зробив аль-Марвазі), використовував функції секанса та косеканса. Склавав таблиці синусів і тангенсів з інтервалом у $10'$ ($15'$) та з точністю до $1/60^4$, тобто до восьмого знаку після коми.

Автор численних книг з арифметики, геометрії, астрономії. «Кітаб аль-Маджасті» («Almagest») — найвідоміша праця А.-В., у якій він описав рух небесних тіл, теорію вирахування розміру зірок, зокрема описав одну з нерівностей руху Місяця, яку пізніше повторно відкрив Тихо Браге. А.-В. використав методику математичного доведення, зрозумілу пересічному читачеві. За однією версією він створив коментар до однойменного твору Птолемея, за іншою, що підтверджував Біруні, — оригінальну працю, яка тепер зберігається в Париз. нац. б-ці. Також є автором низки книг: «Про те, чого варто навчитися до вивчення арифметики»; «Про те, що варто знати письменникам, торговцям та іншим в науці арифметики» (між 971 і 976), де вперше в араб. тексті використані від'ємні числа; «Про те, що необхідно реміснику з геометричних конструкцій», у якій використані праці Евкліда Александрійського, Архімеда та Герона Александрійського. Йому належать переклад араб. мовою праць Діофанта Александрійського, коментарі до математичних праць аль Хорезмі, Гіннарха Нікейського, Евкліда, Птолемея.

Лит.: Berry A. Short history of astronomy from earliest times through the nineteenth century. London, 1898; Цейтен Г. История математики в древности и в средние века. Москва, Ленинград, 1932; Берри А. Краткая история астрономии. 2 изд. Москва, Ленинград, 1946; Матвиевская Г. П., Розенфельд Б. А. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (8—17 вв.). В 3 т. Москва, 1983; Johnson A. Abu al Wafa // Mathesis. 2014. Vol. 46. № 4.

В. Л. Бабка

Абу-ль-Фіда (араб. أبو الفداء إسماعيل بن علي بن محمود; повне ім'я — Імадуддін Абуль-Фіда Ісмаїл ібн Алі; листопад 1273, м. Дамаск, Сирія — 27.10.1331, м. Хама, Сирія) — арабський історик та географ із курдської династії Айюбідів. Відзначився в походах проти хрестоносців. У 1310 отримав від султана Мухаммада I ан-Насіра курдське виховання Хама, яким спочатку керував на правах намісника, а згодом як повноправний султан (1312–1331). Автор твору «Коротка історія роду людського», де викладено події з найдавніших часів до 1329, а також подано докладний огляд мусульман. династій; твір є значною мірою компіляцією праці «Повний звід загальної історії» одного з найвідоміших іслам. істориків курдського походження Ібн аль-Асіра (1160–1233). Фрагменти «Короткої історії роду людського» А.-ль-Ф. видали Й. Рейске в м. Копенгагені (1789–1794) і Г. Флейшер у м. Лейпцигу (1831), а весь трактат вийшов друком у 1870 в м. Константинополі (тепер м. Стамбул). Другим відомим твором А.-ль-Ф. є «Впорядкування країн» — описова географія в таблицях із координатами місцевостей; частини публікували Дж. Грівз у м. Лондоні (1650) і Ж. Рено в м. Парижі (1837–1840); повністю твір надрукував Шир у м. Дрездені (1842). А.-ль-Ф. також написав трактати з юриспруден-

Абуль-Вафа

$$\frac{\sin a}{\sin A} = \frac{\sin b}{\sin B} = \frac{\sin c}{\sin C}.$$

Сферична теорема синусів доведена **Абуль-Вафою**. A, B, C — сторони, що вимірюються в радіанах на одиничній сфері; a, b, c — протилежні кути

Абу-Мина. Руїни давнього монастиря

ції, математики, логіки та медицини. На його честь названий *кратер* Абу-ль-Фіда на Місяці.

Лит.: Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т. 4. Москва, Ленинград, 1957.

А. С. Івченко

Абу-Міна (араб. أبو مينا) — руїни ранньохрист. комплексу неподалік м. Александрії в Єгипті, об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО (з 1979; під загрозою зникнення з 2001). Баптистерій, базиліка, церква, а також житлові та громад. будівлі, ремісничі майстерні. А.-М. — прадавнє коптське містечко з монастир. спорудами (4 ст. н. е.), що виникло на місці поховання великомученика Мина Котуанського (рим. легіонера, народженого в Єгипті), якого закатували в ранньому Середньовіччі за проповідування християнства. А.-М. вважається найдавнішим христ. центром на пн. Африки. Близько 7 ст. місто майже вщент зруйнували завойовники-мусульмани. На початку 20 ст. археологам вдалося розшукати під шарами піску й зберегти його залишки. Уперше розкопки на місці А.-М. проводилися у 1905–1907, тоді були виявлені: велика базиліка, поблизу невеличка церква, де, можливо, містилися останки святого, та рим. лазні. Під час досліджень, організованих Нім. археол. ін-том (завершилися

1998), було знайдене велике житлове приміщення для бідних паломників з окремими секціями для чоловіків та для жінок і дітей. А.-М. перебуває під загрозою зникнення через підняття ґрунтових вод.

Лит.: Schläger H. Abu Mena — Vorläufiger Bericht. Harrassowitz, 1963; Kościuk J. Wczesnośredniowieczna osada w Abū Mīnā. Wrocław, 2009.

Абутилон, канатник (*Abutilon*) — рід рослин род. мальвових. Трав'янисті рослини, кущі, зрідка невеликі дерева. Листки зазвичай цілісні. Квітки переважно великі, поодинокі або в пазушних суцвіттях, у багатьох видів їх запилюють колібри. Відомо понад 100 видів. Рід поширений здебільшого у тропіках і субтропіках обох півкуль. В Україні (зокрема, у лісостепу і степу) росте один вид — А. Теофраста (*Abutilon theophrastii*), або канатник. Деякі види роду культивують як волокнисті та декоративні рослини. Волокно із стебла А. використовують для вироблення мішковини, шпагату, мотузки та ін. (звідси походить назва «канатник»). Насіння А. містять олію золотисто-жовтого кольору, майже без смаку і запаху, яка належить до напіввисихаючих олій, що утворюють безбарвну плівку. Ця олія і в натуральному, і, особливо, в рафінованому виг-

Абутилон Теофраста (*Abutilon theophrastii*)

ляді цілком придатна для харчових цілей і для гідрогенізації, також використовується для технічних цілей для виробництва оліфи та як добавка до олій, що висихають. За схожість листків *A.* часто називають кімнатним, або домашнім, кленом.

Лит.: Esteves G. L. and A. Krapovickas. New species of *Abutilon* (Malvaceae) from Sao Paulo State, Brazil // Kew Bulletin. 2002. № 57(2); Словник українських наукових і народних назв судинних рослин / Укл. Ю. Кобів. Київ, 2004. Шешко Н., Логачева Н. Енциклопедія комнатних растений. Минск, 2006.

Абутилон в кімнатній культурі

Абуш, Алексáндр (нім. Abusch, Alexander; псевд. Ернст Райнхардт; 14.02.1902, м. Краків, тепер Польща — 27.02.1982, м. Берлін, тепер ФРН) — письменник, літературознавець, публіцист. У 1916–1919 навчався в комерц. уч-щі в Нюрнберзі. Член Ком. партії Німеччини з часу її заснування (грудень 1918). У 1921–1933 був ред. низки період. видань, пов'язаних із Ком. партією Німеччини, зокрема її центр. органу — газ. «Роте фане» (1930–1932). У 1933–1940 в еміграції у Франції. 1940, після окупації Франції нацист. Німеччиною, інтернований. Утік із табору, до 1941 брав участь у франц. Русі опору. 1941 А. виїхав до Мексики. Був одним із засновників Руху Вільна Німеччина в Лат. Америці. До 1946 редагував журн. цієї організації «Фрайес Дойчланд». З 1946 — у Німеччині (Радянська зона окупації), вступив до Соц. єдиної партії Німеччини. 1956 обраний до Акад. мист-в НДР. У 1958–1961 — міністр культури НДР, у 1961–1971 — заст. голови уряду НДР, відповідальний за політику у сфері культури й освіти. Автор понад 20 публіцист., літературозн. і літ.-критичних книг і брошур, зокрема «Йоганнес Бехер. Поет нації й миру» («Johannes R. Becher. Dichter der Nation und des Friedens»; 1953), «Йоганн Готліб Фіхте й майбутнє нації» («Johann Gottlieb Fichte und die Zukunft der Nation»; 1962), «Гуманізм і реалізм у літературі» («Humanismus und Realismus in der Literatur»; 1966) та ін., а також книжок спогадів «Кодове ім'я» («Der Deckname»; 1981) і «З відкритим забралом» («Mit offenem Visier»; 1986). Урну з прахом А. поховано на меморіалі соціалістів Центр. цвинтаря Фрідріхсфельде в Берліні.

Пр.: Im ideologischen Kampf für eine sozialistische Kultur. Berlin, 1957; Johann Gottlieb Fichte und die Zukunft der Nation. Berlin, 1962; Humanismus und Realismus in der Literatur. Leipzig, 1966; Р о с п е р е к л. — Шиллер. Величие и трагедия немецкого гения. Москва, 1964; Решение нашего столетия. Москва, 1981.

Лит.: Herf J. The Emergence and Legacies of Divided Memory: Germany and the Holocaust after 1945 // Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past. Cambridge, 2002.

Абха́ва [санскрит अभव (abhāva) — небуття, неіснування, відсутність] — в індійській філософії — небуття, відсутність, заперечення як в онтолог., так і в гносеол. аспекті. Синонім — асах. Важливе поняття, над яким міркували та сперечалися інд. філософи, насамперед представники вайшешики, ньаяї, міманса та буддизму. У вченні вайшешики перелічено 4 види небуття як відсутності речі: якщо вона ще не проявилася (прагбахава); якщо річ знищена (дхвамса-абхава); не існує як іншої речі (аньянья-абхава) та якщо з нею немає зв'язку (атьянта-абхава). Непроявлен-

ний стан речі може передувати проявленому і бути небуттям-потенцією, джерелом буття. Буддисти заперечують реальне існування А. і можливість пізнати об'єкт, що не існує, оскільки це суперечить їхньому уявленню про суворо причинний характер пізнання, відповідно до якого найважливішою умовою пізнання об'єкта є існування об'єкта.

Лит.: Радхакришнан С. Индийская философия. Москва, 2008.

Абхази (самоназва А́бҭсуа) — етнос, поширений на Пн. Зх. Кавказу, основне нас. Автономної Республіки Абхазія у складі Грузії (тер. контролюється самопроголошеною Республікою Абхазія). Великі громади А. існують також на осн. частині тер. Грузії, у Туреччині та РФ. За даними самопроголошеної Республіки Абхазія, А. становлять бл. 51% нас. тер. (бл. 122 тис. із 240 тис., 2011, перепис). Найбільшою є концентрація А. у Гудаутському (80%) й Очамчирському р-нах (78%), а також у м. Сухумі (67%); найменша — у Гальському р-ні (0,7%). До початку Грузино-абхазького конфлікту (1992–1993) А. становили меншість нас. Абхазії; у Абхазькій АРСР згідно з переписом 1989 їх було близько 18% (93 тис. із 525 тис.). У зв'язку з низьким рівнем урбанізації осн. ареалу розселення А., більшість представників цього етносу мешкає в сіл. місцевості. Офіційно в містах мешкає близько 50% нас. тер., однак міста невеликі й екон. пов'язані з довколишніми селами. У всіх р-нах тер., окрім Гагрського і м. Сухумі, більшість нас. мешкає в селах. Найпоширенішою релігією серед А. є православ'я (бл. 60%), представлене самопроголошеною Православною церквою Абхазії (канонічно входить до складу Грузинської православної церкви на правах Сухумо-Абхазької єпархії, однак на практиці не підпорядковується їй); близько 16% — мусульмани; поширені також традиц. вірування. Серед А. Туреччини абсолют. більшість сповідує іслам. А. діляться на низку компактно розселених етногр. груп, відмінних за мовою й традиц. заняттями. Найбільшими є групи бзишців, гумців, абжуйців. В Абхазії існує також невелика етногр. група переселених на Кавказ у 19 ст., мовно й культурно асимільованих абхаз. негрів, які компактно проживають у с. Адзюбджа (Очамчирський р-н). Мова А. — абх., що входить до абхазо-абазинської групи абхазо-адигької мовної сім'ї. Більшість А. в Абхазії володіє також рос. та груз., у Туреччині — тур.

Лит.: Инал-Ипа Ш. Д. Абхазы: Историко-этнографические очерки. Сухуми, 1965; Инал-Ипа Ш. Д. Вопросы этнокультурной истории абхазов. Сухуми, 1976.

С. І. Гірік

Абха́зія, Абха́зька Автоно́мна Респу́бліка — див. Грузія.

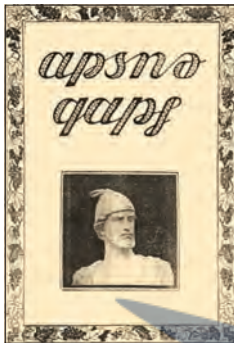
Абхазо-адигькі мови — мовна сім'я, поширена на Пн. Кавказі. Частина дослідників кваліфікує її як групу північно-кавказької мовної сім'ї (разом із нахсько-дагестанськими мовами, однак їхня спорідненість гіпотетична). Окрім Пн. Кавказу, який є первісним ареалом А.-а. м., унаслідок переселення в сер. 19 ст. носії цих мов живуть також у Туреччині, Сирії та Йорданії. У складі А.-а. м. виділяють абхазо-адигьку групу й убихську мову, що не належить до жодної групи.

Абуш Александр

Абхази з Балкан, 1878

Абхазька література.
Перший літературно-художній
журнал «APSNƏ QAPS»
(«Апсны капшь») («Червона
Абхазія»). 1937, № 6

Абхазька література.
Обкладинка українського
видання роману Дмитра Гуліа
«Камачич». 1979
(перекл. з абхазької Євген
Іщенко)

Є ін. поділ А.-а. мов: на абхазо-абазинську групу, адизьку групу й убихську мову. В. Іванов і Е. Форрер припускали спорідненість А.-а. м. із *хатською мовою*, засвідчену в нечисленних клинописних пам'ятках 3 — поч. 2 тис. до н. е. Для всіх А.-а. м. характерний бідний вокалізм (від 2 до 3 голосних фонем) і багатий консонантизм (від 45 до 80 приголосних фонем). Граматично мови цієї сім'ї належать до аглютинативних і ергативних. Як і в ін. ергативних мовах, найважливішу граматичну роль у реченні відіграє дієслово у відповідній граматичній формі. У наш час писемність усіх А.-а. м. ґрунтується на кириличній графіці, хоча для деяких, напр., у Туреччині, епізодично використовується латиниця (правопис на її основі не унормовано). У минулому для окремих мов А.-а. сім'ї послуговувалися латиницею та грузинською графікою.

Лит.: Балкаров Б. Х. Грамматика абхазского языка. Фонетика, морфология. Сухуми, 1966; Введение в абхазо-адыгское языкознание. Нальчик, 1970; Chirkiba Vacheslav. Common West Caucasian. The Reconstruction of its Phonological System and Parts of its Lexicon and Morphology. Leiden, 1996.

C. I. Gîrîk

Абхазька література — література абхазського народу. А. л. ґрунтується на усній нар. творчості абхазів — казках, епічних переказах, піснях тощо. Фольк. сюжети й мотиви, запозичені з *нартського епосу*, легенди про Абсркіла — абх. аналога давньогрец. Прометея, іст.-героїчних пісень, казок, популярні в А. л. дотепер. Значну роль у розвитку абх. писемності відіграло створення абх. кириличної абетки, т. з. абетки Услара (1862), і поява першого абх. букваря (1865). У 1892 опубл. «Абхазьку абетку», укладену Д. Гуліа і К. Д. Мачаваріані; новий абх. буквар склав А. Чочуа (1909). Рідною мовою в Абхазії спочатку видавали лише навч. і церк. книги. 1912 Д. Гуліа опубл. абх. мовою у Тбілісі першу книжку віршів. Він же — редактор першої (засн. 1919) абх. газ. «Аґсны» («Абхазія»). З його іменем пов'язано й зародження абх. прози (оповідання «Під чужим небом», 1919). Абх. публіцистику започаткували абхазомовні статті С. Чанбі (1919). У 1920-х в А. л. з'являються нові імена: В. Агрба, Л. Квіцінія, І. Папаскірі, О. Демердж-Іпа та ін. 1928 створено Абх. секцію Грузинської асоціації пролетарських письменників. У ранній період (1920–1930) в А. л. переважала поезія. Нові вірші опубл. Д. Гуліа. 1925 І. Когонія видав зб. «Поєми» («Апоемакау»), а 1934 — зб. поєм «Стародавні сказання» («Ажэытэ жэабжкжэ»). У своїх творах він звертався до нар. творчості. Значним внеском у А. л. були поєми й вірші Л. Квіцінія, III. Цвіґбі, К. Агумаа, Б. Шинкубі, Ч. Джонуа, О. Джонуа, Л. Лабахуа. Значних успіхів досягла драматургія. У п'єсах С. Чанбі, В. Дарсалия, М. Хашбі, В. Агрбі, С. Бжанія, М. Кове та ін. переважають іст. і соц.-полит. теми. 1933 створено Спілку письменників Абх. АССР, тоді ж засновано літ.-худ. журн. «Аґсны капшы» («Червона Абхазія»). У цей час друк. прозові твори В. Агрба, С. Чанба, Д. Гуліа, І. Папаскірі, який написав перший в А. л. роман «Темир» («Темыр»; 1937). У роки Другої світової війни помітне місце в А. л. посідає поезія Д. Гуліа, К. Агумаа, Ч. Джонуа, І. Тарбі та ін. У повоєнний час активно розвиваються різні літ. жанри, особливо велика проза та драматургія, розширюється тема-

тика творів. Виходять літ. журн. «Алашара» («Світло»; 1955) та дитячий журн. «Амцабэ» («Полум'я»; 1957). У цей час друкує твори Д. Гуліа, Б. Шинкубі, І. Тарбі, Ш. Цвіжбі, О. Ласурія, О. Джонуа, К. Чачхаліа, Б. Гургугліа, романи й оповідання І. Тарбі, Б. Шинкубі, М. Папакскірі, М. Лакерабі, О. Гогуа, Д. Ахубі, О. Дженьїа, М. Хашига, Ш. Абджінджала та ін., п'єси Ш. Пачаліа, Ш. Чкадуа, О. Ласурія, С. Хуатландзіа, Ч. Джонуа, В. Дарсалія. У 1980–1990-х опубл. низку іст. романів В. Амашана, Б. Тужбі та ін. абх. прозаїків. Початок абх.-укр. літ. взаємин припадає на кін. 1920-х. Про Абха́зію в різні роки писали: Д. Тась (оповідання «Апсни»; 1927), Д. Бузько (повість «Нащадки хоробрих»; 1933), В. Сосюра, М. Трубаїні, С. Крижанівський, С. Тельнюк, П. Ребро, Л. Тендюк, О. Новицький, О. Ющенко та ін. Укр. мовою вийшли «Абхазькі народні казки» (1973), зб. абх. поезії «Дітям» (1974), «Спів Апсни», «Квіти Абхазії» (обидва — 1979), романи «Камачич» Д. Гуліа (1979), «Він був останній» Б. Шинкубі (1983), «Сонце сходить у нас» І. Тарбі (1984) та ін. Укр. тематику порушують у своїх творах абх. літератори Д. Гуліа, Б. Гургугліа, О. Джонуа. Абх. мовою у перекл. Д. Гуліа, П. Бебіа, Ш. Цвіжбі, К. Ломіа, Ш. Ласурія надрук. «Слово о полку Ігоревім», твори Т. Шевченка, М. Коцюбинського, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, А. Малишка та ін. Абх.-укр. літ. контакти дослідив Є. М. Іщенко у кн. «Близькість серця (Українсько-абхазькі літературні зв'язки)» [«Еизааиггоу агъақа (Аукраинаагаауагәага літературагә еимадарака)»; 1973]. Укр. мовою твори абх. письменників перекладали Є. Іщенко, П. Сліпчук, С. Тельнюк, О. Новицький, Ф. Гарін, П. Ребро, В. Гетьман, С. Стриженюк та ін.

Лит.: Ишъенкено Е. Еизааигъоу атгъа (Аукраинатгъап, суатгъа литературатгъа еимадаракъа). Акъа, 1973; Очерки истории абхазской литературы. Сухуми, 1977; Дарсада В. В. Абхазская проза 20-х — 60-х годов. Тбилиси, 1980; Авидзба В. Абхазский роман. Сухум, 1997; Бигуаа В. Абхазский исторический роман. История. Типология. Поэтика. Москва, 2003.

Є. М. Іщенко

Абхазська мова (абхаз. аҧсуа бызшәа, аҧсшәа) — мова *абхазів*, належить до абхазо-абазинської підгрупи абхазо-адигської групи абхазо-адигської сім'ї мов. За ін. класифікацією А. м. входить до складу абхазо-адиг. (західнокавказ.) групи північнокавказ. (кавказ.) мовної сім'ї. Поширена в Грузії (на тер. АР Абхазія), Туреччині й РФ. Станом на 2014 заг. кількість носіїв — від 110 до 140 тис. (різницю між мін. і макс. цифрою зумовлює відсутність точних даних щодо кількості носіїв у Туреччині та брак достовірних відомостей щодо поширення мови у Грузії). А. м. має п'ять діалектів. Три з них (абжуйський, самурзканський і збиський) функціонують в осн. ареалі побутування А. м. (Грузія), два (псхувський і цебелдино-дальський) — серед абхазів Туреччини, які є нащадками переселенців сер. 19 ст. Літ. мова сформована на основі абжуйського діалекту. Сучасна абх. писемність ґрунтується на кириличній графіці. У 19 — на поч. 20 ст. (із часу укладання першої граматики абх. мови Петра Услара (1862) до 1926) використовували варіант писемності на основі кирилиці з ін. набором літер (т. з. кирилиця Услара), у 1926–1938 — на базі лат. графіки («новий алфавіт»), у 1938–1954 — на основі *грузинської графіки*. У Туреччині для

А. м. епізодично послуговуються алфавітом, що ґрунтується на латиниці. У сучасній абетці А. м. 46 літер. Диграфи зі знаками ь та ә, напр., ьә, да, вважають окремими буквами, знаки ә і ь — діакритики, що не мають власних місць у алфавіті. Знаком ь позначають палаталізовані приголосні, знаком ә — біалізовані. А. м. має складну фонет. систему. У літ. мові є 58 приголосних і лише три голосні фонemi (у діалектах — від двох до трьох голосних і до 60 приголосних). У словозміні та словотворі вживані афіксальні засоби. Переважає аглютинативний морфологічний тип (за наявності окремих флексивних рис). До всіх запозичених іменників додається означений артикль а-: авокзал — вокзал. А. м. належить до *ергативних мов*, має слабо розвинене відмінювання іменників, граматичну роль яких у реченні визначають форми дієслова. У А. м. використовують двадцяткову систему числення. Для синтаксису характерний відносно вільний порядок слів, однак інверсія зазвичай трапляється в поет. мовленні зі стиліст. метою.

Лит.: Грамматика абхазского языка. Фонетика, морфология. Сухуми, 1966; Hewitt B. Abkhaz: A descriptive Grammar. Amsterdam, 1979; Chirikba V. Distribution of Abkhaz Dialects in Turkey Studia Caucasologica III. Oslo, 1997.

С. І. Гірік

Абхазьке князівство — держава у Пд. Кавказі в сер. 15 — сер. 16 ст., пізніше — автономне князівство у складі *Османської імперії*. Виникла внаслідок політ. кризи у *Грузинському царстві*, що переросла в повстання проти царя Георгія VII. До 1490 А. к. зберігало формальну залежність від *Мегрельського князівства*, яке у свою чергу було васалом *Імеретинського царства*. Васальна залежність А. к. мала формальний характер; між арміями цієї д-ви, Мегрельського князівства і Імеретинського царства до сер. 16 ст. періодично виникали прикордонні збройні конфлікти. Правляча династія — княз. рід Шервашидзе (абх. форма прізвища — Чачба). А. к. втратило незалежність унаслідок *інтервенції* осман. флоту 1570. Фортецю Цхумі (тепер м. Сухумі) осман. командування перетворило на фортецю Сухум-кале і використовувало його як базу для поширення впливу Османської імперії на Пн. Кавказі. До початку 19 ст. А. к. зберігало залишки автономії під владою Османської імперії. 1810 потрапило в залежність від *Російської імперії*. Остаточно ліквідовано 1864. Останнього правителя А. к. Михайла Шервашидзе (Хамуд-бей; 1806–1866) 1864 взято під домашній арешт і вивезено до м. Воронежа, Рос. імперія.

Лит.: Rayfield D. Edge of Empires: A History of Georgia. London, 2012; История Грузии. В 3 т. Тбилиси, 1962. Том 1.

Абхазьке царство — держава на Пд. Кавказі в 8–12 ст. А. ц. виникло як автономне князівство під владою *Візантійської імперії*. 786 князь Леон II з династії Анчабадзе (абх. Ачба), увійшовши в союз із *Хазарським каганатом*, проголосив незалежність і оголосив себе царем *Абхазії*. Протягом правління Леона II А. ц. формально вважалось васалом Хазарського каганату. Протягом найближчих років він розширив свої володіння та переніс столицю А. ц. до м. Кутаїсі. Із цього часу назва А. ц. позначала лише походження династії, а сама д-ва охоплювала значну частину тер. Грузії [Абхазія, Сванеті, Арагветі,

Лечкумі (Таквері) і землі навколо м. Кутаїсі]. Наприкінці 9 ст., під час правління Георгія I, до А. ц. було приєднано частину Картлі, завдяки чому кордони А. ц. наблизилися до контрол. араб. намісниками м. Тбілісі. У першій пол. 10 ст. васалами А. ц. стали князівства Кахеті та Гереті на Сх. Грузії. У сер. 10 ст. в А. ц. спалахнула громадянська війна, внаслідок якої д-ву охопила тривала криза. 978 правлячу династію Анчабадзе було зміщено з престолу. Царем А. ц. став Баграт із династії *Багратіоні*. Підставою для захоплення влади стало споріднення династій Багратіоні і Анчабадзе — Баграт був онуком абх. царя Георгія II. У 1008, після смерті батька, царя Картлі Гургена, Баграт успадкував владу. Наслідком цього стало об'єднання Абхазького та Картлійського царств у *Грузинське царство* і ліквідація А. ц.

Лит.: История Грузии. В 3 т. Тбилиси, 1962. Т. 1. С древнейших времен до 60-х годов XIX века; Suny R. G. The Making of the Georgian Nation. Bloomington, 1994.

Абхидхармакоша — див. у ст. *Васубандху*.

Абхінавагупта (санскрит Abhinavagupta; бл. 950, Кашмір — бл. 1015–1025, Кашмір) — реліг. філософ та естет, теоретик л-ри та мист-ва, драматург, музикант, поет, теолог і логік, один із найяскравіших представників кашмір. шиваїзму. Нар. у сім'ї вчених і мистиків. Мати А. помер-

Абхінавагупта

ла, коли йому було 2 роки. Рання смерть своєї матері А. пізніше розцінив як позит. обставину. Після смерті дружини батько А. вів аскетичний спосіб життя і багато часу приділяв вихованню дітей. Він став першим учителем свого сина. «А.» — це не власне ім'я, а титул, який означає «компетентність та авторитетність». Дослідники творчості А. також вказують на такі можливі трактування його імені: «захищений похвалами», «бути пильним», «новий». А. присвятив життя науці, літературі, навчанню учнів. У твор-

чості А. виділяють 3 осн. періоди: 1) присвячений узагальненню ритуал. практики кашмір. шиваїзму; 2) написанню праць із естетики та поетики; 3) написанню філос. праць, в яких А. намагався синтезувати ідеї двох гол. шкіл кашмір. шиваїзму — спанда та пратьябхиджня. В основі вчення А. — уявлення про косм. союз двох сутностей (двох аспектів однієї і тієї ж неподіл. сутності), які персоніфік. в образі *Шиви* та його коханої *Шакті*. Був гол. учителем школи кулу («велика сім'я», «шляхетна каста», «клан»). Представники школи намагалися стати абсолют. володарями своїх думок і відчуттів через подолання всіх страхів і сумнівів, щоб серце їх стало чистим і вільним від бажань. Залишив 35 заверш. творів: про керівництво з виконання реліг. ритуалів, реліг. гімни, праці з філософії та естетики тощо. Здатність А. прояснювати значення стародав. текстів через застосування логіки і через влас. досвід реліг. практики допомогла спопуляризувати кашмір. шиваїзм. Гол. праці: «Тантраलोка» — своєрід. енциклопедія кашмір. шиваїзму, «Тантра-сара» та ін. У трактаті «Абхінавабхараті», що присвяч. проблемам теорії драми та естетики, А. пояснив важливу для інд. філософії теорію раса через духов. досвід. Розглядав расу як посередника між звичайним життєвим досвідом і трансцендент. духовним і показав можливість його реалізації. Раса, згідно «Абхінавабхараті», — це естет. досвід, що міститься у свідомості; є досвідом свідомості. А. визначає расу як єдність ланку між реал. життям і містикою. Естет. насолода, викликана расою, пов'язана з процесами переживання і співпереживання, покладається в основу естет. сприйняття. Вона супроводжується т. з. відпочинком свідомості або почуттям естет. задоволення. Кульмінація естет. насолоди, або ж естет. *катарсис* призводить до стану блаженства, позначеного в інд. традиції терміном «ананда», властивого естет. й міст. досвідам. Таким чином, естет. досвід раса можна визначити як вид духов. діяльності, при якому суб'єкт-реципієнт переживає універс. емоції під час сприйняття естет. об'єкта. Це призводить до трансформації його свідомості в результаті отримання естет. насолоди і є причиною блаженства ананди. А. здійснив систематизацію тантр. *йоги* — напрямку крама («поступовість» сходження божественних енергій), каула (тантр. ерот. ритуал) і пара (шанування «найвищої» богині).

Пр.: Tantraloka. La Luce delle Sacre Scritture, tr. R. Gnoli. Torino, 1972.

Лит.: Pandey K. C. Abhinavagupta. An Historical and Philosophical Study. Varanasi, 1963; Алиханова Ю. М. Учение Абхинавагупты об эстетическом переживании (по тексту «Лочаны») // Письменные памятники Востока : Ист.-филол. исследования. Москва, 1977; Исаева Н. В. Слово, творщее мир. От ранней веданты к кашмирскому шиваизму: Гаудапада, Бхартрихари, Абхинавагупта. Москва, 1997; Смирнова А. И. Индийский храмовый танец : традиция, философия, легенды. Киев, 2009.

Абхирати [санскрит अभिरति (abhirati) — насолода] — у буддистській філософії махаяни — рай, міфіч. край, яким керує Будда Кашіобх'я. Знаходиться на Сх. А. згадується в таких сутрах, написаних у період між 1 ст. до н. е. — 6 ст. н. е., як «Саддхармапундарика», «Гандав'юха» і «Акшобх'я-татхагата-в'юха». А. — своєрідна утопія, для якої притаманне повне зрівняння всього. В

А. немає ні гір, ні долин, ні каміння; всі дерева мають однакову висоту; всі люди однаково щасливі, не хворіють, вільні від гріхів тощо.

Лит.: Серебряный С. Д. «Лотосовая Сутра». Предисловие к первому русскому переводу Москва, 1998. (Чтения по истории и теории культуры. Вып 24); Ермаков М. В. Доктрина лотоса // Религиоведение. 2001. № 1; Торчинов А. Философия буддизма Махаяны // Петербург. востоковедение. 2002. («Мир Востока», XII).

Авагі, авахі, шерстисті лемури (*Avahi*) — рід приматів з родини індієвих. А. — найменші з індієвих. Довжина їх тіла без хвоста становить бл. 40 см. Хвіст приблизно дорівнює довжині тіла. Маса лемурів — 600–1200 г. Шерсть коротка, густа і пухнаста, колір — від червонуватого до сіро-коричневого, низ тіла зазвичай світло-сірий. Кисті і стопи чіпкі. Задні кінцівки значно довші за передні. Голова округла, морда коротка. Обличчя вкрите коротким волоссям, що контрастує за формою, а іноді й за забарвленням з ін. частинами волоссяного покриву і створює враження маски. Очі великі, круглі, часто оточені темними колами. Вуха маленькі й частково сховані в хутрі. А. — маловивчений рід приматів, на 2016 виділяють до 9 видів шерстистих лемурів, причому 4 з них були класифіковані після 2000. Батьківщина шерстистих лемурів — прибережні ліси сх. і пн.-зх. Мадагаскару. Деякі види мешкають лише на невеликих важкодоступних територіях. Як і всі лемури, А. є ендеміками Мадагаскару. А. ведуть поодинокий нічний спосіб життя. Більшість часу ці тварини проводять на деревах, живлячись рослинністю: листками, бруньками, квітками. На відміну від інших нічних лемурів, вони не шукають дупла дерев і не будують гнізда, протягом дня сплять, тулячись одне до одного у розвилках гілок. Самці та самки утворюють постійні пари. Щороку самка народжує одне дитинча. Період вагітності — від чотирьох до п'яти місяців. Потомство розвивається повільно, у перші місяці дитинча тримається на спині матері. У віці 42 тижнів починає пересуватися самостійно, але смокче материнське молоко ще близько трьох місяців. Молодий лемур може жити самостійно з одnorічного віку, хоча, зазвичай, ще рік тримається біля матері. Заг. середня тривалість життя невідома. Живуть А. переважно невеликими сімейними групами, утвореними дорослою парою та її потомством. А. — тер. тварини, тер. однієї групи становить приблизно від 1 до 2 га, тварини позначають її вигуками. А. не допускають у свої володіння чужих шерстистих лемурів. Через інтенсивне вирубування лісів під с. г. А. опинилися на межі вимирання. У деяких регіонах на А. полюють. На відміну від багатьох інших приматів, А. погано переносять неволю.

Лит.: Млекопитающие. Полная иллюстрированная энциклопедия. В 2 кн. Москва, 2007. Кн. 2.

Я. О. Межжеріна

Авагян, Олександр Беніамінович (12.11.1944, м. Київ, Україна — 26.07.1988, смт Меджибіж Летичів. р-ну Хмельн. обл., Україна) — археолог, скелеолог, музикант, поет. У 1981 закінчив Київ. пед. ін-т. У 1981–1984 працював в Архітектурно-археол. загоні Ін-ту археології АН УРСР. З 1985 — археолог в Укр. спеціаліз. науково-реставрац. проект. ін-ті. Співзасновник укр. спелео-археології (скелеїстики), автор першої наук. сис-

Західний шерстистий лемур (*Avahi occidentalis*)

Авагян Олександр Беніамінович

тематизації давньоукр. печерних споруд. Проводив археол. дослідження Лаврських і Звіринських печер, підземних споруд Кирилівської церкви (всі — м. Київ), Мовчанського монастиря (Сум. обл.), Меджибозького замку (Хмельн. обл.), Острозького замку (Рівн. обл.), Лівадійського палацу, Бахчисарайського хан. палацу (всі — АР Крим), Феодосії, Луцька, Кам'янця-Подільського тощо. Досліджував печери поблизу села Кривче (Терноп. обл.). Засновник першого в Україні фольк-рок-ансамблю «Березень» (1962), у співавторстві створив рок-оперу «Марія Оранта», до якої ввійшли пісні А. «Чумацький шлях», «Ганка», «Мельник», «Чом на склі краплі...». На честь А. названо грот у печері «Голубі озера» (Терноп. обл.). Щорічно у Держ. історико-культур. заповіднику «Меджибіж» (снт Меджибіж Летичів, р-ну Хмельн. обл.) відбувається всеукр. фестиваль автор. пісні пам'яті А. «Чумацький шлях» (з 2012).

Тв.: Чумацький шлях. [Пісні та вірші, нарис]. Київ, 1993; [Вірші] // Пыль золотая: Сб. поэзии археологов. Москва, 1994.

Лит.: Некрасова М. Вдова // Натали. 1998. № 5.

О. М. Березовський

Аваддон (івр. אבדון — знищення, винищення) — див. Абаддон.

Авадзі (япон. 淡路島) — найбільший острів Внутріш. Япон. м. (сьомий за розмірами серед островів Японського архіпелагу), розташований у його сх. частині, між Харімацьким м., Осацькою зат. та протокою Кії. Адміністративно належить до міст Авадзі, Мінамі-Авадзі й Сумото префектури Хьоґо. Політ., екон. і культур. центр острова — м. Сумото. Тер. — 592,2 км² (53×28 км), найвища точка — г. Юдзуруха (608 м). Нас. — 150,0 тис. осіб (2012, оцінка), густина нас. — 265 особи/км². З'єднується з о. Хонсю мостом Акасі-Кайкьо (на Пн.) та з о. Сікоку мостом Онаруто (на Пд.), сполучення виключно автотранспортне. Клімат вологий субтропічний, кількість опадів 1300 мм/рік, середньорічна т-ра +16 °С, а т-ра повітря взимку — бл. +5 °С. В давнину А. населяли племена народу ама, що займалися пошуком перлин і збиранням водоростей. З 7 ст. острів був окремою провінцією держави Ямато. А. належить до екон. району Кіото, Осаки і Кобе та є найбільшим с.-г. центром префектури Хьоґо, основні галузі госп-ва острова — рисівництво, городництво, тваринництво і вир-во молочних продуктів; головна стаття експорту на внутр. япон. ринок — цибуля (займає 2-е місце в країні після Хоккайдо), значну частину посівів займають перець і полуниця, а також цитрусові. На Пн. острова займаються вирощуванням квітів, на Пд. — виготовленням молочної продукції (40 % усіх молочних корів префектури Хьоґо зосереджені в Авадзі). У прибережних водах виловлюють рибу, креветок і молюсків, а також розводять водорості та рибу хаматі (третина вилову префектури Хьоґо). Традиц. ремеслами А. є виготовлення черепиці, запашних смол і паличок для храмів (бл. 70 % виробництва усіх запашних смол і паличок Японії). Острів відомий як центр традиц. лялькового театр. мист-ва нінґьо-дзьорурі, що належить до нематеріал. культур. надбань Японії, а також краєвидами з пляжами і сосновими дібровами — Соснова діброва Кейно, офіц. за-

Авадзі. Великий міст протоки Акасі (Акасі-Кайкьо)

тверджена япон. урядом як нац. пам'ятка природи. На острові є Ботанічний музей, Центр мавп, багато парків.

Лит.: Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ, 1997; Арутюнов С. А. Современный быт японцев. Москва, 2014.

А. С. Івченко

АВАКС (англ. AWACS — Airborne Warning and Control System — авіаційна система попередження та управління) — авіац. комплекс радіолокац.

АВАКС
на базі Боїнг Е-3 «Сентрі»

виявлення цілей у повітрі та на земній поверхні й координації засобів протидії виявленим цілям. В укр. л-рі використовують скорочення ДРЛС, тобто система дальнього радіолокаційного стеження. Структурно всі комплекси типу А. складаються з літальн. апарата, оснащ. потужн. радіолокатором, апаратури оброблення прийнятих сигналів і засобів зв'язку. Роботи зі створення А. розпочалися напередодні Другої світової війни і тепер більшість розвинен. країн мають А. різн. модифікацій. У київськ. ДКБ ім. О. К. Антонова (тепер КБ «Антонов» у складі однойменного держ. підприємства держ. концерну «Укроборонпром») створено проект системи ДРЛС і 1985 року випущено два літаки Ан-71 оригінальної конструкції. Вони успішно пройшли випробування, але серійно не вироблялись.

Лит.: Климович Е., Никольский М. Развитие и применение самолётов дальнего радиолокационного обнаружения и управления // Авиация и космонавтика. 2000. № 2.

Авакян, Джордж (Геворк; англ. Avakian, George; вірм. Գեորգ Ավագյան; 15.03.1919, м. Армавір, тепер Краснодар. край, РФ) — муз. продюсер. Народився у вірмен. родині, яка у 1923 емігрувала до США (м. Нью-Йорк). У 1941 закінчив Єль-

Авакян Джордж

ський ун-т (м. Нью-Гейвен, шт. Коннектикут). З 1937 публікував у газетах статі про джаз. Учасник Другої світової війни як солдат. У 1946–1958 — виконавчий продюсер студії «Columbia Records», з 1959 — продюсер у компаніях «Warner Brothers», «World Pacific», «RCA Victor», «Atlantic». Продюсер і менеджер Л. Армстронга, М. Девіса, Б. Гудмена, джазового піаніста К. Джаррета та ін. З 1946 викладав курс історії джазу в Нью-Йорк. та Колумб. (м. Нью-Йорк) ун-тах. Продюсер першого в історії грамзапису джазового альбому («Чикаго джаз»; 1940). Першим у світі випустив тематичну серію альбомів («Hot Jazz Classics»; з 1941), створивши першу звукову історію джазу. З 1948 здійснив перший у світі випуск 100 довгограючих дисків популярної музики і джазу. У 1950 здійснив перший живий концертний запис для платівки (виступ Б. Гудмена в «Карнегі-холлі»). Один із засновників (1957) амер. Нац. академії мист-ва і науки звукозапису, її президент (1966–1967). У 1962 організував гастролі Б. Гудмена в СРСР. Лауреат премії «Греммі» (як співавтор альбому із записами М. Девіса; 1997) і за внесок у світову муз. індустрію (2009). Нагороджений медаллю за вагомий внесок у розвиток вірмен. культури (2003), орденом Святого Іоанна Єрусалимського (1984), орденом Леніна (1990), європ. нагородою «Золотий Джанго» у номінації «Легенда джазу» (2006); командор ордена мист-в і словесності (Франція, 2008). Ім'я А. внесено на Стіну Слави джазу (2011).

Літ.: Великие люди джаза. В 2 т. Санкт-Петербург, 2012. Т.1.

С. А. Целюх

Авалокітешвара [санскр. अवलोकितेश्वर; (Avalokiteśvara), букв. — володар, який бачить] — у буддизмі *бодісаттва* — уособлення мудрості, співчуття й милосердя. Вперше А. згадується у творі «Махавасту-авадана» (поч. н. е.). В «Авалокітешвара-сутрі» (3 ст. н. е.) А. має титул Самантамукха, тобто Всевишнього. Він рятує людей від меча, кайданів, вогню й водної стихії, лихих духів і хвороб. А. дослухається до тих істот, які страждають, може набирати різноманітних обрядів (всього 32, зокрема індіст. божеств), щоб їх рятувати. Його зображують або індійським принцом, або чотирируким, або тим, хто має 11 образів та 1000 рук, або тим, хто тримає квітку лотоса. Руки А. символізують готовність допомагати кожній істоті, яка цього потребує. Голови А. уособлюють присутність у різних сферах існування. Може зображуватися також у жіночій подобі. У Китаї А. відповідає богиня милосердя Гуань-їнь, в Японії — жінка-бодисатва Каннон. Земним втіленням А. вважаються далай-лама та ієрархи школи карма-ка'ю.

Літ.: Елихина Ю. И. Культы основных бодисаттв и их земних воплощений в истории и искусстве буддизма. Санкт-Петербург, 2010; Поповцев Д. В. Бодисаттва Авалокитешвара: история формирования и развития махаянского культа. Санкт-Петербург, 2012.

О. В. Саранін

Авалон (лат. insula Avallonis, давньобретонськ. ínis afaon — острів яблунь, від ірл. abal, валлійськ. afal — яблуко), Аваллон — у кельт. міфології — потойбічний світ, «острів блаженних», розташований на далеких Зх. островах, ізольоване місце, де зупинився час, панують вічна мо-

лодість, здоров'я і достаток. За легендами, сюди потрапляють герої після смерті. Розповідь про А. є частиною епосу про короля Артура. На А. викували меч Ескалібур. Сюди фея Моргана привезла на кораблі смертельно пораненого в битві при Камлані Артура. А. — місце похован-

Авалон. Едвард Джонс.
Останній сон Артура, 1898

ня короля Артура, хоча за легендою, він має ще повернутися, щоб взяти участь у битві за святий Грааль. Вперше А. згадується Гальфрідом Монмутським (англ. хроністом 12 ст.) в «Історії королів Британії» («Historia regum Britanniae»; 1135–1138). Однак ще Пліній Старший у «Природничій історії» (77 н. е.) згадував про таємничий о. Аваллус, звідки привозили амбру, речовину, що, як вважалося, має надприродне походження.

У 12 ст. місце розташування А. монастирські легенди пов'язували з абатством Гластонбері (графство Сомерсетшир, Велика Британія). На пагорбі неподалік нібито була знайдена могила короля Артура. Раніше цей пагорб оточували болота, тому за часів Середньовіччя він нагадував острів. За іншими версіями, А. розташований на о. Лох-Ломон у Шотландії чи асоціювався з однойменним півостровом у Велсі, де за кельтськими дохристиян. уявленнями була «країна блаженства».

Літ.: Орестов О. Легенды и быль о короле Артуре // Вокруг света. 1971, январь; Грин Р. Л. Приключения короля Артура и рыцарей Круглого Стола. Москва, 1981; Акرويد П. Король Артур и рыцари Круглого Стола. Москва, 2013.

Аваль (франц. aval — порука за векселем) — вексельна порука; забезпечення всього платежу за векселем або його частини. Для здійснення А. на самому векселі або на прикріпленому до нього аркуші (*алонжі*) пишеться формулювання «вважати за А.» або ін. рівнозначне і ставиться підпис того, хто надає А. (аваліста). Може бути достатньо лише підпису аваліста на лицевій стороні векселя, якщо там немає підпису платника чи векселедавця. Має бути вказано, за кого виданий А. За відсутності такої вказівки А. вважається виданим за векселедавця. Аваліст відповідає за А. тією ж мірою, що й особа, за яку дано А. Здійснюючи платіж за векселем, аваліст набуває